

बोर सेवा मन्दिर
विल्ली

क्रम संख्या ८७३१
काल नं० २४ SAS
संग्रह _____

**STUDIES IN SOME ASPECTS OF
HINDU SAMSKRAS IN ANCIENT INDIA
IN THE LIGHT OF
SAMSKĀRATATTVA OF RAGHUNANDANA**

By

DR HERAMBA CHATTERJEE SASTRI

MA T de PRS D Ph Cz D Sc Budapest

FELLOW ROYAL ASATIC SOCIETY LONDON

SANSKRIT PUSTAK BHANDAR
38 BIDHAN SARANI CALCUTTA-6

Published by
S. P. Bhattacharya
Sanskrit Pustak Bhandaar
38, Badhan Sarani,
Calcutta-6

© 1967 By the Publisher

Rs 16'00

Printed by J. C. Sarkhel at the Calcutta Oriental Press (Pr.) Ltd
9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta-9.

PREFACE

While I was studying the *Samskāratattva* of Raghunandana, I felt the necessity of editing the same text because of the importance it carries, specially with reference to the contribution of Raghunandana in the field of Samskāra. In Bengal Raghunandana is regarded as a great reformer and the study of the text is expected to bring to light his own views and the changes introduced by him in the society. As such a study necessitates a thorough knowledge of the Śāstric background, on which modifications are intended, I have in the first part, discussed various problems relating to the Samskāras in their origin and decay. In the second part an attempt has been made to the analytical study of the Samskāratattva. In the third part I propose to make a study of the Samskāras as they are practised among the tribal population of different parts of India. It will be published separately.

I must acknowledge here with respect the help that I have derived from the pioneer works of Dr. R. B. Pandey and Mm. Dr. P. V. Kane, specially for the first part of the dissertation.

As the book was printed in India while I was away from the country, it is unavoidable that several misprints will creep in the text. In fact I had to give up the idea of editing the text because of my absence from my country and it is presented now only in the form of a reprint. I humbly admit the deficiencies.

It is my pleasant duty to express my gratefulness to Dr. Gauri Nath Sāstri, M. A., P. R. S., D. Litt., Principal, Sanskrit College, Calcutta, for the inspiration and encouragement I derived from him in my academic pursuits. I pay my respects to my teacher Dr. Krisna Gopal Goswami Sāstri, M.A., P.R.S., D. Phil, Ashutosh Professor of Sanskrit, Calcutta University for constant help and guidance received from him.

Sri Shyamapada Bhattacharya of Samskṛta Pustaka Bhāndar deserves special thanks for the task of taking up the publishing of the book even under adverse circumstances.

Oxford.

16th August, 1967.

Heramba Chatterjee

FOREWORD

It appears indeed as a bold attempt on my part to write a treatise on the Saṁskāras of the Hindus, as because there are two books of outstanding calibre on the subject, one by Mm. Dr. P. V. Kane, and another by Dr. R. B. Pandey, M.A., D.Litt. The book that I present herewith is no other than an introduction to the Saṁskāratattva of Raghunandana. For reasons unavoidable the publication of the Saṁskāratattva has been delayed and therefore I feel like publishing the introductory part in the form of a book just to enlighten the readers mainly on the contribution of Raghunandana in the field of Saṁskāra.

The dissertation is distributed over two parts of which the first part consists of five chapters. The second part deals with a detailed analysis of the Saṁskāratattva of Raghunandana.

I must admit frankly that in the design of the first part, I have derived much help from the book of Dr. Pandey, namely, 'Hindu saṁskāras', for which I gratefully acknowledge my debt. In my own way I have supplemented his points with more details. History of Dharmasāstra (vol. ii, pt. I) by Mm. Dr. P. V. Kane has also been of immense benefit in preparation of my book. I express my debt to him also.

Sri Shyamapada Bhattacharya, Proprietor, Sanskrit Pustak Bhandar deserves my thanks for taking upon himself the task of publishing the book. For reasons beyond my control several misprints have crept into the book, for which I crave the indulgence of sympathetic readers.

Sanskrit College
Calcutta,
1st October 1965.

Heramba Chatterjee

CONTENTS

Part I	Page
Chapter I—Samskāra—its Characteristics and Origin	1-15
Chapter II—Samskāras and their purposes	... 16-28
Chapter III—Constituents of Samskāras ...	... 29-39
Chapter IV—Varieties of Samskāras ...	... 40-52
Chapter V—Samskāras—their present-day position and expiation for non-observance	... 53-64

Part II	Page
Raghunandana and his Samskāratattva ...	... 65-

CHAPTER I.

SAMSKĀRA—ITS CHARACTERISTICS AND ORIGIN

'For thinking minds to blossom, for arts and science to flourish, the first condition necessary is a settled society providing security and leisure. A rich culture is impossible with a community of nomads where people struggle for life and die of privation. Fate called India to a spot where nature was free with her gifts and every prospect was pleasing. The Himalayas, with their immense range and elevation on one side and sea on the others, helped to keep India free from invasion for a long time. Bounteous nature yielded abundant food and man was relieved of the toil and struggle for existence. The Indians never felt that the world was a field of battle where man struggled for power wealth and domination. When we do not need to waste our energies on problems of life on earth exploiting nature and controlling the forces of the world, we begin to think of the higher life, how to live more perfectly in the spirit. Perhaps an enervating climate inclined the Indian to rest and retirement. The huge forests with their wide leafy avenues afforded great opportunities for the devout soul to wander peacefully through them, dream strange dreams and burst forth into joyous songs. World-weary men go out on pilgrimages to these scenes of nature, acquire inward peace, listening to the rush of winds and torrents, the music of birds and leaves, and return whole of heart and fresh in spirit. It was in the Āśramas and Tapovanas or forest hermitages that the thinking men of India meditated on the deeper problems of existence. The security of life, the wealth of natural resources, the freedom from worry, the detachment from the cares of existence and the absence of a tyrannous practical interest, stimulated the higher life of India, with the result that we find from the beginnings of history an impatience of spirit, a love of wisdom and a passion for the saner pursuits of the mind.'

Helped by natural conditions and provided with the intellectual scope to think at the implication of things, the Indians escaped the doom which Plato pronounced to be the worst of all, viz., the hatred of reason. In many countries of the world, reflection on the nature of existence is a luxury of life. The serious moments are given to action, while the pursuit of philosophy comes up as a parenthesis. In ancient India philosophising was not an auxiliary to any other science or art, but always held a prominent position of independence.¹ This tendency of thinking is responsible undoubtedly for ascription of seriousness, gravity and intricacies to any prescription of the sāstrakāras. It is for this reason that we trace purpose and meaning in all acts of the seers of ancient India. But unfortunately we are so outdistanced by time from our ancestors that most of the meanings and purposes for these sāstric prescriptions have faded away. We therefore are to work on conjectures and surmises. The social circumstances under which the laws were formulated have completely changed. As such our conclusions are bound to be limited by conditions. This is applicable in almost all cases of laws of ancient India and it is more so in cases of Saṃskāras.

In the present dissertation we propose at first to trace the factors connected with the origin of Saṃskāras. The term Saṃskāra as we shall see, has the element of purification in it. Purification presupposes sin or impurity. We therefore, first of all confine ourselves to the study of the *conception of sin*.

In the Rgveda the conceptions of righteousness found clear expression. It appears therefore that in the Saṃhitās the most elevated expression of the sense of sin and the desire to be set free from it is available. Varuna is such a god to whom the sinner addresses and he is the God who is omniscient and who of himself or by his spies knows the thoughts of men. In VII. LXXXVI¹ prayer has been offered to Varuna for his

¹ Kimāga āsa varuna jyeṣṭham yat stotārahঃ nighāśasū sakhiyam/
Pratānme voco dūlabha svadhāvova tvānenā namara tur iyām //

Rv. VII. 86.4.

appeasement so that the sin committed by the sinner may be excused. The God is invoked to set free the sinner from his bonds. It is probable that the sense of sin must be considered to have been brought home to him by disease, as is admitted freely in the later hymns, VII. LXXXIX. The hymns have their ethical value. They confess sin, even if they seek to explain it, they assume the justice of the divine anger which they seek to remove by supplication, probably accompanied by offering, though the hymns do not expressly say so.

Moreover we find in the Rgveda and predominantly in the Atharvaveda, the more primitive conception of sin as a pollution which can be removed by physical means. It is not difficult to trace remains of this earlier view in the hymns to Varuna. From VII. LXXXIX it is plain that the sinner was afflicted by dropsy and the watery nature of the disease can hardly have failed to suggest connexion with Varuna who is even in the Rgveda closely connected with the waters. Nor is it unlikely that Varuna's power to loosen the bonds of sin is derived ultimately from the cleansing power of the waters. In 1. XXXII.22¹ waters have been described as goddesses, who have been requested to carry away sin. Similarly Agni has been invoked to loosen the bonds of the sinners (V. II. 7). Conception of sin as a kind of disease is implicit in the view of inherited sin or sin which comes from contagion: sin can be obtained not merely from the father, but from the mother and other close kindred.² In other cases the kinship of sin to pollution is more evident, the black bird, the harbinger of Nivrti, the goddess of misfortune, by its excrement creates guilt on the person affected. the wailing of the women in the

1 Idamāpah pravahata yatkīm ca duritam mayi/
Yadvāhamabhidudroha yadvā sepa utānrtam//

Rg. 1. XXXII. 22.

2 Yadenaso mātrkrtūcchēṣe pīt̄krtācca yat. A. Veda, V. XXX. 4;
A. V. VI C XVI 3. Yanme māt̄i yanme pīt̄i bhrātarō
yacca me svā yadenaśca kṛmī vayam.. V. III. 8

house of the dead creates a pollution of the kin, the lowning of the victim at the sacrifice lays on the sacrificer the burden of a sin which he must expiate.¹ Prof. Keith observes :

'Sin, therefore, it is legitimate to suppose, was to the Vedic Indian primarily the actual pollution of disease present in his body and only by a gradual process of moral development was the disease interpreted as the punishment inflicted for an act or thought or word displeasing to the gods who exacted obedience to moral laws'.²

In the Maitrāyani Saṁhitā (IV. 1. 9) sin-transfer has been referred to. In the Sāṅkyāyana Śrautasūtra (XVI.XVIII)³ we get acquainted with facts as to how at the end of the Aśvamedha sacrifice, the sins of the sacrificer are removed by an offering made on the head of a bald repulsive-looking man who stands in the water of the concluding bath. This man at the end of the whole rite is driven away into the forest bearing with him the sins of the village out-castes. The Kūtyāyana Śrautasūtra (XX VIII. 17f)⁴ attributes to the water of the bath, after the sacrificer has bathed in it, the power to drive away sin from those who have offended, although they themselves have taken no part in the sacrifice. The Varuṇapraghāsa sacrifice points

1 A. V. VII. LXIV.; Tai. sap. III. 1. 4. 3.

In the R̄gveda II. XXVIII. 9. there was even the idea of transference of sin to a guiltless man.

2 Article on Sin in Encyclopaedia of Ethics and Religion.
Vol. XI.

3 Atha śabdāśvamedhbāvabhṛta eva ..... Athainamavakritimudake pragr̄hya samāptiyāmavabhr̄testau pr̄agbhuyukṣanāt yadāsyāvakritasyavagājhasyodakaḥ mukhamāsyandeta mukhāt pravīśet athāsmā adhvaryurmastake svalohitāḥ juhoti bhr̄ūnahatyāyai svāhā ityanena mantrena.

Athānantaram tarp purusam nihśedhyanti nirmayanti Nihśabdāddūrah nayanītyarthah.

Tasminnavasare snātā nirgatapēpmane apagr̄mā mahāpātakīnāḥ ye gr̄madbandhubhīḥ parityaktāste pūtā bhavanti.

4 Utkr̄ante yajamāne pāpakriobhyavayantyacaritvā vratāni.

to some aspects of sin in the Vedic age.¹ In the Yāyurveda we find a list which exhibits a scale of offenders ascending in heinousness. 'The tendency to invent remedies for every form of sin was developed by the priest who found profit in these performances and already in the Vedic period in such works as the Sāmavidhāna Brāhmaṇa appears a literature of *prāyaścitta* rites intended to avert the evil consequences of error, moral, social and ritual, by processes, which in the main are those of magic, eked out with prayers and confessions of fault'.

In the later age of the Saṁhitās and the epics we find traces of the old belief in the sin transfer. The evil king must bear responsibility for the sins of the subject.² The dissatisfied guest transfers his evil *karma* to his unhospitable host.³ Even it has been asserted that a deed may not bear fruit at once, it may defer its effect until it bears fruit in a son, grandson or other descendant⁴ and a modification of the idea ascribes to the child a character derived from father or mother or both.⁵ A wife too absorbs karma from her husband and does not stand necessarily on her own merits—a doctrine asserted in the Rāmāyaṇa⁶ and implied in the Manusaṁhitā⁷. In strict accord with the view of sin is the multitude of means by which it can be atoned for. All the king's sin for conquest of earth may be wiped out by sacrifice if accompanied by large gifts to the priests such as cows and villages and presents to a sacred bull expiate a king's breach of his oath⁸. Confession

1 A Hillebrandt, *Rituallitteratur* (G. I. A. P. III. 2). Strassburg 1897 p. 114. f.

2 Adharmādapi sajbhāgo bhavatyasya hyarakṣataḥ. M. S. VIII. 304. Araksitāraḥ rājānap valisajbhāgahṛīṇam/
Tamāhuḥ sarvalokasya samagramalahaṁrakam// M. S. VIII. 308.

3 Sarvah suktamādatte brāhmaṇo nṛcito vasan. M. S. III. 100.

4 Mahābhārata. XII. CXXXIX. 22.

5 Mahābhārata. XIII. XLVIII. 42.

6 II. XXVII. 4.

7 V. 166., IX. 29.

8 1b III. XXXIII. 78f; XXXV. 34; ii. 57

and penance avail to remove sins, even intentional crimes, but the same effect is accomplished even more simply by gifts to the priest and resort to places of pilgrimage.¹ In the R̄g-Veda VII. 86. 6. a sage pleads with Varuṇa that sin is not due to a man's own power but it is rather due to fate, to surā (intoxicants), to anger, dice and heedlessness and even dream state leads one to commit what is not right.² The Kauśitaki brāhmaṇopaniṣad (III.9) asserts that God makes man perform good or bad deeds.³ Gautama observes that a man in this world is polluted by vile actions.⁴ Similar idea is noticed in the directions of Yājñavalkya.⁵ The R̄gveda makes mention of seven limits, the transgression of which makes a man sinful⁶. The Āpastamba Dharmasūtra divides the sins into two categories, *patañjaya* (those that cause loss of caste) and *aśuciikara* (those that cause impurity, though no loss of caste is caused).⁷

In the sātras we find mention of different means of reducing the consequences of sin. They are many, and of them the following may be specifically mentioned: Confession,⁸ Repen-

1 Manu XI. 146, 228, 240f.

2 Na swo dako Varuna dhratiḥ sā surā manyurvibhīdako acatih/
Asti jyāyān kaṇḍyasa upāre svapānēca nedanrtasya prayatā//
VII. 86. 6.

3 Esa hyeva sādhu karma kārayati taṁ yamebhyo lokebhyo un-
nīṣate. Esa u evāsādhu karma kārayati tam yamadho
nīṣate.

4 Atha khalvayāḥ puruso yāryena karmaṇā liipyate yathaitada-
yūjyavājanamabhakṣyabhalṣanamavadyavadanārāḥ śiṣṭasyākriyā
pratuṣiddhasevanamiti. G. D. S. III. 1. 2.

5 Vihitasyānanuṣṭhānānninditasya ca ṣevanañt/
Anagnihotrāccendriyāññāḥ narah patañamrcchati// Yāj III 219.
Vide also Śāntiparva 34, 2; Manu XI. 44.

6 Sapta maryādāḥ kavayastataksustāsāmekamidbhyaḥ hurogāt
X. 5. 6.

7 Āp. Dh. Sū. 17. 21. 7-11 and 1. 7. 21. 19.

8 Āp. Sh. Sū. 1. 9. 24. 15; 1. 10. 28. 19, 1. 10. 29. 1.

tance¹, Prāṇyāma², Tapas³, Homa⁴, Japa⁵, Dāna⁶, Upavāsa⁷ and Pilgrimage⁸.

The question of *Suddhi* (purification) is closely connected with the problem of sin. It has been defined in the Śuddhi-kaumudī as the state of being fit for performing rites sanctioned by the Vedas—"Vedabodhitakarmārhatā". In the Smṛti texts the word *Suddhi* is applied in relation to purification after Āśuca. Āśauca follows on birth and death—"Janane maraṇe nityamāśucyamanudhāvati".¹⁰ To Mitāksarā it is an emergent attribute which is got rid of by lapse of time or a bath and the like and is the cause of the positive direction to offer *pinda*, water etc. and of the cessation of Vedic study and other actions—Āśaucaśabedena ca kālaśnānādyapanodyah pīṇḍodakadānādīvidheh adhyayanādīparyudāsasya ca nimittabhūtah puruṣagataḥ kaścānātiśayh kathyate na punah karmānadhihikāramāttram (on Yāj. III. 1). Haradatta also harps on the same tune: 'Kirṇ punaridamaśauca�akṣaṇam; karmaṇyanadhihikārobhojyānnatāśprśyatā dānādiśvanadhihikāritā (on Gautama 14. 1). *Suddhi* has been defined by Bhaṭṭācārya as 'removal of sin' (pāpakṣaya) and condition of being fit for performance of religious acts (dharmayogyatvam)¹¹. Rudradhara in his Śuddhviveka specifically makes it special attribute bringing about a capacity or privilege for the performance of all dharmas¹². This has been

1 Manu XI. 229-30.

2 Manu XI. 248. Baudhāyana Dh. sūtra I. 31; Vaś. 26. 4.

3 Rv. X. 154. 2, Chān. up. V. 10.1-2, Muṇḍaka Up. I. 2. 10.11

4 Tai. Aranyaka II. 7-8; Bau. Dh. Sū. III. 7. 1

5 Manu XI. 46; II. 85-87.

6 Gau. Dh. Sū. XIX, 16;

Yat kificit kurute pāparah puruṣo vṛttikarātah/
Api gocarmamātreṇa bhūmidānena śudhyati// Vasiṣṭha 29. 16.

7 Manu. XI. 203.

8 Viṣṇu. Sh. Sūtra. 35. 6, Parāśara XII. 58. ff

9 P. 1

10 Devala, quoted by Hāralatā, P. 2

11 Smṛticandrikā (Āśaucaśāṇḍa), P. 2

12 Sudhīstāvādakhiladharmaśāṅkārāpādako dharmaviveṣaḥ. (D. C. Ms. No. 309 of 1887, folio I.)

classed under two categories, one arising out of birth and one falling on death¹.

From the conceptions of sin and purification, along with some spiritual ideas associated with it, has developed gradually the idea of the Saṃskāras. Performance of the Saṃskāras has been directed as fit to bring about brāhmaṇya (status of a Brāhmaṇa), just as the work of painting gradually unfolds itself on account of several colours with which it is drawn². Śavara defines the term as referring to acts which being effected makes a certain thing or person fit for a specific purpose³. In the Tantravārtika also observance of Saṃskāras has been described as offering fitness⁴. Śaṅkara on the Vedāntasūtra (1.1.4) has classified the Saṃskāras under two heads: those which remove the taints and those that generate fresh qualities⁵. This fits in well with our supposition that the Hindus are believed to be charged with impurity (Āśauca) of two kinds, on the birth and death of the near relatives. That this idea of impurity was as old as the Vedic texts is backed by the direction of the Aitareya Brāhmaṇa, where it is said that if an 'Āhitagni' partook of food from the house of him who was affected by 'Sūtaka', then the *prāyaścitta* was to offer a Purodāśa cooked on eight potsheds to Agni Tantumāt⁶. 'Tantu means also 'son or progeny'; so it

- 1 Sūtakarūtu pravakyāmī janmamṛtyunumittakam. Dakṣa. VI. I.
- 2 Citrakarma yathānukaiḥ aṅgatrunmilyate sanaiḥ/
Brāhmaṇyamapi tadvat syāt saṃskāraividhipūrvakaiḥ//
Parākara. Sm. VIII. 19
- 3 Saṃskāro nāma sa bhavati yasmin jāte padārtho bhavati yogyah
kaśyacudarhasya—Śavara on Jaṭamī. III. 1. 3. (P. 660)
- 4 Yogyatāmādadhānaḥ kriyāḥ saṃskārā ityucyante — Tantravārtika. P. 1078.
- 5 Saṃskāro nāma guṇādhānenā vā syāt dosāpanayanena vā.
- 6 Tadāhurya āhitagniryadi sūtakānnaiḥ prāṇiyāt kā tatra prā-
yaścittirūti. Sognaye tantumatesjākṣapālam purodāśam nirvape-
ttavya yāyānuvākye tantush tanvanrajaso bhānuminasyak-
ṣānaho māhyatanota somyā iti. Abutih vāhavaniye jubuyāda-
dagnaye tantumate svāheti. Ai. Br. 32. 8.

may be argued that it is an indication that *Sūtaka* is used in the Aitareya Brāhmaṇa in the sense of impurity on birth.' As to why such idea of Āśauca is accepted on birth and death, Hārīta observes that in the case of death, frustration, and in case of birth gratification or juvilation, comes in to the near and dear ones and this may stand as an obstacle to the proper mental make up in respect of observance of daily duties which demand mental concentration'. What then Śaṅkara means to say is this that Saṅskāras have the potentiality of removing supposed taints incurred or inherited and generating such qualities which lead to self-development and perfection. The Tantravārtika also has supporting text in favour of Śaṅkara². In the text of Mitramīśra the exact nature of Sam-skāra has been further classified. According to him Saṅskāra is a peculiar excellence due to the performance of rites ordained (by the sāstra) which resides either in the soul or the body and it also has been stated that it is of two kinds, one kind making a person eligible for performing other actions (e.g. Upanayana renders a person eligible for Vedic study) while another kind removes the evil taint that may have been generated (e.g. Jātakarma removes the taint due to seed and uterus)³. Rudraskandha on Khādira grhyasūtra opines like-

- 1 Asya ca kulavyapitve kāraṇamāha Hārītaḥ. Pretābhibhūtatvā-
echāvamāśaucaḥ jive vrddhiyogena kulaśya bhavati iti ;
jīyamānamriyamāṇayoh sambandhīnāṁ santoṣadāsantoṣadābhīyāp-
vrddhikṣayayogādva kulavyāpyāśaucarū bhavatītyarthah—
Suddhicandrikā on Śādaśiti. P. 4.
- 2 Yogatā ca sarvatra dviprakārā, doṣāpanayanena gunāntaropā-
jananena ca bhavati. Tantravārtika P. 1115 on Jaimini III. 8.9
- 3 Tatrātmātarīśvanyataranis̄ho vihitakriyājanyotisāyavīśeṣah
saṅskārah. Sa ca dvidhah. Ekastāvat karmāntarādhikārenu-
kūlāḥ yathopanayanajanyo vedādhyayanādyadhiκārēpādakāḥ
aparastūtpammenaduritamāstranāśako yathā bijagarbhasamudbhā-
vainonivarhapo jātakarmādiyāyah — Viramitrodaya Saṅskāra-
prakāśa. P. 132. Paribhāṣa prakāśa P. 132. Chowkhamba Sans-
krit Series.

wise¹. Some of the prominent writers on law have categorically declared that taints come in the life of man by birth and these are removable. Unless they are removed body does not become virtually fit for all religious and spiritual activities. Thus Manu declares that in case of dvijātis, the taints due to seed and the uterus are wiped off by the homas performed during pregnancy and by Jätakarma, Caula and the tying of the girdle of muñja grass. This body is rendered fit for the attainment of Brahma by the study of the Vedas, by the Vratas, Homas, by the Vrata called Traividya, by worship (of gods, sages and manes), by generation of sons, by the performance of five daily sacrifices and by solemn Vedic sacrifices². Yājñavalkya also holds identical view.³ Commentators like Medhātithi and Kullūka in their own way have sought to clarify those points. According to the former⁴ the term 'Enas' in the verse of Manu (II. 27) strictly refers to impurity, while Kullūka explains that blemishes of seed are those arising out of intercourse in a prohibited manner, and 'gārbhika' blemish is what arises from having to stay in the womb of an impure mother⁵. The Mitākṣarā goes a step further to assert that Sam-skāras possess the power of removing bodily defects transmitted from parents (such as defective limbs, diseases etc.) and are not intended to remove the taint of being born of sinful parents.⁶ The purificatory

1 Ete garbhidānādayah sarhskārah śarīram saipakuvantah sarvesu adṛṣṭārthesu karmasu yogyatātisayāḥ kurvanti phalātisayē yogyatātisayē ca. On Khādira grhyasūtra II 3. 33.

2 Gārbhairhomairjätakarmacauḍamaūñinibandhanaḥ /
Baijikam gārbhikam caino dvijānāmapamṛyyate /
Svādhyāyena vratārhomāstraividiyenejjayā sutaḥ /
Mahāyāñśicā yajñānica brāhmīyad kriyate tanuḥ //
Manu. II. 27-28.

3 Evamenah śamam yāti bijagarbhasamudbhavam /
Tūṇimetiḥ kriyāḥ strīmāṁ vīvāhastu samantrakah // I. 13

4 Enah pāpamadṛṣṭam duhkhaṅkaraṇam tasya vijagarbhasayornimittabhbāvūdāsucitvamātramhocyte,

5 'Baijikam pratiśiddhamaitihunasaṅkalpādinā ca paitkaretodosāt yat pāpaṇi gārbhikāñca afucumātrgarbhavāsajam'.

6 Bijagarbhasamudbhavaṇi śukraśonitasambaddham gātravyādhisaftikrāntinimittam va na tu patitotpannatvādi. Mit. on Yāj. I. 13

nature of the Saṁskāras is clear from the statement of Manu, who says that all the Saṁskāras are performed on a woman also for the purification of the body.¹ The Saṁskāratattva quotes an opinion of Hārīta which offers details regarding the modes of purification of particular rites (Saṁskāras). Thus 'when a person has intercourse according to the procedure of Garbhādhāna he establishes in the wife a foetus that becomes fit for the reception of the Veda, by the rite of Puṁsavana he makes the garbha become a male, by the ceremony of Simantonnayana he removes from the foetus the taint derived from the parents and the accumulated taints (which are five) due to seed, blood and womb are removed by Jātakarma, Nāmakarana, Annaprāśana, Cūḍākarana and Samāvartanā'. By observance of these eight Saṁskāras purity arises.² To add sacredness and spirituality to these sacraments, it was held that observances of some of them upgrade men to the status of the sages, while others are sufficient to upgrade them to the level of the gods. Hārīta has got definite views in this respect.³

So Saṁskāras are purificatory acts, making both body and mind pure and thereby helping one in spiritual upliftment. Dr R. B. Pandey makes the position clear in the following lines: 'It means religious purificatory rites and ceremonies for sanctifying the body, mind and intellect of an individual so that he may become a fullfledged member of the community. But the Hindu Saṁskāras also combine a number of preliminary considerations and rites and other accompanying regula-

1 Manu. 11. 66.

2 Tatra Hārītah, Garbhādhānavadupeto brahmagarbhaḥ saṁdadhati. Puṁsavānātpuṁsikaroti phalasthāpanānmātāpitṛjāḥ pāpmāna-
mapohati retoraktagarbhopaghātāḥ paśicagupo jātakarmanā prā-
thamamapohati nāmakaranaena dvitīyāḥ prāśanena trīyām cūḍā-
karanena caturthaḥ snāpanena pañcamametairāṣṭabhiḥ saṁskā-
raibhūtāḥ garbhopaghātāt pūto bhavati—Saṁskāratattva. P. 857.

3 'Garbhādhānādismārtō brāhmaṇō. Pākayajñāhabiryajñasaumyāś-
cetu daivāḥ. Brahmasaṁskārasaṅskṛita r̥ṣīnām samānatām
saṅkātām sāyujyām gacchati. Daivenottarena saṅkārto devānām
samānatām saṅkātām sāyujyām gacchati iti.—Śrīcandrikā.

I. P. 13. Saṁskāra prakāśa. p. 135.

tion and observances all aiming at not only the formal purifications of the body but at sanctifying impressing refining and perfecting the entire individuality of the recipient. The Samskaras with their paraphernalia were regarded as producing a peculiar indefinable kind of merit for the man who underwent them—*Atmaśariranyataramṇīḥa vihitakriyajan yotisayavīśeṣah samskārah* (*Vira Mit Sam Vol I* p 132)

Mr Dr P V Kane has identically explained the purpose and utility of Samskaras in the following lines. The exact significance of Samskaras in the development of higher human personality was left rather vague in our authorities and their treatment of the purpose of Samskaras is not very elaborate or exhaustive. The Samskaras had been treated from very ancient times as necessary for unfolding the latent capacities of man for development and as being the outward symbols or signs of the inner change which would fit human beings for corporate life and they also tended to confer a certain status on those who underwent them. If we look at the list of Samskaras we shall find that the purposes of Samskaras were manifold. Some like Upanayana served spiritual and cultural purposes they brought the unredeemed person into the company of the elect they opened the door to Vedic study and thus conferred special privileges and exacted duties. They also have psychological values impressing on the mind of the person that he has assumed a new role and must strive to observe its rules. Other Samskaras like Namakarana Anna praśana Niskramana were more or less of a popular nature. They afforded opportunities for the expression of love and affection and for festivities. Other Samskaras like Garbhadhana Puinsavana Samantonnayana also had mystical and symbolical elements. Vivaha was a sacrament which brought about a union of two personalities into one for the purpose

1 Note here also the words of Medhatithi on Manu II 27
 Samskaradeśa sarvah samskārye karyāntaraśeṣabbutute kṛtarthe
 karuṣyamāṇārthe va kāśadvīśepamadadhataḥ brūhnavahantist;

of continuance of society and for the uplift of the two by self-restraint, by self-sacrifice and mutual co-operation'.¹

It would at this stage be worthwhile to trace the exact meaning of the word as may be gathered from the derivation. Any attempt to translate the word 'Samskāra' correctly into English will be simply inaccurate. It should not mean 'mere outward religious rite, polite observances, empty form, stately usage, formalities and punctitious behaviour'², nor should it be used in the sense of rites and rituals alone by which we understand 'form of procedure, actions required or usual in a religious or solemn ceremony or observance or a body of usages characteristic of a church'.³

A better approach to the rendering of 'Samskāra' in English is made by the word 'Sacrament' which means 'religious ceremony or act regarded as outward and visible sign of inward and spiritual grace' applied by the Eastern pre-reformation Western and Roman Catholic churches to the seven rites of baptism, confirmation, the encharist, penance, extreme unction, orders and matrimony. Sacrament also means confirmation of some promise or oath, things of mysterious significance, sacred influence and symbol. Thus it overlaps many other religious spheres which in Sanskrit literature are covered by 'suddhi', purification, prayaścitta, atonement, Vratas, vow etc.⁴

A glance at the Vedic literature, where the term 'Samskāra' occurs will show that meaning of purification was associated with the word in that remote age. It is clear that the word is derived from the root 'kr̥', with prefix 'sam' and the suffix ghañ'. We find the word used as adjective conveying the sense of 'purified'.⁵ We get there other words connected with it as Samskr̥tatra, 'Rañjaya Saṁskṛtaḥ'. In the Śatapatha'

1 History of Dharmāśtra Vol. II, Part I, pp. 192-193.

2 Oxford Dictionary, under the word 'Ceremony'.

3 Oxford Dictionary, under the word 'Rite'.

4 R.V. V. 76. 2.

5 R.V. VI. 28. 4

6 R.V. VIII 33. 9.

7 Sa idam devebhyo havīḥ saṃskuru. S. B. I. I. 4. 10

brāhmaṇa the idea of purification is established in a more clear way. In the same text we find the word used as adjective¹. The sense of purification is clear in the Chāndogya Upaniṣad².

In the Sūtras of Jaimini the term has been used several times³ in the sense of purificatory act in a sacrifice. Sometimes, as in III. 8. 3 the word has been applied to the actions of shaving the head, washing the teeth and paring the nails on the part of the sacrificer in the Jyotiṣṭoma⁴, while at other places the term has been used with reference to Prokṣaṇa (sprinkling of water)⁵. In X. 2. 49 the word has been applied to such acts as shaving of the head and face⁶. The Sūtra VI. 1. 35 has the word 'saṁskāras' referring to Upanayana. Thus the purificatory aspect of saṁskāras is as old as the Vedic literature and in the Mīmāṁsā sūtras, as we have already observed the word distinctly has been used with reference to such acts which have a purificatory character.

In this connection reference may be made to the various senses in which the term is found to be used in different śāstras

- 1 Tasmidu stṛi pumāṁsasatḥ saṁskṛte ti-thantamabhyeti. S B III 2. 1 22. For similar use vide Vāj S IV. 34
- 2 IV. 16. 2. . . Manasū saṁskaroti brahmā vīcā hotī.'
- 3 Svistakrdvadubhayasafhskiresū vīdarīh. III 5. 15
Dravyagunasafhskiresū vīdarīh. III. 1. 3.
III. 8. 3. IX. 2. 9. 42. 44; /X. 3. 25. IX. 4. 33. IX. 4. 50. 54
N 1. 2 and 11
- 4 Saṁskārāstu puruṣasāmarthyे yathāverdan karmavadvyavasthe-
ran. III. 8. 3
- 5 Tādarthyādvā tādākhya syāt samskārairavisiṣṭatvāt — IX. 3. 25.
Savara's commentary :— 'Tādarthyāt tādarthyāś c vīryarthatā
nivārāñāt, ye vīhi proksanādayīḥ samskārāḥ kriyante'.
- 6 'Yadi tu vacanāttesāṁ japaśaṁskārāmarthaluptam sesā tadar-
thatvāt'. X. 2. 49.
Savara's commentary— 'Saṁskārāḥ keśāśmaśru vapati ityevamā-
dayah'.
- 7 Saṁskārasya tadarthatvādvidvāyām puruṣārutiḥ VI. 1. 35
Savara's commentary — 'upanayanasya saṁskārasya tadartha-
tvāt'.

The Vācaspathyābhidhāna explains it to mean by it the religious purification of sacrificial materials¹. The Vedāntists regard it as purification arising out of bath etc.² The Naiyāyikas use it in the sense of 'self-productive quality or faculty of impression recognised by the Vaiśeṣikas as one of the twentyfour guṇas.' In Sanskrit literature the sense of the word has been widened to convey the following, namely, education, cultivation, training³, perfection and grammatical correctness⁴, making perfect, refining, reorienting⁵, embellishment, decoration and ornamentation⁶; the faculty of recollection, impression on the memory⁷, impression⁸, a purificatory rite, a religious, rite or ceremony⁹, merit of action etc¹⁰.

In these cases the purificatory aspect of the word is distinctly noticed. Other meanings like decoration, ornamentation etc are closely allied to the concept of purification.

- 1 Prokṣanādijanyasamskāro yajñāngapuroḍāśeviti dravyadharmaḥ. V. p. 5188
Brīhyadeśca yajñāngatāpradānāya vaidikmārgena proksanādih. V. p. 5158
- 2 Snānācūmanādijanyāḥ saṁskārā dehe utpadyamānāpi tada�hi-māniжive kalpyante .... Ibid. p. 5158.
- 3 Niśargasatathskāravinita ityasau nrpeṇa cakre yuvarājaśabada-bhāk. Raghu. Vam. III. 35
- 4 Saṁskāravatyeva girā maniṣi tayā sa pūtaśca vibhūṣitaśca — Kumara. I. 28
- 5 Prayuktasatathskāra evādhikāप babbau. —Raghu. III. 18.
- 6 Svabhāvasundaram vastu na samskāramapekṣate — Śākuntala. VII. 23
- 7 Saṁskārajanyam jñānam smṛtiḥ. Tarkasamgraha.
- 8 Yannave bhājane laguṇāḥ saṁskāro nānyathā bhavet.—Hitopadeśa I. 8
- 9 Kāryāḥ saṁtrasatathskārah pāvataḥ pretya ceha ca. Manu. II. 26.
- 10 Phalānumeyā prārambhāḥ saṁskārāḥ parāktanā iva. Raghu. I. 20

CHAPTER II.

SAMSKĀRAS—AND THEIR PURPOSES

As already indicated, it is strictly not an easy job to trace exactly the purpose that initiated the origin of the Saṁskāras. As in the Vedic age of hoary past we find existence of society in its full-fledged form, with rites and ceremonies, the Saṁskāras were also observed in that remote age. But the history of the exact origin of Saṁskāra in that period is shrouded in mystery. Whatever that may be, in subsequent ages we have noticed that Samskāras have played a vital role in the life of an individual. These Saṁskāras were not performed with reference to a particular period of his life but it was to be associated with him since conception and lasting upto his death.¹ It is for this reason that in some of the Gṛhyasūtras, Antyeṣṭhi is also regarded as a Saṁskāra. From the observation of Manu it appears that as a result of the Saṁskāras perpetrated with incantations, one attains the specific right of the performance of deeds according to the Dharmashastra².

The principal purpose of Saṁskāra was reorientation or purification of the body of an individual. It has already been stated that in the society an idea gained ground that as a body is created out of blood and semen in a mysterious way it is impure and some processes are to be followed before it could be fit for any religious act. Thus Manu lays stress on the purificatory element of Saṁskāras with reference to the body³.

1 Brahmakṣatriyavitsūdrā varṇavādyāstrayo dvijāḥ/
Niṣekadyāḥ śmaśānāntastesāḥ vai mantrato kriyāḥ//
Yāj. 1. 10

2 Niṣekādiśmaśānānto mantrairyasyodito vidhiḥ/
Tasya sāstredhikārosmiñ jīleyo nānyasya kasyacit// Manu. II. 16.

3 Vaidikaiḥ karmabhiḥ punyaiḥ niṣekādirvijanmanām/
Kāryah śarīrasaṁskārah pāvanaiḥ pretva ceha ca//

Manu Saṁhitā. II. 26

Kullūkabhaṭṭa makes the position clear¹. The purification is not only for this world but also for the world hereafter as the words 'pāvanah pretya ceha ca' in Manu's verse shows². Manu has elaborated further as to how the questions of sin may crop up, the removal of which is aimed at by the observation of the Saṃskāras. Thus according to him these sins or impurities may originate out of impurities in seed and foetus and so far as the twiceborn castes are concerned these are removed by way of the observances of Saṃskāras like Jātakarma, Cūḍā-karana, Maṇḍībandhana etc³. Here Kullūka's explanatory text deserves attention⁴. Manu goes a step further and declares that these Saṃskāras may lead the body to the attainment of union with the Supreme Self. What Manu actually intends to stress here perhaps is this that observances of these rites cast a spiritual spell on one's mind and constant idea of purification which is inevitably associated with the rites makes one feel that really one is being upgraded by these acts. Once such an idea gets developed he feels an urge to observe them in the right manner. Whatever may be the other consequences visible or invisible, it is clear that these observances help to develop a mental make up which ultimately helps one to the attainment

1 Vedamūlatvādvaidikaḥ punyaiḥ śubhairmantrayogādikarmabhiḥ dvijāśīṁ garbhādhānādiśarasāntskārah kartavyah.

2 (a) Pāvanah pāpakṣayahetuḥ Pretya paraloke saṃskṛtasya yāgādiphalasambandhāt, tva loke ca vedādhyayanādyadikārāt. Kullūka's commentary on Manu. II. 26.

(b) Pretya ceha cetyanena saṃskṛtasya drṣṭādrṣṭaphaleśu kārīri-jyotiṣṭomādikarmasu adhikārādubhayalokopakārakaivāh saṃskārapāmuktam. Vir. Sam. P. 13²

3 Gārbhairhomairjātakaramacauḍamanuśīlinibandhanaiḥ/
Baijikarāt gārbhikām caino dvijāśīmapamṛjyate // M. S. II. 27
Evamenah sāmarah yāti bijagarbhasapudbhavam. Yāj. I. 13

4 'Etairbaijikarāt pratiśiddhamaitunatasatkalpādīnīt paitkareto-dādyadyat pāparāt, gārbhikarāt cīśucimātgarbhavāsajarāt tad dvijāśīmapamṛjyate'. on Manu. II. 27.

of final liberation, namely, Mokṣa¹. Its importance was so much over-estimated that non-observance of the Saṁskāras was regarded strictly as social offence and it was penalised by social boycott. Thus on the question of a Dvijāti not undergoing the Saṁskāra of Upanayana in time (vide Manu II. 38), he was censured as a downcast and fallen one and unless expiations in the proper manner was gone through no social and matrimonial relationship could be established with him². Even in case of those for whom uttering of Vedic incantations was prohibited, namely the ladies and the Śūdras³, observance of these Saṁskāras was prescribed to be made without mantras⁴. Some of the writers on law have gone so far as to declare that on birth even a Brāhmaṇa is like a Śūdra (i.e. like a śūdra one is allowed to move about and behave in an unrestricted way. Vide Gautama's rule: Prāgupanayanāt kāmacārakāmavāda-kāmabhaksah. G.D.S. I. 2. 1) and through the Saṁskāras he is raised to the status of a Dvija⁵. This conception of Saṁskāra is definitely a later one, and is but a corollary of the principal purpose, namely purification. The value of Saṁskāras (at least of some of them) was so much over-emphasised

1 Svādhyāyena vratairhomastraividyeyasyā sutaiḥ/
Mahāyajñaiśca yajnaiśca brāhmaṇiyāḥ kriyate tanuh//
M. S. II. 28

Also Kulluka's observations:

Brāhmaṇa brahmaprāptiyogeyam tanuh tanvavacchinna ātmā kriyate. Karmasahakrtabrahmaīśānena mokṣāvāpteh. On M.S. II. 28

'Na hi karmabhr̥eva kevalaiḥ brahmavapriptiḥ prajñānakarma-samuccayāt kila mokṣah. Etaistu saṁskṛtaiḥ ātmāpāsanāsvadhu-kriyate Medhātithi on Manu II. 28

2 Vide Manu II 39

Naitairapūtaivdhuvadāpadyam hi karhicit/
Brāhmaṇa yaunāthīśca sambandhānācarebrāhmaṇaḥ saha//
M. S. II. 40

3 Amantrikā tu kāryeyarā strījāmāvṛdaśeṣatāḥ/
Saṁskārārtham śāfrasya yathākālam yathākramam// M.S. II. 66
Tūṣṇīmetāḥ kriyāḥ strīnāḥ vivāhastu samantrakaḥ. Yāj. I. 13

4 Śūdrōpyevamvidah kāryo vinā mantrena saṁskṛtaiḥ — Yama (quoted in the Muākṣarā on Yāj. S. I. 10).

5 Janmanā jāyate śūdraḥ saṁskārāddvija ucyate.

that observances of certain Saṁskāras were supposed to raise certain status of the person observing them. Thus through the observance of the rite of Upanayana members of the three castes, namely Brāhmaṇa, Kṣatriya and Śūdra attained certain special social privileges and rights. Upanayana was regarded as a passport for admission into the Aryan community and its sacred literatures, namely the Vedas, and was regarded as the new birth, the second birth¹, and was of course not allowed for all, namely the Śūdra² (and women, though some of the writers on law have permitted Upanayana of them). Similarly Samāvartana and Vivāha conferred on the person observing them the status of performing all kinds of sacrifice, befitting an Aryan, as a member of the Gārhasthya Āśrama. This aspect of purification and attainment of status which the Saṁskāras are supposed to confer on persons, have been explicitly expressed by Angirā³. For the importance of the Saṁskāras Angirā has prescribed them to be indispensable for all members of the caste in the society, specially for the Brahmins⁴. Mitramiśra makes the point clear⁵.

Mitramiśra by way of defining Saṁskāra as—‘Ātmaśari-
rānyataraniy়ঠহু vihitakriy়াjanyotiśayavিশেষাহ— and classifying

- 1 . .dvijātināmaupanāyaniko vidhiḥ/
utਪত্তি঵্যাদিকাহ punyah..... //M. S. II. 68
- 2 Asūdrāñāmaduṣṭakarmanāmupanayanam—Āp. Dh. Sū. I. I. 16
- 3 Paſicavirhāſatipuſkāraib saṁskṛtā ye dvijātayaḥ//
Te pavitrāśca yogyāḥ syuḥ śrāddhādiſu suyantriṭāḥ//
Quoted in Vir. Saṁ. p. 135. (Chowkhamba Sans. Series).
- 4 Saṁskārā niyatā hyete brāhmaṇasya viśeṣataḥ — Quoted in the
Vir. Saṁ. p. 136.
- 5 Ete ca saṁskārāḥ sarvavarṇānāmāhikāmuṣmikaphalānukūla-
tvenāvāsyakāḥ brāhmaṇānāḥ tu brāhmaṇyābhivyañjakatvena
viśeṣataḥ. Vir. Saṁ. p. 136.

Ataḥ paraḥ dvijātināḥ samskr̄tir niyatocaye/
Saṁskārārahitā ye tu teṣāḥ janma nirathakam// Āvalīyana.
quoted in Saṁskārāratnamālā. p. 4

Sve sve grhye yathā proktāstathā saṁskṛtayokhilāḥ/
kartavyā obhūtikāmena nānyathā siddhimrcchati//
Saṁ. Rat. p. 4

it under two categories (sa ca dvividhaḥ — Vir. Sam. P. 132.) clearly presents before us an idea about the two-fold purposes of the Samskāras. Some like Upanayana are meant for conferring status in the study of the Vedas, while others like Jātakarma etc¹ are intended to remove the offences and sins accrued. It is in this sense that Śaṅkara's line, as previously mentioned (on *Vedāntasūtra* I. 1. 4.) finds full justification. The two-fold classification of Samskāras as Brāhma and Daiva, made by Hārita does not lead us to determine the purpose of the Samskāras, except that it helps us to understand that aspect of Samskāra, which confers certain merit or status on performance. This is what has been referred to by *Tantravārtika* (on Jai. III. 8. 9—already mentioned before) as *Guṇāntaropajanana'* (accruing of merit). Thus Hārita observes that the rites like Garbhādhāna etc. are Brāhma, while those like Pākayajña etc. are Daiva². He adds further that one through the observance of Brāhma Samskāras becomes equated with the sages and seers, and of Daiva Samskāras gets identical abode of the gods³. This idea has its support from Śaṅkhālikhita⁴. In the

- 1 Ekaśāvetkarmāntarūdhiśārenukūlibh yathopanayanajanyo Vedādhyayanādyadhiκārāpādakah. Aparstūtpannaduritamātranāśako yathā bijagarbhasamudbhavainonibarhano jātakarmādi-janyah. Vir. Sah. p. 132.
- 2 Dvividho hi saṃskāro bhavati brāhma daivaśca. Garbhādhānādih smārto brāhmaḥ. Pākayajñāḥ haviryajñāḥ saumyāśca Daiva iti. Quoted in Vir. Sah. p. 135.
- 3 Brāhmaśatḥsārasaṃskṛtaḥ ṛṣīlām samānatām sāmānyatāṁ samānalokatāṁ sāyujyatām gacchati. Daivenottarepa saṃskārenānusāṃskṛto devānām samānatāṁ sāmānyatām samānalokatāṁ sāyujyatām ca gacchati. Vir. Sah. pp. 139-140
- 4 Pākayajñā haviryajñāḥ somasārhsthāstathaiva ca /
Saṃskārā hyagnihotrāntā agnihotrantu juhvataḥ//
Saṃskāraḥ saṃskṛtaḥ pūrvairuttaraīranusāṃskṛtaḥ//
Nityamaṣṭaguṇairyukto brāhmaṇo brāhmaṇalaukiḥ//
Brāhmaṇa padarnavāpnōti yasmānna cyavate punaḥ//
Nīkapr̥ṣṭam yaśo dharmash trirījānastriyapam//
Quoted in Vir. Sam. p. 140

Samskāra-ratnaomālā of Bhaṭṭagopinātha dīkṣita the Saṅskāras have been classified under different heads as Naimittika, Vārṣika, Māsika etc. and it has been stated there that those like Pañca-mahāyajñas are to be treated as compulsory daily duty like one's muttering of prayers¹. The idea behind the observance of Pañcamahāyajña is love, compassion, gratitude, indebtedness etc. to all beings. We will have occasion to discuss this aspect of Pañcamahāyajña in subsequent chapters. When such Saṃskāras are described as nitya (obligatory) for daily performance, this enlightens us on an important aspect of the purpose of the Saṅskāras. This was the moral aspect. Gautama makes mention of the eight good qualities of soul, namely, mercy, forbearance, freedom from envy, purity, calmness, right behaviour, and freedom from greed and covetousness.² He adds further that one going through the Saṅskāras and the Ātmaguṇas attains communion with Brahman.³ Whatever may be the spiritual value of such statement of the śāstras, it is clear that by constant practice of these qualities of forbearance, purity, noncovetousness etc. one attains gradual excellence from ethical point of view and this helps to a great extent in the attainment of communion with the supreme self.

By way of Arthavāda the significance and purpose of some of the Saṅskāras have been described by Bhaṭṭagopinātha in his Saṅskāraratnamālā. Thus according to him by the performance of the rite known as Garbhādhāna the womb is made purified; by Puṁsavana a male child is born. Sīmenton-nayana has got identical result with Garbhādhāna. By Jāta-

1 Naimittikāḥ soḍaśaktāḥ samudvihūvasānakāḥ;
Saptaivāgrayanādyāśca saṅskārā vārṣikā matāḥ//
Māsikāḥ pārvanām proktamāśaktānām tu vāreṣkam/
Mahāyajñāśca nityāḥ syuḥ saṅdhhyāvaccāgnihotravat//

P. 4.

2 Aṣṭāvātmaguṇā dayā sarvabhūteṣu kṣāntiranasūryā śaucamanī-
yāśo māngalyamakārpāṇyamasprheti. G. D. S. VIII. 24
3 Yasyaite catvāriḥ sāṃskārā aṣṭāvātmaguṇāśca sa brahmaṇah
sākujyamāpnoti. G. D. S. VIII. 25

karma the impurity caused by staying at the foetus-chamber is wiped off, by Nāmakarana comes longevity of the child; by Annaprāśana impurity of a foetus-life is gone; by Cūḍākarapa come strength, longevity and spirit; by Upanayana comes the right of the study of the Vedas of twice-born caste and by marriage one becomes free from the debt towards gods and manes.¹ From the above-mentioned remark of Bhāṭṭagopinātha we may easily guess that though most of the minor Samskāras have lost their purpose in modern days, yet apart from the principal purificatory purpose, each had certain specific purposes. These are strictly spiritual in nature.

The very fact that superstitious beliefs in the existence of superhuman demoniac influences on the society and their evil-doing capacity, existed in society since immemorial days, helps us to trace some of the purposes of the Samskāras. Thus these superstitious ideas along with the conception of sin were to a certain extent responsible for origination of the Samskāras. We have hinted at this phenomenon in the introductory part of the present treatise. In some of the Samskāras we notice that the evil spirits are being propitiated in a very modest manner. The demoniac beings are often worshipped and eulogised so that they may remain satisfied and do not in any way cause injury to the individual concerned.

1 Niṣekādbajikarṇi caīno gārbhikarṇi cāpamrjyate/
 Kṛetravatskārasiddhiśca garbhādhānaphalam smṛtam//
 Garbhe bhavetca puṁsuteh purustvāya pralipādanam//
 Niṣekaphalavajjheyarṇ phalam simantakarmanah//
 Garbhāmbupūnaajo doyo jīvatsarvopī naśyati/
 Āyurvarcobhivrddhiśca siddhirvyavahṛtestathā//
 Nāmakarmaphalaṁ tvetatvamuddi-tam manisibhiḥ//
 Sūryālokānādāyurabhi vddhurbhaveddhruvā//
 Niṣkrāmādāyuh śrīvrddhisrāpyuddista manisibbiḥ/
 Annāśanānūmātgarbhamañśādapi śudhyati/
 Balāyurvacovrddhiśca cūḍākarmaphalaṁ smṛtam/
 Upaniteḥ phalaṁ tvetaddvijātisiddhipūrvikā/
 Vedādhyitiyadhiκārasya siddhirisibhirīritā/
 Devaputrānāpagamo vivāhasya phalaṁ smṛtam//
 Samskāratoñmālā. P. 6.

Thus since the time of conception right upto the birth of the baby, householder took all precautionary steps to guard the womb and the baby-to-be-born against all evil influences. In the Pāraskara Grhya sūtra provision has been made for the propitiation of gods for the protection of the child.¹ When however such eulogies and propitiation proved to be of no positive use, certain precautionary and preventive steps were arranged. They were in the form of challenge to these evil spirits. These spirits were directly asked to quit those places. The following note of warning is served on the spirits: 'Let Śuṇḍā, Maraka, Upavira, Śaṇḍīkeya, Ulūkhala Malimluca, Dronāśa and Cyavana vanish from this place'.² When these two methods did prove unsuccessful invocation to the deities were made so that they might come forward to drive these unwanted devilish elements. Prayer thus has been noticed to be made to Agni on the fourth day after marriage so that he may rescue the newly married bride from evil influences. Similar requests were made to the powerful deities like Vāyu Sūrya etc.³ Where however these two methods failed recourse was taken to some unfair methods, the method of deception, as we may rightly call it. In the Kausīka sūtra a rite has been referred to where before the actual death of the person, an image of that person concerned was used to

1 Yadi Kumāra upadravejjälena pracchādyottariyeṇa vā pitāṅka ādhāya japatī kürkuraḥ sukürkurah kürkuro bālabandhanah / ceceechunaka sr̥ja namaste astu sisarolapatāpavhara tatsatyam // P. G. Sū. 1. 16. 24.

2 Dvāradeśe sūtlīgnimupasamādhāyoththānāt sandhivelayoh phali-karanamīśrān sarṣpāgnāvāpati śaṅdāmarkā upavīrah śaṇḍīkeya ulūkhalaḥ malimlucodronāścyavano naśyatāditah svāhā. Ālikhannanumisah....sarṣapārunāścyavano naśyatāditah svāhā. P. G. Sū. 1. 16. 13. (Edited by Ladhārāma Sarmā).

3 Agne prāyaścitte tvāṁ devānām prāyaścitturasi brāhmaṇastvānp nāthakāma upadhvāmi yasyai patighnī tanūstāmasayai naśaya svāhā. P. G. S. 1. 11. 2

Vāyo .... prajāghnī .... svāhā. P. G. S. 1. 11. 2

Sūrya .... paśūghnī .... svāhā. P. G. S. 1. 11. 2

be burnt.¹ The idea behind such a peculiar act seemed to have been the creation of disillusion in the mind of the god of death, who instead of haunting the proper body may be supposed to mistake the image as the real one and take it. These are very interesting cases in the social history of a country and this indicates that if properly traced, each rite or Samskara has behind it long history of evolution. Sometimes we notice that magical acts were perpetrated to repulse any evil designs of the demons. Thus at the time of Tonsure, Pāraskara gṛhya sūtra observes that the severed hair should be mixed with cowdung and buried in a cowstall or thrown into a river.² It is noticed that water is an essential element in all religious acts. It is also supposed to have certain spiritual and magical significance. Water³ has been described in the Śatapatha Brāhmaṇa as possessing the potentialities of warding off satanic influence. In the burial ceremony certain formalities are observed which indicate that the purpose is to scare away the spirits, who may come over to take possession of the body. The stick (Dandā) that was used by the Brahmacārin and which was advised to be maintained, was intended perhaps for protection against all elements worldly and spiritual. The direction of Pāraskara Gṛhya sūtra is a pointer to this fact.⁴ In this category should fall the rites like combing the hair at the time of Simantonnayana.⁵ The changing of the marriage-costume of the bride was a very interesting formality, for, by such act the evil influence on the bride was supposed to be transferred to the Brāhmaṇa

1 K. S XLVIII. 54ff, 39ff

2 Anuguptametarḥ sakeśām gomayapundām udhāya goṣṭhe palvala udakāntे vācūryāya varah dadāti. P. G. Sū. 2. 1. 23

3 Apo hi vai raksoghoṣi. S. Brāhmaṇa.

4 Viśvābhyo mā nāstrābhyaśparipāhi sarvat ītu. P. G. S. II. 6. 26.
cf. Venurasi bānaspatyocī sarvato mā pāhi ītu vainavam dandam.

A4. 3. 8. 15

5 A. G. S XIV

H. G. S. II 2

(to whom the dresses were given), who was thought of too powerful to be influenced by the evilmakers.¹

In all the cases, as we have already noticed the purpose of certain Saṁskāras is either appeasement or averting of the unholy evil influences.

Side by side with these we find certain other ceremonies, the purpose of which is to attract the attention of powers having favourable influences. It was a common belief that each moment in the life of a Hindu is being presided over by deities. So to attract the favourable influences of those deities, they were invoked at most of the Saṁskāras. Thus in the rite of Garbhādhāna (conception) blessings are sought from Viṣṇu² who is regarded as the presiding deity, while in the rite of marriage (Vivāha), it is sought from the Prajāpati, and in the rite of Upanayana, from Br̥haspati. As in the case of resistance of evil influences, here also (i.e. in case of bringing good influences in favour) magical element played a vital role. Thus in the Simantonnayana rite the branch of the Udumbara tree was applied to the neck of the wife.³ This was believed to bring fertility. Almost similar was the prescription for mounting on a slab of stone, which was prescribed both in the Upanayana⁴ and Vivāha⁵ rites. Such an act was intended for bringing about firmness and the idea arose definitely out of the qualities of stones, which are firm and hard. Again touching

1 A. V. XIV. 2 48-50

K. S. LXXVI. 1

LXXIX. 24

2 Here the incantation addressed to Viṣṇu is.

Viṣṇuryonish kalpayatu tvastā rūpāni pithśatū/
Asificatu prajāpatirdhātū garbhah dadhātu te//
Mantrabrahmaṇa 1. 4. 6. vide Gobhila. 2. 5. 9.

Khā. gr. sū. 1. 4. 15.

3 Audumbareṇa trivṛtamāvadhñāti ‘Ayamūrjāvato vṛksah .....
P. G. S. I. 15. 4. 6.; G. G. S. II. 7. 1

4 Vide, Āp. Grhya Sūtra, 10. 4. 9

5 Imamaśmānamārohāśmeva tvash sthirā bhava/
Mantrabrahmanam 1. 2. 1; Āś. Gr. Sū. 1. 7.

of the heart, whether in case of the teacher and the student or in the case of the husband and wife, was regarded as a sure means of bringing about union and harmony. The expectant mother was made to eat barley corn with two leaves and curd attached to it.¹ The reason is obvious. The things which the expectant mother took were symbolical of the male sex and were expected to impart it to the embryo. Again we notice that to produce offsprings, the juice of a manyrooted and luxuriant banyan tree-branch was inserted into the right nostril of the wife.² We notice that in some cases anointment was regarded as possessing the capacity of producing love and affection. In the marriage ceremonies the father of the bride has been directed to anoint the couple and what the bridegroom uttered in that connection carries the special significance of such act of anointment.³

As already discussed before, the Saṁskāras had the purificatory effect and this aspect has sometimes resulted in such a condition that it has been instructed for a person to avoid evil, inauspicious and ugly sights and to be far from any contact with objects and persons regarded as impure. A Snātaka, for instance, has been forbidden even to pronounce a word beginning with an unlucky letter or containing a repugnant idea.⁴

Apart from all the superstitious motives and magical elements, behind the Saṁskāras, one may easily trace certain amount of materialistic outlook in them. The Saṁskāras were intended for those who belonged to the Gārhasthya or household stage of life and it is quite natural that these persons were more or less of wordly spirit and as such whatever was regarded

1 H. G. S. II. 2 23; Ā. G. S. I. 13. 2

2 P. G. S. I. 14. 3

3 Athaiso samañjayati—samañjanta viśve devāḥ samipo hrdayāni nau. Sammātarisvā sandhātā samudeṣṭri dadhātu nau. P. G. S. I. 4. 15; G. G. S. II. 1. 18

4 Garbhīṇīm vijanyeti brūyat, śakulamiti nakularsh, bhagālamiti kapālam P. G. S. II. 7. 11. 73

essential and desirable in wordly life, they wanted to have. They had a belief that the observance of the Saṁskāras could give them material comforts, long life, prosperity, cattle, progeny etc. In the special ceremony called Saptapadi, which is a part of the rite of Vivāha, the bride is made to walk seven steps, symbolising perhaps her joint entry into the second or household stage of life, and in all the steps, incantations are to be uttered to Viṣṇu so that he may give enough of food (Iṣe), strength (ūrje), happiness (māyobhavāya), cattle (paśubhyo), and wealth (Rāyasposāya).¹ Similarly in the ceremony of Pāṇi-grahana, when the bride's hand is grasped by the groom, there is provision for six mantras to be uttered. In them are prayers to Indra so that he may bless the couple with ten male issues. (Daśāsyāḥ putrānādhehi— Mantrabrahmaṇa 1. 2. 19). To Prajāpati the prayer is to the effect that he may bless the party in such a manner that prosperity may come with reference to the bipeds and four-footed animals (śāṁ no bhava dvipade śāṁ catuspade. Mantrabrahmaṇa. 1. 2. 18.)

From what we have discussed so far it is clear that the purposes of the Saṁskāras being partly divine and partly secular, had their special significance in this that they are intended to regulate the life of a person in its moral and cultural aspect. Ultimately observance of the Saṁskāras makes a life pure and perfect. The beautiful analogy of the painting, which has already been mentioned, makes the point more clear by stating that just as different colours are mingled to contribute to the

1 Ekamiṣe viṣṇustvā nayatu.

Dve ūrje viṣṇustvā nayatu.

Trini vratāya viṣṇustvā nayatu.

Catvāri māyobhavāya viṣṇustvā nayatu.

Pañca paśubhyo viṣṇustvā nayatu.

Saḍrāyasposāya viṣṇustvā nayatu.

Sapta saptabhayo hotrābhyo viṣṇustvā nayatu.

Mantrabrahmaṇa. 1/2. 6-12

for references to Saptapadi vide Gobila Grhya Sūtra. 2. 2. 10

excellence of picture, similarly observance of different Saṃskāras in gradual degrees make a life perfect ethically and spiritually. If that is done the ideal is attained and more than that nothing may be hoped for. It is in this sense that Manu has categorically stated that by the observance of Saṃskāras, a body becomes fit for communion with the Supreme Self. (Brāhmaṇa kriyate tanuh).

CHAPTER III.

CONSTITUENTS OF SAMSKARA

While discussing about the purpose of the Saṁskāras we have observed that most of them are spiritual, while others are strictly secular. The mixture of commonsense elements, secularism and spiritualism in the Saṁskāras have lent grace and gravity to the whole affair. 'The whole sacramental atmosphere was fragrant with spiritual significance. Under the sacramental canopy the recipient felt himself exalted, elevated and sanctified'. There were definite reasons behind this spiritual outlook. Several elements and constituents mix together in a Saṁskāra to create this spiritual atmosphere. It will therefore be, in the fitness of things to attempt a short analytical note on the constituents of the Saṁskāras.

What is deemed as very much essential in almost all the Saṁskāras is the preservation of fire. The importance of Agni is reminiscent of the Vedic days, where maximum number of hymns have been addressed to the 'Fire'. It is given there the appellation of 'Gṛhapatī'¹ (the Lord of the House). It was supposed to possess the potentiality of removing the diseases² and was a regular warden of enemies.³ It was the mediator (purohita)⁴ and messenger between the gods in heaven and mortals on earth.⁵ It was the director of rites (adhyakṣah dharmāṇām)⁶ and therefore any rite done before fire was regarded as very pure and effective. Writing on the usefulness and utility of fire in the Gāndharva marriage, Vātsāyana has

1 In the Avesta it is called 'Atar' and conveys the idea of 'house-lord of all houses' Yasna. 17. 11.

2 Rv. 1. 12. 7

3 Rv. VII. 15. 10. 13

4 Rv. 1. 1. 1

5 Rv. X. 80. 4

6 Rv. VIII. 43. 24

observed that any marriage perpetrated before fire is not revoked.¹ Therefore in marriage and Upanayana ceremonies specially invocations are addressed to the 'fire' more than once.² It may be mentioned in the connection that 'the Romans and the Greeks also made the hearth the centre of religious faith and rite'. The essential nature of Agni in all the rites has been stressed in the Saṁskāraratnamālā (pp. 58-59) which quotes from Pārijāta the names of fires in each Saṁskāra:

Pāvako laukiko hyagnih prathamaḥ samprakīrtitah//
 Agnistu maruto nāma garbhādhāne vidhiyate//
 Tataḥ puṣṭavanaḥ jñeyāḥ pavamāna stathāiva ca//
 Simante maṅgalo nāma pravalo jātakarmanī//
 Nāmni tu pārthivo hyagnih prāṣane tu śuciḥ smṛtaḥ// etc.
 - (vide also Gṛhaṣṭha-ratnākara p. 94-110.)

Next in importance comes water. Water like fire was regarded as strictly essential in all Saṁskāras and was used since the beginning right upto the end of the same. In our daily life we may easily feel the strictly secular, namely purificatory aspect of it. It possesses the natural capacity of cleansing the body off the impure elements. With one's body getting cleansed mind automatically becomes pure, they two being very closely associated and therefore it was likely that through gradual process the purificatory aspect of water was emphasised. With it also got associated certain mystic idea that water being the first of the creator's creation³ is definitely to be ascribed certain importance in all acts which have some bearing on religion. In certain waters are observed elements which have healing effects. This has gradually contributed to the idea that water has in it the potency to avert evils and

1 'Agnisūksikā hi vivāhā na nivartante'

2 Judged from historical standpoint it may be stated while the Aryans passed through the extreme cold climate of the northern regions, they felt the friendly necessity of fire and it might have led them to deify it and in subsequent days it became conventionally an essential part of any religious act of a householder.

3 Apa eva sasarjādau tāsu vijamavāśrjat. M. S 1. 8.

demonic influences.² The beneficent aspect of water has been explained in the following way— 'The animistic theory of the universe which underlies all ancient religion and philosophy suggested that water was a living being, which in so far as it assisted the process of growth and aided men in other ways, might be presumed to be beneficial'.³ In the Saṁskāras, we will have occasion to observe that water was used normally in either of the ways, bath, sipping of water and sprinkling. The last two processes are but symbolical expressions of bath. With special reference to Garbhīdhāna, Jātakarma, Cūḍākaraṇa, Upanayana etc. water was utilised with a special significance. The incantations used along with the sprinkling of water for a Snātaka⁴ and the bride⁵ speak for the purpose of watering.

Prayers and blessings are to be noticed in almost all the Saṁskāras. In the Vedas we observe that prayers were addressed to the gods for conferring material benefits to the sacrificer. The persons offering sacrifices were inspired more by secular motives than by spiritual designs. Saṁskāras are more or less domestic rites and therefore it is quite in the fitness of things that we will find some such prayers that relate to protections and prosperity of the family consisting of children, animals, corn, strength and other felicities. This will be evident as we go through the details of the rites in subsequent chapters. For special reference mention may be made of Saptapadi, Upanayana (when a prayer for the moral upliftment

1 Apo vai raksogni.

Rv. VII. 47. 49.; Rv. X. 9. 30. cf. 'Rtau tu garbhaśāṅkitvāt
snānāḥ maithunināḥ smṛtam'. Āpastamba, quoted by Gadā-
dhara on P. G. S.

2 Encyclopaedia of Religion and Ethics Vol. II. p. 367. "But besides this animistic theory, water seemed living to ancient people on account of its motion, sound and power. That is why the Hebrews called it 'living water' — Hindu Saṁskāras, R. B. Pandey., p. 66

3 Tena mānamabhisicāmi śriyai yaśase brahmaṇe brahmavarca-
śaya. P. G. S. ii. 6. 9.

4 Ibid. I. 8. 5. (vide Gr̥h. Rat pp. 150-172)

is made-- G. G. S. II. 10. 35 etc). At the time of tying the girdle round the loin the student utters:

Iyām duruktāṁ paribādhamānā varṇam punati māgāt/
Prāṇapānābhyaṁ balamēdadadhānā svasā devī subhagā
mekhaleyam// (P.G.S. II. 2. 11)

The meaning is: "Here has come to me, keeping away evil words purifying my mind as a purifier, clothing herself by (power of) inhalating and exhalation, with strength, this sisterly goddess, this blessed girdle". Sometimes also blessings by one of the parties to the act was made and it was perhaps hoped that such a blessing would in future bring desired good effect:

Jarām gaccha paridatsva vāso bhavākṛṣināmabhi^ś
śastipāvā/
Śatamū ca jīva śaradah suvarcā rayili ca putrānanusaih-
vyasyā yusmaśidāṁ paridhatsva vāsah//
(P. G. S. I. 4. 13.)

(Also note the blessings of a father to his son at the time of birth-rite. P. G. S. I. 16. 14; H.G.S. II. 3, 2).

Not only prayers were constituents of Saṁskāras, the gods were tried to be propitiated by means of sacrifice. Sacrifice therefore is almost an essential ingredient in the Saṁskāras.

The presiding deities were appealed by such sacrifice. These were in the form of homages or tributes to the beneficent gods in token of gratitude or in anticipation of further blessings.

In some of the rites certain directions were regarded as auspicious because of superstitious beliefs. Thus for instance, Yama is regarded as the presiding deity of southern direction and during funeral ceremonies the head of the dead was kept towards the south.

Again in some of the rites certain objects were used which symbolised certain ideas. Thus Aśmārohana in Upanayana and Vivāha was prescribed simply because stone was regarded as symbol of fixity and firmness. The 'Dhruvadarśana' in

marriage is an identical prescription. Sesamum and rice were indicative of fertility and prosperity.¹

In the performance of the Samskāras prohibitions, at least in some, forms necessary part. From scientific angle of vision we may at the present moment explain the significance of certain prohibitions, but there are others which cannot be explained in the present state of our knowledge. It may be that the mysteries and dangers associated with birth and death of beings might have contributed to the formation of restrictions that later on became well-defined taboos about pregnancy, birth, childhood, adolescence, youth, marriage, death and corpse. Thus we notice taboos in connection with lucky and unlucky days, months and years.²

Quite rationally we may explain why during natural calamity, political revolution, death of a person, monthly course of woman etc. Samskāras were postponed.³ In all these cases proper mental makeup is wanting. There are prohibi-

1 Imāṁ tūjāñvapāmyagnau samyddhikaranam tava. A. G. S. I. 7. 8

2 Janmarkse janmamāse janmadivase subham tyajet — Ratnakōra, quoted by Gadādhara on P. G. S. I. 4-8.

Srāvanepi ca pauṣe vā kanyā bhādrapade tathā/
Caitrāśvayukkārtikeṣu yāti vaidhvavatāḥ khalu/
Ibid. Vyāsa.

Ayugne durbhagā nārī yugme tu viddhvā bhavet//
Rājamārtanda. Ibid.

Ordhvah kārtikyā n vāsīkhyāḥ, yathākāmī vā citrāpakṣamp tu
varjayet. Kausikasūtra. 75. 2-4

Godāvaryuttarato yāvadbhāgirathītaṭam yāmyam/
Tatra vivāho neṣṭah sīhasthe devapatipūjye//
Samskāraprakāśa. p. 806.

3 Dīgdāhe dinamekaḥ ca gr̥be saptadīnāni tu/
Bhūkampe ca samutpanne tryahameva tu varjayet//
Ulkapāte trīdivasadh dhūmre pañcadīnāni ca!
Vajrapāte caikadīnāḥ varjayet sarvakarmasū//
Vivāhvratacūḍāsu yasya bhāryā rajasvalā/
Tadā na maṅgalāḥ kāryāṇ śuddhau kāryam śubhepsubhiḥ//
Vṛddhamanu. Ibid.

The Jyotistattva of Raghunandana has detailed discussion on the point.

tions with reference to food in particular Samskaras.¹ Sometimes again food was altogether prohibited.²

One more significant constituent of the Samskara is the tendency of Divination or augury. Divination is the science which seeks to discover the will of the supernatural powers with the intention of taking precautionary steps. Of all divinatory methods astrology played most vital role in the history of the Samskaras. The position of stars and planets was significantly observed. They were believed to be giving signs of the will of the gods. The Grhyasutras gradually stressed the importance of this science and rigid rules were formulated in the later treatises for every Samskara. It thus became a convention to see that every Samskara should be performed under an auspicious planet.

Even certain marks in the body were significantly explained. The Linga-purana has detailed discussion on the subject, and is mentioned in case of selection of the bride and the bridegroom.³ Here the direction of Gobhila is meaningful.⁴ The Annaprashana ceremony has in it identical provisions.⁵

Pomp and grandeur, attendance of large number of persons in most of the Samskaras are parts or rather constituents of Samskaras. In some of these cases the purpose strictly is publicity (as in marriage), while in others, love and affection operate. Decoration, music, dance and other festive activities became so much associated with the observance of Samskaras, that the Varaha Grhyasutra has gone upto the length of declaring Vadanakarma or instrumental music as a regular constituent of the vivaha ceremonies. It was secular in origin.

1 Trirātramakṣāralabāpāśināu syātūr. P. G. S. I. 8. 21; on marriage.

This may be explained as attempt to teach the couple self-restraint, which is of great value in married life.

2 Ibid. III. 10. 25-26

3 Quoted in the Viramitrodaya Samskara. Vol. II. p. 752.

4 G. G. S. II. 1. 11.

5 Kṛtaprāśanamutsaṅgat dhātri bālān samutserjet/
Kāryāt tasya parijsiānam jīvikāyāḥ anantaram//

Quoted in V. M.

All these constituents of the Saṃskāras contributed to the creation of religious and spiritual atmosphere of the whole act. In the words of a reputed orientalist—"These rules and regulations and commonsense elements were social in their origin. But in the course of time they were given a religious shape."

Apart from what has been stated as the constituents of Saṃskāras we should also consider the following:

Homa is necessary in numerous rites and ceremonies. Therefore the Grhyaśūtras present a detailed description of Homa.¹ The Āśvalāyana Grhyaśūtra² prescribes that in Caula, Upanayana, Godāna and marriage first four oblations of sacrificial butter to be made with the three mantras, Rv. IX. 66. 10-12; and Rv. X. 121. 10 or with the Vyāhṛtis are to be made. According to some teachers it may be done with a combination (of the Rk verse and vyāhṛtis), while according to others no such special oblations are prescribed.

Feeding of the Brāhmaṇas is generally regarded as essential part in all the Saṃskāras. Āpastamba Dharmasūtra makes it compulsory for all acts,³ while Aparārka records the view of Kātyāyana that ten brahmins are to be entertained with food at all the Saṃskāras beginning with Garbhādhāna.⁴ The reason perhaps might have been no other than securing the blessings of these brahmins and it was counted as of significant value by all the members of the society.

Ācamana is strictly essential in all religious acts. All rites start with Ācamana by the performer. Prāṇāyāma is to follow and reference to the Deśa (place) and Kāla (time) is to be made and a saṅkalpa (a declaration as to rite he is performing and the purpose) should follow next. After these in all auspicious rites follow the worship of Gaṇapati, Pūṇyā-

1 Detailed descriptions of Homa is available in the Āśvalāyana Grhya sūtra 1. 3; Sāṅkhāyana Grhya sūtra. 1. 7; Āpastamba Grhya sūtra.

2 1. 4

3 Śuciṁmantravataḥ sarvakṛtyeṣu bhojayet. Āp. Dh. Sū. II. 6. 15. 9

4 Yadāha Kātyāyanah — Garbhādhānāśarveṣa brāhmaṇān bhojayeddaśa. P. 32

havacana, the worship of the Mātṛs (mother goddesses) and Nāndīrāddha. A short description of them will perhaps not be out of place here.

In the *Ganapatipūjana*¹, the performer repeats the mantra² as a prayer and then bowing to Ganeśa says—'Om mahāgaṇapatiye namo namaḥ, nirvighnām kuru' (Salutations to the great Ganapati, make this rite free from disturbances). The *Gobhila-smṛti* (in verse)³ prescribes that at the beginning of all rites, there should be worship of the Mātṛs together with Gaṇādhipa (lord of Gaṇas). The appellation Ganapati was used in connection with Brahmanaspati. In the *Matsyapurāṇa* (Chap 250-52-55) there is description of how images of Viṇāyaka are to be made. The *Kṛtyaratnākara*⁴ quotes a passage from the *Bhaviṣyapurāṇa* for the worship of Ganeśa on the fourth day of Bhādrapada. The name Ganeśa, perhaps indicates the importance and essentiality of such an act. As Ganeśa is the lord of beings therefore in all auspicious rites it is quite in the fitness of things that obeisance should be shown towards him in recognition of the covetable position occupied by him. It may be of interest to note here that Viṇāyaka (another name of Ganapati) has been mentioned in the *Mānava Ghṛya Sūtra* (II. 14.) as evil spirit. This has its support from the text of *Vaijavīpa Grhya*.⁵ The *Yājñavalkya Smṛti*⁶ observes that Viṇāyaka is appointed by Rudra and Brahmā to lord over the Gaṇas and thus he has changed his position. He is not only an obstructor of acts, but

1 The *Sarhskāratnamālā* (P. 27) observes that worship of Ganeśa should be done at the beginning of all acts for doing away with the obstacles:

Tacca sarvakarmasvādau kartavyaḥ nirvighnatvāt, Na te tvat-kriyate iti mantralihgat.

Nārcito hi gaṇādhyakṣo yajñādau yatsurottamāḥ/
Tasmādvighnam samutpannāḥ tatkroḍhojamidam khalu// iti
Padmapurāṇecca.

2 Gaṇānām tvā gaṇapatibh havāmahe. Rv. II. 23. 1.

3 I. 13

4 P. 271

5 Quoted in *Aparārka*, p. 522 on Yāj. I. 275

6 I. 271-294

also can bring success and prosperity. In the later ages, however, Gaṇapati has surrendered his previous characteristics and taken up the new one of removing the obstacles, which he was originally supposed to create.

Signalling of auspicious day (Punyāhavacana) is another constituent of the Saṁskāras. The Saṁskāraratnamālā has very elaborate description of the act. The main object of such an act is a good intention of auspicious start leading to the desired consequences.¹

1 The performer first here utters: Amukanāmnah mama kari-
ṣyamāṇavivākhyāya karmaṇe svasti bhavanto brūvantu. Other
brahmans present are to reply — 'Om svasti'. Again the same
request is made with reference to 'punyāha' and 'Rddhi' —
(vide S. R. M. pp. 32-33). Vyāsa mentions the cases in which
'svastivācana' is to be done:

Sadhpūjya gandhamīlyādyairbrāhmaṇān svasti vācayet/
Dharmakarmaṇi māngalye saṅgrāmedbhutadarśane//
(mentioned in S. R. M. p. 28.)

In the Grhyaśaṁśīṭa we find : 'Aīha svastivācanarddhipūrti-
vrddirvivāhantā apatyasatḥskārāḥ pratipṛhodyāpane pūrte'.
(mentioned in Saṁskāraratnamālā. P. 28).

Other views quoted in S. R. M. :

Āśvalāyana — 'Vaidike tāntrike cādau svastivācanamisyatे.
(p. 28)

In another Smṛti: Garbhādhānādisarthaḥkāreṣviṣṭāpūrta-
kratusvapi/
Vrddhiśraddhāḥ purā kāryaḥ karmādau svastivācanam//
(p. 28)

The S. R. M. quotes a text (p. 29) which prescribes Svastivāca-
nam in all religious ceremonies including the following:

Punyāhani tu samprāpte vivāhe caulake tathā/
Vratabandhe ca yajūḍādu tathā jananakarmaṇi//
Grhārambhe dhanaprāptau tirthābhigamane tathā/
Gṛhapravēśane caiva grāmasyāviniveśane//
Navagrahamakho śāntāvadbhutinām tathaiwa ca/
Gajabandhe turaṅgānām dūśādinām ca samprahe/
Dharmakarmasu sarveṣu prārambhe svastivācanam//
Viśvaprakāśa adds further:

Upākarmotsarjanayoh kāratānām karmaṇām tathā/
Prathamānuṣṭhitāveva svastivācanamisyatē//
Yama here observes: (p. 29). S. R. M.
Punyāhavacanāt sarvam brāhmaṇasya vidhiyate/
Tadeva ca nirothikāram kuryāt kṣatriyavaiśayob// (p. 29).

Mātṛkāpūjanam—The Mātṛs are 'Mother goddesses' and their worship in all religious acts is perhaps of later origin. The Sūtra literature does not allude to the worship of the Mātṛs. Bāṇa in his Kādambarī refers to the mātṛs, to their worship and to ruined temples of these deities.¹ The Bihar stone pillar Inscription of Skandagupta² refers to the worship of the Mātṛs. A temple to the Mātṛs is stated to have been built by Mayurākṣa, the minister of Viśavavarman in 480 of the Mālava Era, i.e. 423-24 A. D.³ The seven mothers referred to in the R̥gveda⁴ to regulate Soma when it is being prepared, may have some connection with the Mātṛs. The details of the worship of the Mātṛs are available in the Saṁskāra-ratnamālā (pp. 43-44).

Nāndīśrāddha is also an essential constituent of the Saṁskāras.⁵ This Nāndīśrāddha and Mātṛkāpūjanam should not be repeated for each rite.⁶ Nāndīśrāddha is same as Vṛddhi-śrāddha (vide Yāj. 1. 250 — ... vṛddhau nāndimukhān pitṛn yajeta...) and in it there is śrāddha of mātṛ, pitṛ, and mātāmaha (Mitikṣarā on Yāj. 1. 250). In short this śrāddha was to be performed on very happy occasions like marriage of sons and

1 Abhinavaikhitamātṛpaṭapūjāvyagradhātrijanam in para 64, pūrvabhāga, Kādambarī.

2 Gupta Inscriptions, pp. 47, 49.

3 Gupta Inscriptions, p. 74.

4 Jajñānath sapta mātarō vedhāmaśasata ārye. Rv. IX. 102. 4.

5 Tho. S. R. M. observes: Taccā garbhādhānādīgarbhasaṁskāreṣu jītakarmādyapatyasāṁskāreṣu ḥravanākarmādiṣu vāpi kūpatāḍāgārāmādyutsargādiṣu devapratishṭhāyāḥ vratodyāpane vāna-prasthādyāśramasvikāre tulāpuruṣādīmahādānādau nūtanagrha-praveśe kāndavrateṣu rājābhiseke śāntikapauṣṭikeṣu agnyādhā-nādiērāutakarmanāmupākarmotsarjanoyoh pūrvapasthālipāka-ṛāvanakarmādināṁ ca prathame prayogo utsavādau ca kāryam. P. 40.

6 Etacchrāddham mātṛkāpūjanam caikasyānekaśaṁskāreṣveka-kartikeṣu yugapadupasthiteṣu sarvādau sakṛdeva kāryarūpā na tu pratiseṣṭaṁskāramāvṛtiḥ. S. R. M. p. 40.

For other details of Nāndīśrāddha vide Saṁskāra-ratnamālā, pp. 40-42.

daughters, their nāmakarāṇa, entry in a new house etc. (For references vide Mārkaṇdeya purāṇa 28. 4-7; Bhaviṣṭa purāṇa 1. 185. 5-13; Viṣṇu purāṇa III. 13. 2-7. The Brahmapurāṇa quoted by Hemādri (Śrā. P. 107) observes that the three paternal ancestors before Prapitāmaha are designated as Nāndimukha pitṛs, (pita pitamahaścaiva tathaiva prapitāmahah/trayo hyaśru-mukhā hyete pitaraḥ samprakṛitiḥ// Tebhyaḥ pūrve trayo ye tu te tu nāndimukhā iti//). That family customs and conventions had a great bearing in shaping the nature of Nāndīśrāddha is hinted at by the Bhaviṣṭayapurāṇa. The idea of Nāndīśrāddha was a form of gratitude to the forefathers who are gratefully remembered on happy occasions.

It is of interest in this connection to state that a separate deity was supposed to preside over different Samskāras. The details of such deities are available in the text of Baudhāyana, recorded in the Samskāraratnamālā of Bhaṭṭagopināthadikṣita.¹

1 Karmadevaśāḥ Baudhāyanāḥ . . . . . Garbhādhānasya
Brahmā, puṣṭisavanasya Prajāpatib, simantasya dhātā,
Viṣṇubalerviśpurjātakarmano mr̥tyurnāmakamapaḥ savitā,
tasyānte praṭipatirupaniṣkramanasya savitā tasyānte citriyāp-
yannapriśānasya savitā caulasya keśinastasyānte praṭipati-
rupanayanasyendraḥ śrāddhāmedhe ante visarge sufravāḥ puna-
rupanayanasyagniratha yadi brahmaścaryavrataṁścarettasmin-
napāyahome savitā samāvartanasya . . . . . S. R. mālā, p. 32.

CHAPTER IV

Varieties of Saṁskāras.

In this section we propose to discuss about the number of Saṁskāras of the Hindus. We have noticed how Saṁskāras have originated and to what extent religious and spiritual ideas have helped to the growth of the constituents of the Saṁskāras. As we have already noticed, India is a vast country, covering wide amount of space, having in it different types and classes of people with diversity of culture and tradition. As religious ideas and beliefs differ at different levels of culture, they are bound to react on the growth, development and decaying of the number of Saṁskāras. In the process of evolution several of them have evolved, while others have died out. It is interesting that the number of the Saṁskāras range between the two extremes, two¹ and forty.² From the study of the definition by Hārita, it is clear that he was not against the number of Saṁskāras mentioned in

1 Hārita has in a wider and general way classified the Saṁskāras under two heads — Brāhma and Daiva. Under it have been included the Saṁskāras mentioned in the Smṛti texts. The Pākayajñas (offerings of cooked food), yajñas with burnt offerings and sacrifices in which Soma is offered have been given the appellation of Daiva Saṁskāras.

'Tathā ca Hāritah, dvividhaḥ saṁskāro bhavati brāhma daivaśca. Garbhādhānādi-smārto brāhmah Pākayajña-havir-yajñasau myaśceti daivah. Brahma-saṁskārasaṇḍukta rṣinām samānatāḥ salokatām sāyujyam gacchati. Daivenotareṇa saṁskṛto devānām samānatām salokatām sāyujyam gacchati.

Smṛticandrikā I, p. 13; Parāśara Mādhaba I, part 2, p. 18; Saṁskāraprakāśa, p. 135.

[According to the editor of the Parāśara Mādhaba it is Hārita-dharmaśūtra XI. 1-5 (from the manuscript he had discovered)].

2 Gautama (VIII, 14-24) makes mention of forty Saṁskāras and eight virtues of the soul.

Smṛtis and these Samskāras were definitely two in number. What he exactly wanted to do is to bring out the salient characteristics of them under two heads. Gautama on the other hand drags the number to forty and adds with it eight virtues of the soul. They are Garbhādhāna, Pumsavana, Simantonnayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Annāprāśana, Caula, Upanayana (eight in all), the four vratas of the Veda, Snāna (or samāvartana), Vivāha, five daily mahāyajñas (for Deva, Pitṛ, Manuṣya, Bhūta and Brahma), seven Pākayajñas (viz. aṣṭakā, pārvāṇapasthālipaka śrāddha, śrāvāṇī, āgrahāyāṇī, caitrī, āśvayujī) : seven haviryajñas (in which there is burnt offering but no Soma viz. Agnyādheya, Agnihotra, Darśapūrṇamāsa, Āgrayaṇa, Cāturmāsyas, Nirūḍhapaśubandha and Sautrāmaṇi) : seven Soma-sacrifices (Agniṣṭoma, Atyagniṣṭoma, Ukthya, Śoḍaśin, Vājapeya, Atirātra, Aptoryāma). It is quite clear that Gautama has used the term in the most extended sense. Saṅkha as quoted by the Smṛti Candrikā (I. p. 13) and the Subodhini on Mit. II. 4. follows Gautama. Vaikhānasa speaks of eighteen Sūriṇī Saṁskūras (in which he includes Uttahāna, Pravāsāgamaṇa, Piṇḍavardhana, which are seen nowhere else as Saṁskāras) and twentytwo yajñas (ie. five daily yajñas as one, and seven pākayajñas, seven haviryajñas and seven soma yajñas).¹ Most of the Gṛhyasūtras, Dharmasūtras and the Smṛtis do not enumerate so many Saṁskāras. Āṅgiras² mentions the twentyfive Saṁskūras. They include all Saṁskāras of Gautama from Garbhādhāna to the five daily yajñas (which are reckoned as one Saṁskāra by Āṅgiras) and after that Nāmakaraṇa and Niṣkramana are added. Besides, Viṣṇubali, Āgrayaṇa, Aṣṭakā, Śrāvāṇī, Āśvayujī, Mārgaśīrṣī (same as Āgrahāyāṇī) Pārvāṇa, Utsarga and Upākarma are enumerated as the remaining Saṁskāras by Āṅgiras.

The Saṁskāras have been dealt with in details mostly in the Gṛhya sūtras and the Smṛti texts. The word Saṁskāra

1 Vaikhānasagṛhyasūtra. I. 1. p. 1.

2 Quoted in the Saṁskaramayūkha, Samskaraprakāśa p. 135 and other digests.

did not perhaps attain at first the significance which was developed at later ages. The element of purification associated with the term Saṁskāra was there, no doubt. Thus in the Āśvalāyana grhya sūtra¹, and Pāraskara Grhya sūtra², we hear of Pañca-bhūṣaṇasūkāras and the Pūka-saṁskāras by which is meant brushing, sprinkling and cleansing the sacrificial place and cooking food for sacrifice.

In the Baudhāyana Grhya sūtra³ the Pākayajñas include within themselves the bodily Saṁskāras; and in the same text the Pākayajñas have been mentioned as of seven varieties: namely, Huta, Prahuta, Āhuta, Śūlagava, Baliharapa, Pratyavahorapa and Aṣṭakāhoma. The Huta covers the rites from Vivāha to Simantonnayana⁴. Jātakarma and Caula are called Prahuta perhaps because of the fact that here presentations are offered (to the brahmans) after offerings to the fire⁵. In the Āhuta class are included the two, namely Upanayana and Samāvartana. Herein after Homa, gifts are offered and something is also accepted⁶. Pāraskara classifies the Pākayajñas⁷ under four heads namely Āhuta, Huta, Prahuta and

1 1. 3. 1.

2 1. 1. 2.

3 'yatho etaddhutah prasuta āhutēśulagavo baliharaparān pragya-varohanamaṣṭakāhoma iti saptā pākayajñasāñjīvibhā iti' — Bau. Gr. Sūtra. 1. 1. 1.

4 Tatra yaddhūyate sa huto yathaitadvivāhassimantonnayanarah ceti. Bau Gr. Sūtra. 1. 1. 3

Tatra hi hūyata tva. Bau. Gr. Sūtra. 1. 1. 4.

5 Atha yaddutvā dīlyate sa prabuto yathaitajātakarma caulāḥ ceti. B. G. S. 1. 1. 5.

6 Atha yaddutvā datvā cādīlyate sa āhutah yathaitadupanayanarah samāvartanah ceti. Ibid. 1. 1. 7.

7 In the Hariharabhāṣya of the Pāraskara Grhyasūtra we find the following explanation of Pākayajña: Pacyate śrapyate odanādi-kamassminni pāko grhyāgnih tasmin pāke nāyatrei bhāvah. Pāke yajñāḥ pākayajñāḥ yataḥ.

Vaivāhikegnau kurvita gṛhyah karma yathāvidhi/

Pañcayajñavidhīnah ca pañktih cānvāhikīm grhi// iti

Manunā dainandina pāko grhyegnau smaryate. — on P.G.S. 4. 1.

Prāśita, and in the Hariharabhāṣya, they have been duly explained¹.

According to Baudhāyana Gṛhya sūtra the number of Saṃskāras are thirteen, namely, Vivāha, Garbhādhāna, Purṇavasana, Simantonnayana, Jātakarma, Nāmakarapa, Upanis-kramanya, Annaprāśana, Cūḍākaraṇa, Karṇavedha (Gṛhyāśea), Upanayana, Samāvartana and Pītymedha. In the Pāraskara Gṛhyasūtra also the Saṃskāras have been mentioned as thirteen. Instead of Karṇavedha (of Baudhāyana Gṛhyasūtra) we here find mention of Keśānta (P.G.S. 2. 1. 12-25). In the Hirṇakesigṛhyasūtra the following Saṃskāras have been mentioned: Upanayana, Samāvartana, Vivāha, Simantonnayana, Purṇavasana, Jātakarma, Medhājanana (II. 3. 9), Nāmakarapa, Annaprāśana and Cūḍākaraṇa, numbering ten in all.

The Vaikhānasa Gṛhyasūtra, as already mentioned, records eighteen such rites and the names deserve mention here because of the fact that some of them are peculiar. According to this text, the eighteen Saṃskāras are²—Kṛtusamgamana³, Garbhādhāna, Simanta, Viṣṇubali⁴, Jātakarma, Utthāna⁵, Nāmakarapa, Annaprāśana, Pravāsūgamana⁶, Piṇḍavardhana⁷,

1 Hutaḥ homamātrah yathā sāyah prātarhomah. Ahutaḥ homavalrahitarh karma yathā srastarārohanap / Prahuṇo yatra homovalikarmabhabhāṣapam ca. Yathā pakṣādikarma prāśatāh yatra prāśanamātrah na homo na valib // Yathā sarvāśāp gavāśāp payasi pāyasaśraṇānantarārah brāhmaṇabhojanam.

2 Rtugamanagarbhādhānapurṇavasanāśimantavīṣṇubalijātakarmottihānanāma-karṇānnaprāśanapravāsūgamanaṇipiṇḍavardhanacaudakopanayanapūrṇāyanavratabandhavisargopkarmasamāvartanapāṇigrhaṇāṇītyaśādaśa saṃskārāḥ śāriṇāḥ — Vaikhānasa Gṛhya sūtram. 1. 1. (p. 1.)

3 About this rite it has been observed—‘Śāriṇeṣū saṃskārēsvṛtu-sarhghanavarjanap nāndimukham kuryāt’. Vai. Gr. Sū. 2. 1. For other details of Rtugamana. vide Vai. Gr. Sū. 2. 8-9. (pp. 41-43.)

4 Vai. Gr. Sū. 3. 13.

5 Vai. Gr. Sū. 3. 18.

6 Ibid. 3. 22.

7 Ibid. 3. 22.

Caulaka, Upanayana, Pārāyaṇa, Vratabandhavisarga, Upākarma, Utsarjana, Samāvartana and Pāṇigrahana. In the same text Saṁskāras have been very broadly used as of two classes —as Jātaka Saṁskāra (rites for the living ones) and Mṛta-saṁskāra (rites for the dead). By the observances of the first one this world is conquered, while one can conquer the next world by the second Saṁskāra¹.

The Vārāha Grhyasūtra describes such Saṁskāras, namely, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Dantodgamana, Annaprāśana, Cūḍākarapa, Upanayana, Upākaraṇa, Utsarjana, Godāna, Samāvartana, Vivāha, Garbhādhāna, Pumsavana and Simantonnayana. In that list the rite of Dantodgamana is a new one, not mentioned by other writers on Gṛhya rites, perhaps because of the fact that it was of minor importance². Other two special Saṁskāras mentioned in this text are Upākaraṇam³ and Utsarjana⁴.

In the Gṛhyasūtra of Gobhila we find the following principal Saṁskāras: Vivāha⁵, Pumsavana⁶, Simantakarāṇam⁷, Nāmadheyakarāṇam⁸, Cūḍākarana⁹, Upanayana¹⁰, and Godāna¹¹.

- 1 Jātakasarhskāro mṛtasaṁskāraścetu dvau saṁskārau bhavataḥ. Purvenemah lokam parena paralokam jayati. Vai. Sū. 7. 1
- 2 Putrasya jātadante yajetāgnish gavā paśunā vā //8/ Viproṣṭah pratyetya putrasya mūrdhānah trirājighret — Paśunā tvā hūṇārenābhijīghrāmiti //9/ Jātakarmavaddhastāngulih pravestya tenāsyā karnāvājapet //10// Vārāhagrhyasūtra III. 8-10
- 3 Varsāsu īravanenādhyāyānupākaroti. Hastena vā. Prausthā padimityeke // vide Vārāhagrhyasūtra. VIII. 1-5.
- 4 Ardhapañcamānmāsānadhītya pañcārohaṣaṣṭhān vā daksināyanānā vādhiṭyāthotsrjanetyetena dharmena. Vārāhagrhyasūtra. VII. 7-8.
- 5 Vide Prapāṭhaka II. Kaṇḍikā 1-5.
- 6 Trīyasya garbhamāsasyādimadeśe purhsavanasya kālaḥ. II. 6. I.
- 7 Ibid. II. 7. 2.
- 8 Jananāddāśārātre vyuṣṭe śātarātre sarhvatsare vā nāmadheya-karāṇam. Ibid. II. 8. 3.
- 9 Athātastrīye varṣe cūḍākarāṇam. Ibid. II. 9. 1.
- 10 Garbhāśṭameṇ brahmaṇamupanṣyet. Ibid. II. 10. 1.
- 11 Athātah sodeśe varṣe godīnam. Ibid. III. 1.

In the Āpastamba Gṛhyasūtra we notice discussion on the following Saṃskāras—Vivāha, Simantonnayanam, Puṇṣavānam, Jātakarma, Nāmakarāṇam, Annaprāśana, Caula and Godāna.

The study of the Gṛhyasūtras makes it clear that in the main Saṃskāras like Vivāha, Puṇṣavāna, Simantonnayana, Upayana etc., the Gṛhyasūtra-writers are more or less unanimous, but the difference of opinion arises with respect to very minor rites, such as 'Dantodgamaṇa' (Vārāhagṛhya sūtra III. 8-10). Some of the Saṃskāras have minor importance because of the fact that they have originated from paternal feeling. Mention may be made of the rite of 'Medhājanana', which has been given an independent status of Saṃskāra by the Hiranya-keśī Gṛhyasūtra (II. 3. 9) Gobhila Gṛhyasūtra also makes mention of Medhājanana but it is not given perhaps an independent status. The formalities here are a bit different¹ from what has been referred to in the Hiranya-keśī Gṛhyasūtra.

Coming to the Dharmasūtras, we notice that Gautama has made mention of forty Saṃskāras. Baudhāyana does not mention the name of Saṃskāras by name. Nor does Āpastamba discuss the question of the Saṃskāras. Vasiṣṭha is silent on the issue. In the text of Viṣṇu there are mentions of the following Saṃskāras. Niṣeka², Puṇṣavānam³, Simantonnaya-nam⁴, Jātakarma⁵, Nāmadheya⁶, Ādityadarśana⁷, Annaprāśana⁸, Cūḍākaraṇa⁹, Vivāha (Vis. Sm. 27/13-14) and Upanayana¹⁰. When

- 1 Tathāvate medhājananah sarpib prāsayet jātarūpena vā ādāya kumārasya mukhe juhoti — medhāṁ te mātrāvaruṇāvityetayarcī sadasaspatimadbhutamiti ca. G.G.S. II. 7. 19.
- 2 Garbhasya spaṣṭatājñāne niṣekakarma. Viṣṇu Smṛti 27/1.
- 3 Spandanāt purā puṇṣavānam. Ibid. 27/2.
- 4 Saṣṭhesṭame simantonnayanam. Ibid. 27/3.
- 5 Jāte ca dārake jātakarma. Ibid. 27/4.
- 6 Āaucavyapagame nāmadheyam. Ibid. 27/5.
- 7 Caturthe māsyādityarśanam. Ibid. 27/10.
- 8 Saṣṭhenaprāśanam. Ibid. 27/11.
- 9 Trītyābde cūḍākaraṇam. Ibid. 27/12.
- 10 Garbhāṣṭamebde brāhmaṇasayopanayanam. 27/15.

we make a study of the Smṛti texts in respect to Saṁskāras we notice that Daiva Saṁskāras were dwindling away and this was perhaps due to the fact that sacrificial religion gradually showed a tendency of dying out gradually. According to Manu the Saṁskāras are intended for purification of the body of the individual, here in this world and in the world hereafter.¹ Whatever blemishes that may touch an individual while remaining in the foetus may be removed by the Saṁskāras like Garbhādhāna, Jātakarma, Cūḍākaraṇa and Upanayana². In this connection it has been proclaimed that the study of the Vedas and observances of the prescribed rules etc. make the body eligible for communion with the highest spirit³. He has mentioned the following Saṁskāras, namely, Garbhādhāna⁴, Jātakarma⁵, Nāmadheya⁶, Niṣkramaṇa⁷, Annaprāśana⁸, Cūḍākarma⁹, Upanayana¹⁰, Keśānta¹¹, Vivāha and Śmaśāna¹².

Yājñavalkya also like Manu mentions the Saṁskāras with the two limits, beginning with Niṣeka and ending with Śmaśāna. He mentions Garbhādhāna, Puṁsavana, Simantonnayana, Jātakarma, Nāmakaraṇa, Niṣkramaṇa, Annaprāśana, Cūḍākarma¹³,

1 Manu Saṁhitā II. 26. II. 66 — 'Saṁskārārtham śarirasya'.

2 Gārbhairhomairjātakarmacauḍamauñinibandhanaiḥ

Baijikāt gārbhikam caino dvijānūmapamṛjyate //

Manu Saṁhitā II. 27.

cf. Evamenah śamash yāti bijagarbhaśamudbhavam // Yaj. I/13.

3 Manu Saṁhitā II. 28.

4 Ibid. II. 27.

5 Ibid. II. 29.

6 Ibid. II. 30.

7 Ibid. II. 34.

8 Ibid. II. 34.

9 Ibid. II. 35.

10 Ibid. II. 36.

11 Ibid. II. 65.

12 Ibid. II. 16. cf. Naṣkādyāḥ śmaśānānṭeṣṭeśāḥ vai mantrataḥ kriyāḥ// Yaj. 1. 10

13 Garbhādhānamṛtau puṁsaḥ savanam syandanātpurā/

Śaṣṭheṣṭame vā simanto māsyete jātakarma ca// Yaj. 1/11.

Ahanyekādaśe nāma caturthe māsi niṣkramāḥ/

Śaṣṭhenapṛīśanam māsi cuḍā kārye yathākulam//. Yaj. 1/12.

Upanayana¹, Vivāha², and Śmaśāna. The rite of Keśānta is omitted from the list of Yājñavalkya and that was perhaps owing to the decline of the Vedic studies and its confusion with the Samāvartana³. Viṣṇu mentions the following Saṃskāras, namely, Niseka, Puṁsavana, Simantonnayana, Jātakarma, Nāmadheya, Ādityadarśana, Annaprāśana and Cūḍākarma⁴.

Vyāsa mentions most of the Saṃskāras⁵. We have from Śaṅkha also names of certain Saṃskāras⁶. It is of interest to note that none of the following writers on Smṛti have made any specific mention of the Saṃskāras by name, namely, Atri, Hārita, (vide Hārita-smṛti included in Smṛtinām samaccayaḥ pp. 136-141, 236-355), Aṅgirā, Yama, Āpastamba (Samhitā), Saṁvarta Kātyāyana, Br̥haspati, Parāśara, Likhita, Dakṣa, Śatātapa and Vaśiṣṭha. It would not be proper to suppose that Saṃskāras died out in the society when these legal treatises were written and compiled. The case is otherwise. What we have to add here is this that the Saṃskāras attained age-old celebrity to such an extent that the Smṛti writers did not perhaps feel it wiser to deal with them afresh for fear of repetition. About those who have discussed the question it may be observed that

1 Garbhāṣṭame vābde brāhmaṇasyopanayanam// Yaj. 1/13.

2 Yaj. 1. 52.

3 Garbhasya spaṣṭatājñāne niṣekakarma, etc. 27. 1-12.
Laghuviṣṇu mentioning by name Simantonnayana, Jātakarma & Upanayana. (vide Smṛtinām Samuccayaḥ p. 117.)

4 Garbhādhānarth puṁsavaranah śiṣṭānto jātakarma ca/
Nāmakriyāniṣkramapennāśanam vapanakriyā// 1. 13.
Karnavedho vratādeśo vedārambhabriyāvidhib// 1. 14.
Keśāntah snānamudvāho vivāhogniparigrahah/
Tretāgnisarhagrahaśceti saṃskārāḥ soḍāśa smṛtāḥ// 1. 15.

5 Garbhasya sphuṭatājñāne niṣekah parikirtitah/
Tatastu spandanāt kāryāt savanantu vicaksanaiḥ// II. 1.
Āśaute tu vyatikrānte nāmakarma vidhiyate// II. 2.
Caturthe māsi kartavyamādityasya pradarśanam/
Saṣṭhesnāprāśanam māsi cūḍā kāryā yathākulam// II. 5.
Garbhāṣṭame . . . . . // II. 6.

Marriage has been dealt with in the Fifth Chapter.

they treated these topics to render their works more elaborate and comprehensive.

The Mahābhārata makes no mention of specific knowledge relating to forty Saṃskāras as mentioned by Gautama¹. In the Anusāsana parva we get acquainted with the rite of Garbhādhāna.² In the Sāntiparva³ the rite of Garbhādhāna has been spoken of as the cause of Dharma, Artha and Kāma. No details are available about Puṇsavana and Simantonnayana but they have been referred to⁴. Jātakarma has been referred to more than once⁵. Nāmakarana has been referred to⁶. Cūḍakarma and Upanayana have been mentioned by name⁷. Marriage is too wellknown to be mentioned separately. We find here a Vedic rite named Upākarma. This was perhaps called so because it was outside all Grhya rites. In it the father after coming from a distant place would place his palm on the head of the son along with muttering of mantras⁸.

So far as the Purāṇas are concerned, the Agnipurāṇa distinctly makes mention of the fortyeight types of Saṃskāras⁹, namely, Garbhādhāna, Puṇsavana, Simantonnayana, Jatākarma Nāmakarana, Annaprāśana, Cūḍī, Brahmacaryavrata, Vaiṣṇavī, Pārthī, Bhautikī, Śrautikī, Godāna, Snātaka, seven Pākayajñas, Aṣṭavā, Pūrvavaśrāddha, Śrāvāni, Agrāyani, Caitrī, Aśvayuji, Ādhāna, Agnihotra, Darśa, Paurnamāsa, Cāturmāsya,

1 Vide *Mahābhārater Samāja*. p. 55. Second edition by Sukhamay Saptasīrtha.

2 Anu. p. 162. 41, 42.

3 123/3 (vide also commentary of Nilakanṭha).

5 Ādi p 74/119, 74/3; 178/2; Ādi. p. 109/18; Ādi 118/14.

4 Sāntiparva. 265/20. (vide also Nilakanṭha's commentary).

6 Ādi. 121/67.

7 Ādi 221/87, Anu 95/25. Sānti, 233/2

8 Sāntiparva. 265/16.

9 Nirvāṇādiṣu dīkṣāsu catvāriḥśat tathāṣṭa ca/
Saṃskārān kārayeddhimān ēṇu tān yaib suro bhavet// 32-1.

Paśubandha, Sautrāmaṇi, Agniṣṭoma, Atyagniṣṭoma, Uktha, Śoḍaśi, Vājapeya, Atirātra, Āptoryāma, Hiranyāṅghri, Hiranyākṣa, Hiranyamitra, Hiranyapāṇi, Hemākṣa, Hemāṅga, Hemasūtra, Hiranyāsya, Hiranyūṅga, Hemaśīhva, Hiranyavān, Aśvamedha, compassion to all creatures, Kṣanti, Rjutā, Śauca, Anāyāsa, Maṅgala, Akārpanya and Asprhā¹.

Mention in this connection may be made of the technicalities of Saṁskāradikṣā².

In the Bhaviṣyapurāna it has been stated that the Saṁskāras were always to be regarded as cause of spiritual perfection³.

- 1 Garbhādhānantu yonyāḥ vai tataḥ pūrṇavānāḥ caret/ 32/2.
Śimantonnoyanañcaiva jātakarma ca nāma ca/
Annāśanāḥ tataścūḍā brahmaçaryavratāni ca/ 32-3.
Catvāri vāñnavī pārthi bhautikī śrautikī tathā//
Godānāḥ saññakatvañca pākayajñaśca sapta te/
Aytakī pārvanaśraddhāḥ śrāvanyāgrayaṇīḥ ca// 32-4.
Caitrī cāsvayujī sapta haviryajñāñihēca tān īrṇū/
Adhānañcīgnibhṛtañca darśo vai peurnamāśikāḥ// 32-5.
Cāturmāsyāḥ paśubandhāḥ sautrāmaṇirathāparāḥ/
Somaśadhisthāḥ sapta īrṇu agniṣṭomāḥ kṛtīttamāḥ// 32-6.
Atyagniṣṭomāḥ ukthaśca śoḍaśo vājapeyakah/
Atirātrāptoryāmaśca sahasreśāḥ sāvā īme// 32-7.
Hiranyāṅghrihiranyākṣo hiranyamitra ityataḥ/
Hiranyapāṇirhemākṣo hemāṅgo hemasūtrakah// 32-8.
Hiranyāsyo hiranyūṅgo hemāśīhvo hiranyavān/
Aśvamedho hi sarveśo guñāścāstīha tān īrṇu// 32-9.
Dayā ca sarvabhūtesu kṣantiścāivā tathārjavam/
Sauchañcaivamanāyāśo maṅgalañcāparo gunah// 32-10.
Akārpanyañcāspṛhā mūlona juhuyācchatam/
Saura sākteya visvīdikṣāstvete samāḥ smṛtāḥ// 32-11.
- 2 Vide Agnipurāna, Chap. 92.
- 3 Catvāriñśattathāṣṭau ca nirvṛttāḥ ḍestrato nrpa/
Sa yāti brahmaṇāḥ sthānāḥ brāhmaṇatvāḥ ca mānada//
Saṁskārāḥ sarvathā heturbrahmavte nātra sampādayaḥ// 2-143.

50. HINDU SAMSKARAS IN ANCIENT INDIA

Here also the Saṃskāras have been mentioned as fortyeight in number¹.

It has been stated that through observance of these rites purification of body takes place and it contributes to the benefit of this world and the world hereafter².

So far as the digests (Nibandhas) are concerned we notice that these texts make it their point to discuss the Saṃskāras in details, but the general tendency of majority of them is to exclude the Daiva Saṃskāras from their treatment. We may in this connection refer to the Viramitrodaya, the Smṛticandrikā and the Saṃskūramayukha. In all these texts the Saṃskāras mentioned by Gauṭama (forty in number) have been referred to, but in actual cases they have discussed only the Brāhma or Smārta Saṃskāras beginning with Garbhādhāna and

- 1 Garbhādhānāt pumsavanam simantonnayanam tathā//
 Jātakarmāṇaprāśanāt ca cūḍopanayanam nrpa//
 Vedavratāni cātvāri snānam ca tadanantarām/
 Sadharmaśārīriyoga yaññānāḥ karma mānada//
 Pañcānāḥ kāryamānyāhurātmanah īneyase nrpa/
 Devapitṛmanusvānāḥ bhūtānāḥ brahmanastathā//
 Eteśāḥ cāśṭakākarma pārvanyaārddhamēva hi//
 Śrāvāṇi cāgrahāyanī caitri cāśvayuji tathā//
 Pākayajñāstathā saptā agnyādhānāt ca satkriyāḥ/
 Agnihotraḥ tathā rājan darsām ca vidhusamksaye//
 Paurṇamāṣṭah ca rajendra cāturmāsyānti cāpi hi/
 Nirūpāṇāḥ paśuvadharḥ tathā sautrāmaṇītī ca//
 Haviryajñāstathā saptā stesāḥ cāpi hi satkriyāḥ//
 Agniśomotyagniśomastathokthyah sōdaśīm viduh/
 Vājapeyotirātraśā śptoryāmeti vai smṛtaḥ//
 Saṃskāreṣu sthitāḥ saptā somāḥ kurukulodvaha/
 Ityete dvijasatḥskārścatvārūpānnröttama//
 Aṣṭau cātmagunasthātā śru tānapī bhāratā//
 Anasūyā dayā kṣāntiranāyāsām ca maṅgalam/
 Akārpanāyātā tathā ūaucāmaspīhā ca kurūdvaha//

Chap. II. 145-155.

The eight qualities have been defined in details in the same context. (II-156-164).

- 2 Vaidikāḥ karmabhiḥ puṇyairnilekādyairdvijanmanāḥ/
 Kāryāḥ śārīrasatḥskārḥ pāvāṇāḥ prestya ceha ca//

Chap. II. 166.

ending with Vivāha. What we mean thereby is this that these digest-writers by Saṅskāra only understood the body-samskāras. The funeral Saṅskāra in most of the cases has been excluded. It is of interest that in these digests we get acquainted with quite a large number of minor rites and worships. These are offshoots of the major Saṅskāras and had the popular element in it, but it is definite that they were not elevated to the position of separate Saṅskāras.

In the Prayogaratna of Nārāyanabhaṭṭa the Saṅskāras as mentioned by Gautama have been discussed in details. There it has been stated that certain Saṅskāras are Nitya for the Dvijātis (twice-born castes)¹. It records also the view of Aṅgirā that Saṅskāras are twentyfive in number². The view of one Āśvalāyana has been mentioned there, wherein these twentyfive Saṅskāras have been classified under four heads—Namittika, Vārsika, Māsika and Nitya³. Rites beginning with Garbhādhāna and ending in Upanayana are compulsory for all⁴. It has been stated there that these Saṅskāras are to be performed by the members of twice-born castes with incantations. So far

- 1 Garbhādhānarh pumsavanarh simanto valireva ca/
Jātakṛtyam nāmskarma niṣkramonnāśanarh parah //
Caulakarmopanayanarh tadvratānāṁ caluṣṭayam /
Śnānodvihau cāgrayaṇamaṣṭakā ca yathātatham //
Śrāvanyāmāśvayujyāḥ ca mārga śīryam ca pāraṇam /
Utsargoścāpyupākarma mahāyajñaśca nityāśubh //
Saṅskārā niyatā hyete brāhmaṇasya viśeṣataḥ /
(p. I. Prayogaratna).
- 2 Pañcavिन्धिसांस्काराह सप्तस्कृता ये द्विजात्याः /
Te pavitrāśca yogyāḥ syuh . . . . . // p. I. Ibid.
- 3 Eteśāḥ pañcavिन्धिनाम् naimittikavārsikamāsikanityabhe-
dena cāturvidhyamāhiśvalāyanaḥ. (p. I. line-13).
Naimittikāḥ sōdasaktāḥ samudvihāvasānakāḥ /
Saptaivāgrayānādyāśca saṅskārā vārsikā matāḥ //
Māsikāḥ pārvapāp proktamaṣṭakāntu vārsikam //
Mahayajñāstu nityāḥ syuh sandhyāvaccāgnihotravat // (p. 2).
- 4 Atra garbhādhānādyā upanayanāntā eva sarveśāḥ niyatāḥ na
tu snānādyāḥ, tena brahmascaryādeva pravajedyādī na viru-
dhyate. (p. 2).

as the Śūdras are concerned these are to be observed by them without any incantation. Yājñavalkya and Yama have supporting texts¹.

The four-fold classification of the Saṃskāras as Naimittika, Vārsika, Māsika and Nitya does not however present a full picture of the rites, so far as their observances were concerned. The five Mahāyajñas, as already discussed have not in them the essential characteristics, namely the element of purification. They however generated good qualities and may fittingly be included under the eight good qualities of the soul as mentioned by Gautama. Śāstrakāras are wise to prescribe them as compulsory for all (Mahāyajñastu nityāḥ syuh). The Māsika and Vārsika rites strictly refer to the acts like Pārvana Śrāddha, which are motivated by the spirit of grateful remembrance of the forefathers. By designating certain rites like Garbhādhāna etc. as Naimittika, it was intended perhaps, that they were not compulsory and this explains why a good number of them have become obsolete.

1 Ete ca dvijūnāmeva samantrakāḥ. Tadāha Yājñavalkyah/—
Brahmakṣatryavijūdrāḥ varṣṭvādyāstrayo dvijaḥ/
Niṣekādyāḥ ēmaśānāstāsteśāḥ vai mantrataḥ kriyā//
Atra tenāmeva mantrataḥ kriyā iti vadan śūdrasyāmantrakāḥ
kriyā iti sūcayati. Ata tva Saṃskārānadhikṛtya Yamaḥ —
Śūdropyevāhvidhāḥ kāryāḥ viñā mantreṇa saṃskṛtaḥ/ iti (p. 2).

CHAPTER V

SAMSKĀRAS — THEIR PRESENT-DAY POSITION AND EXPIATION FOR NON-OBSERVANCE

The Saṁskāras, it may be noted, in modern times have in most cases fallen into oblivion. Not to speak of other members of the caste, the brahmins even do not observe them all in the manner they have been described and prescribed in the Śāstras. The reason for such a state of affairs is not far to seek. The western outlook of life has to a considerable extent influenced our attitude to life. There is also the question of expense and economic conditions are partly responsible for the dwindling away of some of the Saṁskāras (like Vivāha, Upanayana) because of the fact that these rites in course of time assumed a festive nature necessitating huge expense. For instance, we notice that in Bengal at least at the present days, Brahmins, specially the enlightened classes, do not care to go to the extent of performing all the formalities of Upanayana. What they do is that, they go to a holy place near by (say Kālighāṭa at Calcutta) and get the rite performed in a miniature form. This shows that the intricacies and long formalities are to a certain extent responsible for dying out of certain Saṁskāras. We may observe that practically speaking for the Brahmins only, the two, Upanayana and Vivāha are observed now-a-days. The formalities in most of the cases have been dropped. The pre-marriage and post-marriage technicalities are hardly observed. In some case absence of expert priests with technical knowledge is responsible for disuse of certain rites, the observance of which requires expert advice. The rite of Garbhādhāna is falling into abeyance, probably owing to the rapid rise in the marriageable age of brāhmaṇa girls. Identical is the lot of Puṇīsavāna and Simantonnayana. As we have already observed, Nāmakarāṇa and Annaprāśana had in their origination, the element of love and affection, these two

have almost gone out of use and the scanty form in which they are observed in certain cases is also devoid of any citations from Vedic texts and the whole affair is strictly popular in design. In most cases Cauła is performed on the day of the Upanayana and Samāvartana is also performed a few days after Upanayana.

In this connection we think it profitable to quote the learned opinion of Dr. R. B. Pandey. He observes: "Like other socio-religious institutions the Saṁskāras also, after serving their purpose for a long time declined in course of time due to their internal weakness and external circumstances, which developed in the history of the Hindus. The creative stage of the Saṁskāras was followed by the critical, conservative and imitative ones, when the Saṁskāras were codified and commented upon, compiled and confusedly and poorly imitated. The result was that they become static and stultified and lost their power of elasticity and adaptation. The time and ideology under which they evolved were left far behind and new social and religious forces were operating in the society, which did not fully conform to old social and religious institutions. Buddhism, Jainism and the many new cults of devotion diverted the attention of the people from ritualistic exactitude to devotional practices of worship. The linguistic difficulty was also responsible for the decline of the Saṁskāras. The mantras recited in the Saṁskāras were from the Vedas and the procedure of the Saṁskāras was couched in archaic Sanskrit and the both have continued to be till to-day. Though Sanskrit has ceased to be the popular language of India and is intelligible only to a few learned persons, the priests have never cared to change the language of the Saṁskāras, as they are always anxious to preserve the mystic and obscure nature of the religious 'ceremonies'. The natural consequence is the apathy and indifference of the masses towards the Saṁskāras, which have become a sealed book to them."

Life to-day moves in a hasty pace. There is no time 'to stand and stare'. People hardly have any leisure to devote

themselves to acts which have no bearing on their economic upliftment. All thoughts are concentrated on one point as to how one may survive economically. When one has to think always in terms of interest of this world, it is natural that spiritual life is bound to be overlooked.

This speed of life is observed in literary sphere also. The age of epics and big romances has yielded to that of short stories. The energy that is needed for writing and reading voluminous literatures is gone.

Moreover, a tendency for specialisation is bound to develop under the circumstances. The totality of the activities of life has ceased and partisan spirit operates. This will explain why such long-drawn rites are dying out day by day. But the traditional and conventional influence has operated to a great extent to preserve them even in simplified form. To quote the words of Dr. Pandey:

"The far-reaching cause of the decline of the Saṁskāras was the development of the society from its primitive conditions and the bifurcation and specialisation of the different branches of human activities. Originally the Saṁskāras combined religious beliefs and practices, social customs and laws, educational schemes, rules regarding health and hygiene etc. In course of time all these aspects of human life developed more or less independently. So the Saṁskāras lost most of their contents and importance, only its religious sanctity survived in its truncated form. The Saṁskāras, which once constituted a serious attempt at the reformation of man, were reduced to mere ceremonies. The Saṁskāras to-day are in majority of cases a matter of routine benefit of effective influence."

There is no denying of the fact that even today in mind and spirit the Hindus believe in the importance of Vedic tradition. Centuries after centuries this tradition has been subjected to cultural attacks and molestations from rival religious schools. To guard against these attacks, the priestly class tightened their grip in stronger manners, rendering the rules more rigid. Side by side, in due course of time went on the process of assimila-

tions. The smṛti texts are full of illustrations where the writers on law were compelled by the demand of circumstances to change the age-old provisions of law. The spirit of adjustment operated well upto a certain period, but in course of time the country did not find intelligent and prudent writers on law who could keep pace with the changing condition of society. On the other hand western education conquered the minds of young men with alluring benefits of the materialistic world. The spiritual side was as a consequence undervalued. The Saṃskāras, which originally had spiritual values gradually lost their meaning and in the absence of proper interpreters tended to become weaker and weaker. Rightly Dr. Pandey observes :

"Hinduism assimilated foreign elements in its fold throughout its long history. These elements conformed to the broad outline of Hinduism, but they did not find minute ritualistic details congenial to them. They performed the most important Saṃskāras like the Vivāha and the Antyeṣṭī. (Funeral) which they could not escape, but they had little use of the minor ones. The advent of Islam in India eclipsed Hindu culture and in the major part of the country there was no free opportunity to perform religious rites. For their safety the masses abstained from ostentatious ritualistic procedure and only a few orthodox families performed them at their great risk. The later and modern impact of materialism from the West has attacked Hinduism on a different plane. Through western educational system and foreings both intellectually and emotionally. It has made its young people receiving this new education from their moorings both intellecually and emotionally. It has made its converts hostile towards the traditional life of the country, sceptic towards spiritual values of life and impatient of any religious discipline. They are getting lost to the very sacramental conception of life. This constitutes the gravest menace to the Saṃskāras."¹

¹ Hindu Saṃskāras, pp. 488-490.

We have here to add that there was definitely an evolution in the development of the number of Saṃskāras from two to forty. In the process of development some newer ones have been added, while others have been dropped. Territorial influence was no less contributory to this end. Thus we find in the Vaikhānasa Gṛhyasūtra a rite like Pravāsāgamana. There is every likelihood that this developed at a stage when for economical or other reasons journey to foreign country or to distant place was undertaken. In the normal stage of the society people hardly undertook long journey. Therefore this rite did not find suitable recognition at the hands of other writers on Gṛhyasūtra. Similarly we may explain the case of Dantodgamanā. This was perhaps motivated by medical considerations. The health of the baby tends to degenerate during the period of toothing. Therefore someone might have been urged by the desire to observe this rite to ensure the good health of the baby. This did not however find favour of other writers. So the point to note here is this that as these rites developed due to various influences, they could not retain their existence in toto. Only those which are common and those whose purposes are more or less intelligible have been retained even today. People have not even in this enlightened materialistic world given up all respect for spiritualism and religion. Even the non-believers go through certain important Saṃskāras up to this day. What is needed at present, in my humble opinion, is simplification of the rites and properly trained priests to interpret the importance of the rites to the people, who are no less eager to understand them.

It would be of interest at this stage to discuss what will happen if the Saṃskāras are not performed at prescribed time. In the Śrītyarthasāra we have the prescription that if the Saṃskāras (except Upanayana) are not observed within the prescribed limits, the Vyāhṛtiḥoma should be offered and after that, though belated, the Saṃskāras should be performed. The penance called 'pādakṛcchra' should be performed, for each Saṃskāra, that is not performed. In case of non-per-

formance of Caula the penance is Ardhakṛcchra. Penance however is to be doubled in case the non-permanence of Saṃskāras was intentional and actually there was no distress.¹ Quoting the opinion of Śaunaka, Kamalākarabhaṭṭa observes in the Nirṇayasindhu² that different authors have subscribed to different views. One group of persons holds that after the penance the Saṃskāras that have not been gone through should be performed all at one time, while others hold that they should not be performed at all after the observance of penance. The third view was that if Caula was left unobserved it may be done on the day of Upanayana³.

Various substitutes, however, for these offences, of easier types have been prescribed in the Dharmasindhu.⁴ By way of illustration we may point out that one Prājāpatya penance is equated with three Pādakṛcchras. In place of Prājāpatya, the person guilty of the lapse may make gift of a cow or one Niṣka (320 gūḍijas) of gold or one half or one-fourth of it. Person who is very poor may give one eighth of a silver niṣka or corn of same value. Mm. Dr. P. V. Kane has got pertinent observations in this connection, which we profitably quote here—'There being these easy substitutes (pratyūmnāya

1 Etc kālātskramे vyāhṛtiḥomah kṛtvā kāryah. Eteśvekaikalope pādakṛcchrah kāryah. Caule tvardhakṛcchrah. Matyā lopenāpadi ca dvigunah. Smṛtiyarthasāra. p. 3.

2 Saṃskāralope Śaunakah. Ārabhyādhānamēcaulāt kāleśite tu karmanām/
Vyāhṛtyāgnīn tu samskritya hutvā karma yathākramam//
Etesvekaikalope tu pādakṛcchrah samūcaret/
Cūḍāyāmardhakṛcchrah syādāpadi tvevamīritam//
Anāpadi tu sarvatra dviguṇam dviguṇah caret//
Nirṇayasandhu III pūrvārdha.

The Smṛtimuktāphala (Varnāśramadharma p. 99) quotes a similar verse from Kātyāyana:

Garbhādhānādīcaulānte avakāle vidhunākṛte/
Pratyekah pādakṛcchram syāddvi punah syādanāpadi//

3 IIIrd Paricchedo, pūrvārdha.

as they were called) people gradually let off performing the several Samskaras and concentrated themselves only on Upanayana and Vivaha. The whole life of a person was so very minutely worked out and overlaid with so much ritual in the Gṛhyasūtras and the Smṛtis that the tendency to neglect and change became insistent and inevitable. This tendency was helped by the accommodating spirit of the Brāhmaṇa authors of later Smṛtis and digests that were ready to prescribe easier and easier substitutes for non-observance of elaborate sacraments, pre-natal and post-natal.¹ While commenting on Gautama,² Haradatta remarks that the teacher (Gautama) explaining Upanayana first and bypassing others, stresses that Upanayana is the principal Saṃskāra. Therefore even if Saṃskaras like Garbhādhāna could not take place owing to distress Upanayana may be performed, but it follows that if Upanayana be not performed there is no right for marriage which follows only Upanayana³. In modern times in undergoing prāyaścitta, for non-performance of the Saṃskaras upto Caula, rupees two have to be paid to the priest. (annas four for each of the Saṃskaras not performed upto Caula and annas eight for Caula).⁴

1 History of Dharmasūtra Vol. II, part I, p. 200.

2 1.6 Upanayanartha Brāhmaṇasya aṣṭame.

3 Prathamabhāvino garbhādhānādīn saṃskārāṇḍūlaṅghyopanayanam vyācakṣṇastasya prādhānyarthaṁ darśayati. Tena daivikupapatyā gardhādhānāderakaraṇepi upanayanartha bhavati. Tasyākaraṇe tu vivāhādiśvanadhibhāra iti siddham. Haradatta on Gau. I. 6.

4 Vide Madanapārijata p. 752 for Kṛcchrapratyāmnaya and Saṃskārakaustubha pp. 141-42 for various Pratyāmnayas. Modern 'Saṃkalpa' at the time of Upanayana for late performance or non-performance of Saṃskaras is: Amukāśarmaṇaḥ mama putrasya garbhādhānapurushavanasimantonnyanā-jūta-karmanāmakaraṇānnapraśanacaulantānāḥ saṃskārāṇḍāḥ kālāti-pattijanita (lopejanita) pratyavākyaparihārārthaḥ pratisaṃskārāṇḍāḥ pāḍakṛcchraṭmakaprāyaścittām cūḍāyaḥ ardha-kṛcchraṭmekām pratikṛcchraṭāḥ gomūlyarajataniṣkapāḍapāḍapratyāmnayadvā-riṣhamācarīye'.

We propose to bring the dissertation to close by discussing in short whether the Saūiskāras have any bearing on the members of the fourfold castes. The question of the position of the Śūdras, deserves special attention. According to Manu, the Śūdras are not fit for the Saūiskāras.¹ In the text of Laghuviṣṇu it has been stated that Saūiskāras for Śūdra is offering of service to the dvijas.² The Mitākṣarā³ is in favour of Śūdra's performance of vratas, but without homa and muttering of mantras. The Śūdrakarmalākara (p. 38) observes that Śūdras may observe vratas etc. without homa and japa. Viśvarūpa⁴ quotes the opinion of Sankha who argues in favour of Śūdra's performance of the Saūiskāras, without Vedic mantras. This has the support of Manu.⁵ Vedavyāsa⁶ restricts the observance of certain Saūiskāras for the Śūdras, namely, Garbhādhāna, Puṁsavana, Simantonnayana, Jātakarma, Nāmakarāṇa, Niṣkramāṇa, Annaprāśana, Caula, Kṛṇavedha and Vivāha. These are directed to be performed without mantras. Haradatta in his commentary on Gautama Dharmasūtra II.1.51 has quoted from a Gṛhyasūtra which allows the following Saūiskāras for the Śūdras. Niṣeka, Puṁsavana, Simantonnayana, Jātakarma, Nāmakarāṇa, Annaprāśana and Caula; but these also are to be performed under identical conditions.⁷ In the Saūiskāra-prakūṣa of Mitramiśra a Gṛhyasūtra has been referred to where Saūiskāras from Garbhādhāna to Caula, seven in all, have been

1 IX 126.

2 Śūdraścaturtho varnaslu sarvasaṁskāravatjitalb /
Uktastaya tu saṁskāro dvijeśvātmānivedanam /
Laghuviṣṇu. 1. 15.

3 On Yāj. III. 262.

4 On Yāj. I-13

5 X. 127. vide also Yāma, quoted in the Smṛti-Candrikā I p. 14.

6 1. 17.

7 Śūdrasyāpi niṣekapurhsavana-simantonnayanajātakarmanāmaka-
rāṇannaprāśanacaulānyamantrakāṇi yathā kūlamupadiṣṭāni.
Vivāhopyamantrako yathācārāṁ bhavati.

prescribed for the Śūdras.¹ The scope has been widened a bit, according to Aparārka.² The Smṛticandrikā (I. p. 24) takes a stricter view relying on the text of Brahmapurāṇa that Vivāha is the only Saṁskāra for the Śūdras.³ Kamalākarabhaṭṭa remarks in his Nirṇayasindhu on the point that 'the conflicting views are to be reconciled by holding that the 'the liberal ones apply to god (sat) śūdras and the stricter ones to low (asa) śūdras or that the rules are different in different countries.'⁴ Kamalākarabhaṭṭa in his Śūdrakamalākara refers to the sixteen types of Saṁskāras as stated by Vyāsa and has further observed that nine of them calculated upto Karpavedha are to be observed by the ladies and marriage of them should be performed with incantation, while for the Śūdras ten Saṁskāras are prescribed and that also without any mantra.⁵ In the Śūdrakamalākara, the opinion of Matsyapurāṇa has been quoted to show that for the Śūdras eleven Saṁskāras were prescribed.⁶ According to Jayapāla Śūdras should have nine such Saṁskāras.⁷ Śāṅgadharā allows twelve.⁸

- 1 'Vaijavāpagrhyopi, śūdrasyāpi niseka-purhsavana-simantonnayana-jālakarma-nāmakaranānnaprāśanacaulānymantrakāni yathākālamupadistānīti' p. 133.
- 2 Etacca caturvarnyābhīprāyah na dvijātimātraviśayam, (the eight saṁskāras). Aparārka p. 25 (on Yāj. 1. 11-12).
- 3 Brāhma tu — 'vivāhamātrasamskāram śūdropi labhatāḥ sadā', ityuktam.
- 4 Atra sadasacchūdragocaratevena deśabhedādvavasthā.
Nirṇayasindhu III. purvārdha.
- 5 Vyāsopi, Garbhādhānapurhsavanam .... tretāgnisamgrahaścaiva
Saṁskārāḥ śodaśa smṛtāḥ ityuktvāha:
Navaitkārṇavedhāntā mantravarjāḥ kriyāḥ striyāḥ/
Vivāho mantratastasyāḥ śūdrasyāmantrako daśa//
(pp. 10-11).
- 6 Śūdrānāḥ tu sañcēpañcamahāyajñācetyekādaśetetyuktam.
Rūpanārāyaṇa Hariharabhbhāṣyayorapyevaṁ. Ibid. p. 11.
- 7 Śūdrasyopanavarjā garbhādhānādīvivāhāntāḥ nava saṁskārā
iti Jayapālā. p. 11. Ibid.
- 8 Śūdrānāḥ dvādasaiva hi — Ibid. p. 11.

From what has been discussed above it is clear that the Śāstrakāras were not very much sympathetic towards the Śūdras. They always tried to engage them in the service of the twice-born castes (Prajāpatirhi varṇānāḥ dāsaiḥ Śūdramakalpayat—Śāntiparva 60. 28; also M.S. X.121-123). They were denied the right of good food and clothing even. Manu, S. X 124-5¹ But at a later stage when through this service to the Dvijas, the livelihood of the Śūdras could not be maintained, the law-makers under the pressure of circumstances were compelled, so to say to allow them to take to other means. Thus Saṅkha allowed several arts and crafts for them (Sarvaśilpāni cāpyatha 1.5). Yājñavalkya also has similar provisions. (Yāj. Sam 1. 120)² Nārada relaxed the rules about Śūdras only in times of distress (Rūḍāna 58). Vijñāneśvara³ (on Yāj 1.120) allows agriculture as a means of livelihood for the Śūdras.

In the light of these texts we may also conclude that the Śāstrakāras allowed gradually certain Samskaras for the Śūdra but the utterances of Vedic verses were in most cases prohibited

1 Ucchishtamannash dātavyaḥ jīrnāni vasanāni ca/
Pulakāścaiva dhānyānāḥ jīrnāścaiva paricchadāḥ//

X. 125.

2 Śūdrasya dvijaśūfrūṣā tayājīvan vanigbhavet /
Silpairvā vividhairjīveddvijātihitamīcaran //

1.120

3 Tāni Devaloktāni — “Śūdradharmo dvijātiśūfrūṣ.....
.....karjanapaśupāśanabhbārodvahanapanyavyavahāro.....”

CONCLUSION

We have in this part of dissertation touched upon only the introductory aspects of the Saṁskāras, which obviously cover a wider range. As the Saṁskāras have very important bearings on the life and activities of the Hindus, the study of the origin and development of the Saṁskāras has its special importance. The Saṁskāras, as we have noticed, were introduced in the society since Vedic time and the texts hardly furnish any clue to the understanding of the circumstances under which they have originated. In our attempt to trace the origin of the Saṁskāras, we have in this treatise first of all dilated on the conception of sin since the Vedic days. Then we have discussed in short the question of Śuddhi just to show that out of the concept of sin and Śuddhi, the idea of purification, which appears to be one of the principal purposes of Saṁskāras, has emanated. Next we have dwelt on the meaning and purpose of the Saṁskāras. The element of purification has been pointed out to be the principal end of all the Saṁskāras. From the data we have collected from the Gṛhyasūtras and the Smṛti Saṁhitās it has been shown that the Saṁskāras lead to the moral and spiritual upliftment of the individual. The constituents of Saṁskāras have been discussed in details in the next place. The number and classification of the Saṁskāras have also been discussed with all their details backed by textual authorities. Incidentally we have discussed in short about the present-day positions of the Saṁskāras and expiation for their non-observance. In the concluding part of the essay, we have discussed about the bearing of the Saṁskāras on the four castes.

In the second part, we propose to discuss about the position of the Saṁskāras as we find in the text of Raghunandana, who is regarded as the greatest digest-writer and reformer of Bengal.

The text, Saṁskāratatīva is tagged at the end and the discussion on the Saṁskāras will be strictly on the basis of the rites as they appear in that text.

PART II

Raghunandana and his Saṁskāratattva

This part is an addendum to the first part of this dissertation, wherein we have discussed about the origin and decline of the Saṁskāras. In Bengal Raghunandana is regarded as the greatest of the Saṁskārakas of his time and we in Bengal are supposed to follow the line of Raghunandana. In that respect the text, Saṁskāratattva of Raghunandana deserves special attention. Towards the end of this book the text has been added and this part is merely a critical analysis of the contents of Saṁskāratattva. The study will help one to understand Raghunandana's exact contribution towards the Saṁskāras.

Raghunandana in his Saṁskāratattva has not presented a full picture of the Saṁskāras to be observed by a Brāhmaṇa or any other member of the castes. He has however declared them to be compulsory and accordingly it has been prescribed that in the absence of the person concerned, Saṁskāras are to be performed by his representatives.¹ He has quoted the text of Hārīta, which speaks of eight types of Saṁskāras, namely Garbhādhāna, Purificāna, Simantonnayana² (Phalasthāpana in Hārīta's text, explained by Raghunandana as Simantonnayana) Jātakarma, Nāmakarana, Annaprāśana (prāśanena) Cūḍākaraṇa and Saṁvartana³ (Snāpanam). But in his Saṁskāratattva Raghunandana has distinctly mentioned in details about four more, namely, Vivāha, Śogyantihoma, Niṣkramana and Upanayana.

1 Saṁskārāṇām nityatvāt pratinidhimapyāha smṛtiḥ—
Aṣṭau saṁskārakarmāṇī garbhādhānamiva svayam/
pitā kuryāttadanyo vā tadabhāvepi tatkrāmat//

2 Phalasthāpanāgakasimantonnayanāt.

3 Snānaśicātra samāvartanarūpamiti Kalpataruḥ.

As already stated, he believed that through observance of the Saṁskāras in right manner the body becomes purified (brāhmaṇyamapi tadvat syāt Saṁskāraividhipurvakaiḥ).¹

In our previous discussions we have pointed out that fire forms an important constituent of the Saṁskāras. Raghunandana in this text has also stressed the importance of fire and a considerable portion of the text has been devoted to Agnisthāpana. Cañdeśvara Thakkura in his Gṛhastharatnākara² has a detailed discussion on the importance of fire. He has in this connection quoted extensively from different texts to emphasise the importance of fire. Thus we have here the direction of Vaśiṣṭha that a brahmin is to make provision for Agnyādhāna,³ daily as a regular duty. There the opinion of Paiṭhinasi has been referred to—'Mukhamagnirdevānāṁ manuṣyānāṁ tasmādagnimādadhīta, agnimukhā devā, havyānāṁ vahati devānāṁ.....' (Gr. Rat. p. 96). Hārita eulogises Agnihotra in the strongest possible terms.⁴ The importance of fire as a divine power has been stressed in the Greek and Roman theological speculations. Prof Keith in his Religion and Philosophy of the Veda and Upanisads⁵ has an interesting discussion on the *Indo-European Fire Cult*, which we profitably quote here :

'That fire should be regarded in its own right as a divine power, worthy of worship, appears so natural that it is only reasonable to recognise such worship as Indo-European. The sanctity of Agni in the Rgveda is, of course, specially

1 cf. Brāhmīyah kriyate tanuḥ. Manu. Samp II. 28.

2 Bīb. Indi.

3 Avaśyakḥ brāhmaṇogninādadhīta.

... Vaiyasiκarḥ hyelat ṛṇasapstutānca. Quoted in Gr. Rat. p. 95
This has been explained in the Gr. Rat. as-Vaiyasiκarḥ niyama-
bhavarḥ nityamtyarthah. Ṙṇasapstutam Ṙṇāpakaṇatvena
kirtitam.

4 Nāgnihotrāt paro dharma nāgnihotrāt paraḥ tapaḥ.

Gr. Rat. p. 99.

5 Published in the Harvard Oriental Series. Vol XXXII.
Appendix E. pp. 625-26.

that of the fire regarded as the recipient of sacrifice and the bearer of oblations, but it seems wholly unjustifiable to suggest that his sanctity arose from his nature as the sacrificial fire, rather he was the recipient of offerings as sacred in his own right.

In Greece in addition to Hephaistos, Hestia must, it seems, be accorded an origin as fire, specially the fire on the hearth, not the hearth with its fire as Farnell suggests. He bases this view on the identity of the words for hearth and for the goddess, but there seems no reason whatever for accepting this suggestion, which derives Hestia from 'vas' dwell, when it is at least as natural to assume that the name of the fire on the hearth was used to denote the hearth and connexion with 'vas' or possibly some other root with the signification of shining or burning is easy. Moreover the earliest literary references point singularly clearly to a conception like that of Agni; the Homeric hymns tell of Hestia as the goddess who haunts the house of Apollo in Pytho and from whose locks sweet ungents trickle down, and of her sitting in the middle of the house, taking the fat of sacrifice. Euripides definitely calls her the lady of fire and associates her with Hephaistos. At Delphi we find her associated with the deathless fire in the Amphictyonic oath. Moreover the maintenance of a sacred fire in the Prytaneion at Athens, and the fact that it was regarded as in a sense the source of the Ionic colonies, because they carried thence the sacred fire, show clearly enough that the essential element in the idea is the fire, not the hearth. Nor is there any evidence for the suggestion that the hearth in the Mediterranean lands was built of sacred stones or that its sanctity is a reflex of the Pillar cult of pre-Hellenic times. The parallelism of the expressions 'Hephaistos is laughing' and 'Hestia is laughing', used of the crackling of the fire, suggests essential identity of both deities with fire.

The rules in India which urge the householder to maintain a sacred fire, a duty especially incumbent on the king, is paralleled by the Greek evidence as to the fires of the

Prytaneia and the Roman cult of Vesta, which bears adequate evidence of independence to render derivation from Greece unnatural. The fire of the *Sabbā* clearly approaches the conceptions of the public fires in Greece and Rome. For the practice in Greece and Rome various explanations have been offered. That of Frazer stresses the importance of preserving one fire at least in a village which would never be extinguished, while Farnell contends that the rite was religious in origin, depending on the belief that the fire on the hearth was the external thing in which the soul of the chief resided, so that the whole tribe had an interest in keeping it up; when kingship passed away the idea was transferred to the fire of the state in the Prytaneion, with which the fortune of the state might be held to be inextricably connected. It may be granted that the purpose of maintaining the fire was religious from the start, but the motive had, it seems probable, nothing to do with any idea of the connection of the chief's soul with the fire, rather the fire as a most important and ever valuable deity was to be preserved alight if possible by every sacrificer, an idea which naturally enough with civic organisation results in the fires of the Prytaneia and the cult of Vesta at Rome.

The nature of such deities as Hestia and Vesta is often misunderstood by the students of Greek and Roman religion, who are accustomed to reckon personality in terms of clear anthropomorphism and who fail to appreciate that the conception of fire as living and active is in essence a personal conception. This error, fostered by the fact that what we know of old Roman religion is only on its formal side, has led the view that early Roman religion could not be nature worship of the type usually attributed to Indo-Europeans. The conclusion obviously rests on the wholly erroneous view that Indo-European worship was that of personifications of nature forces, it was the worship of nature as animate and what is animate is not impersonal. The theory that Roman or any other religion developed from the indeterminate conception of an impersonal force ascribes to early man the power

of framing a complex conception which is wholly implausible. It is absurd to suppose that the daily reverence paid in the household to the flame of Vesta into which a morsel of salted cake was thrown was not paid to a personal deity, although she was not represented by an image. The reason for this paucity of representation in Rome as in Greece was precisely the same as in Greece ; the living flame is the present deity, and to a people to whom this was a living belief the idea of making an image would have appeared idle. The formalism of the Indigitamenta is the result of priestly ingenuity, not primitive belief and all our knowledge of Roman religion is obscured by the lateness of our records and the effect of Greek ideas. It is characteristic of the tendency to treat Roman religion as more abstract than it really was that efforts are made to explain away the facts recorded of the connexion of the wolf and the woodpecker with Mars as representing a late development and to deny the paternity of Jupiter and the maternity of Earth and to make even the sun worship a borrowing.'

Raghunandana in this connection has touched on 'Varāṇa'—the act of honouring the Ācāryas to be placed in charge of the religious acts. (*Varāṇantu gandhādīdānadvārā priti-mutpāda karmakaraṇāya prerapam*). The formalities like Brahmarshāpana, Dravyāśādana, Caruvidhāna, Bhūmijapaviddhāna, Āstarāpa, Yajñavāstukarāpa, Pūrṇāhuti, Vandanādi-karma have been referred to by Raghunandana and after that he has taken up in details the rite of Vivāha. In description of the procedures the author in most cases has followed the Gobhila grhya sūtra.

About the formalities of marriage he has first mentioned Vāgḍāna which according to him is not a very important formality. In the Udvāhatatta he observes that marriage consists in the gift of the bride by the guardian to the suitor. (*Pradānam svāmyakārapaḥ na tu Vāgḍānam—Udvāhatattva*, p. 34). Among the Grhyasūtras, the Śāṅkhyāyana Grhya sūtra¹

makes mention of this rite. Bhaṭṭa Gopināthadikṣita in his *Saṃskāraratnamālā*¹ has a long list of formalities to be observed in this connection. The principal motive here is the agreement between the father (or guardian) of the bride and the father (or guardian) of the groom. The words are self-explanatory. The father of the bride says:

'Vācā dattā mayā kanyā putrārthaḥ svikṛtā tvayā', to which the father of the groom replies—'Vācā dattā tvayā kanyā putrārthaḥ svikṛtā mayā'. This is regarded as the final contract² between the two parties and Kullūka goes to the extent of declaring that this rite is sufficient to make marriage final.³

Śaci is worshipped in this connection for granting good luck to the parties and ladies have certain other auspicious acts (Tataḥ purandhibhirnirājanādīmāngalikam kāryam. S. R. M. p. 533.).

1 pp. 529—533

2 Sir T. Strange in Elements of Hindu Law p. 37; Grady in Hindu Law of Inheritance P. 7, are mistaken in respect of interpretations of the nature of this rite. This Vāgḍāna precedes marriage. In the Vyavasthā Darpana (pp. 645-646) this rite has been described as constituting marriage and it is stated that 'a suit would lie to compel specific performance of a contract of betrothal' (Umed kika v Nagindas Narottamdas. 7, Bom. O.C.J. 122) Raghunandana in his Suddhitattva observes that on the death of a maiden verbally betrothed, the families of her father and husband contract impurity for three days. [vākpradāne kte tatra jheyāñcovayatastryaham. p. 354. Syama-kanta's edition].

Dr. G. D. Banerjee in his Hindu Law of Marriage and Sūdhanā (p. 90) observes rightly—"But the more correct view is that which regards betrothal as a revocable promise of marriage not constituting actual marriage, though such revocation would be improper if without a just cause". (Vide in this connection also Vyavasthā Darpana p. 646. and Gunput Narain Singh, I.L.R. 1. Calc. 74).

3 Yat punah prathamasampradānāt vāgḍānātmakam tadēva bhar-tuh svāmyajanakam—Kullūka on M.S. V. 152.

The auspicious times for marriage have been discussed in details by Raghunandana.¹

Arhapa of the groom and the bride has been prescribed in the Saṃskāratattva.² The author has not mentioned here a formality named 'Jñātikarma,' as because that was not observed in his time.³

The author has passed on to the ceremony of Pāṇigrahaṇa. The formalities there are mostly according to the procedures laid down by Gobhila. With reference to the wearing of cloth Raghunandana has clarified his position with respect to the term 'Yajñopavītiñih.' He has quoted from other texts to show that the piece of cloth is to be used as a sacred thread (Yajñopavitavat kṛtottariyaparidhbānāt). He says that women on the strength of the text of Gobhila should not put on Yajñopavita.⁴ Raghunandana inspite of his constant reference to text of Hārita and Yama, has remained silent with respect to the provision made by Hārita or Yama for 'Yajñopavita' on the part of maidens. Hārita prescribes Upanayana for ladies of the Brahmvādinī type and even in case of Sadyovadhū it was to be celebrated before marriage.⁵

1 Reference in this connection may be made to Saṃskāraprakāśa of Viramitrodaya. pp. 776-810.

S. R. M. pp. 456-475.

Rv. X. 85. 13, Atha. V. 1. 13, Āp Gr. 3. 1-2, Āś, Gr. 1. 4. 1-2, Kauśika Sū. 75. 2-4

2 For this Kanyāvaraṇa vide Saṃh. pra. p. 810. In it has been quoted also the opinion of Caṇḍeśvara about 'Vara-varaya.' pp. 810-11.

3 'Atra ca vivāhāt pūrvāḥ jñātikartṛkasamantrakakanyābhijękarūpasya jñātikarmaṇo bhaṭṭabhbhāṣyeṇa kāmyatābhidhānena idāñih tathānācaraṇāt tatpramāṇam na Ukhitam.

For ref. of Jñātikarma vide Gobhila, Gr. sū. II. 1. 9 and II. L 10.

4 'Na tu yajñopavītiñimityanena strīñāmapi karmāṅgatvena yajñopavitadharapamiti Hariśarmoktarh yuktarp, strīñāḥ yajñopavitadharapānupapatteḥ'.

5 Tatra brahmavādinīñāmupansyanamagnindhanash .... Sadyovadhūñāḥ tu upasthitे vivāhe kathaścidupanayanamātrap kṛtvā vivihāḥ kāryāḥ. Mentioned in Vir. Mī. Saṃh. p. 402.

Yama observes that in ancient days maidens would go through the rite of Upanayana.¹ Āśvalāyana also had idea about women undertaking Vedic study.² Manu's direction that in a woman all the rites are to be gone through without any incantations³ does not lead us to any definite direction. Digest works like Smṛticandrikā have interpreted the direction of Yama as referring to practice of different age.⁴ Mahāśvetā in Kādambarī did put on a *brahmaśūtra* (*brahmaśūtreṇa pavitrikṛtakālyāñś*). Mitramītra has attempted to explain the implication of the anomalies, supporting of course the Upanayana of the ladies.⁵

Sometimes Raghunandana has rejected certain formalities as because they are against the usual practice (Mantralingāt vara evābhīṣiñcatūti Vireśvaroktañca nopaldeyayā vyavahāra-virodhāt). Again he has prescribed certain easier methods in view of the changed conditions of the society. Thus with reference to the formality prescribed in the Gobhila (Udvahanti prāgudic�āñḥ diśi yad brāhmaṇaḥ kulaṁ abhirūpam. II. 3. 1), he observes—"Idānīntu Gobhiloktabrāhmaṇagṛbagamanābhāvāt Bhavadevana tathā na likhitāḥ kintu vedisthabrāhmaṇasamipasyāpi śāstrasthatvāt sukara-tvācca tat kartuḥ yujyate tatiagnirupasamāhito bhavati. Lakṣapāḥ kṛtvā tatra brāhmaṇagṛhe agnyantaraḥ sthāpito bhavati, tatraiva vakṣyamāṇaḥ karma kuryāt. Idānīntu tathāvidhānācarapāt vedyāmeva pūrvasthāpitāgnēḥ paścāt karma kartavyaḥ na tvagnyantarasthāpanam." It also appears from his prescription that even if certain formalities are dropped because of non-religious temperament, that would

1 Purākalpe kumāriṇāḥ mauṣībandhanamisya.....

Quoted in Vir. Saṅh. pp. 402-3.

2 Vide Aś. gr. III. 8. 11. on Samāvartana.

3 M. S. II. 66, 67.

4 Śiśasmr̄tivirodhadarśanāt kalpāntara iti.

5 Tadayāḥ nirgalitorthāḥ. Brahmavīdinānām... tuṣṭiḥ copanaya-nam, etc.

quoted in Vir. Saṅh. p. 402.
Vir. Saṅh. p. 404.

not put a bar to the principal act—"Idānītu...kaliyuga-svabhāvena samyagdharmaścaraṇaparahitenīpi carmopaveśanā-dyaṅgībhāvepi karmaśrādhānyādājyahomādikam kriyate."

After Pāṇigrahaṇa, Lājāhoma i. e. offer of fried paddy to the fire is to be done.¹ Then follows Agnipariṇayana in which the groom takes the bride round the sacred fire² (pari sarvatobhāvena nayet pradakṣināḥ kārayedityarthah). Raghunandana has laid importance on the usage in certain respects of formalities (yattu Saralāyāḥ patyuraśaktau adhitavedonyo vā paripayaśītyuktah tanmantralingavirodhā-dvyavahārāparighitavācca heyam). Raghunandana next refers to Aśmārohapa—a process by which the bride is made to step on to a slab of stone.³ Here it is interesting to note that stepping on stone symbolised the firmness and devotion of the bride (towards the husband), the qualities which were counted most in marriage.

Saptapadi has been mentioned by the author as the next formality. This is a very important rite. In it the bridegroom makes the bride walk seven steps with her right foot moving first.⁴ In the incantations of the first part, the presiding deity is requested to offer the parties enough of food, strength, sacrifice, happiness, animals and riches. Other

1 Here are specially to be noted the following texts: Āsv. gr. I. 7. 7-13; Pār. gr. I. 6; Sān. gr. I. 13, 15-17; Āp. gr. V. 3-5.

2 Ref. Hir. gr. I. 20, 2; Sān. gr. I. 13 4.

3 Vide Gobhila gr. sūtra. II. II. 3, II. II. 4. Vide for the mantra, Mantrabrahmaṇa. I. 2. 1.

Imamaśmānahārohāneva tvam sthirā bhava/
Dviṣṭāntapabadhaśva mā ca tvam dviṣṭāmadhaḥ//

4 Vide Gobhila Gr. Sū. II. II. 10. Sūrepaśeṣamagnāvopya prāgu-dīḍhābhyutkrāmayanti ekamīśe hi. The incantations uttered here are significant—Ekamīśe Viṣṇupustvā nayatu.

Dve ūrje	"	"	"
Trīṇi vratāya	"	"	"
Catvāri māyobhavāya	"	"	"
Pafica, paśubhyo	"	"	"
Sadrāyaspōṣhya	"	"	"
Sapta soptabhyo hotribhyo	"	"	"

verse that is read out here also deserves notice. Here the bride is addressed to be the comrade (*sahacāriṇī*) in life. Their love and friendship should be of indissoluble type and others should see that they may lead a happy life.¹ The seven steps in the Saptapadī are symbolical of the joint march of the parties to marriage in the household stage of life. It is intended here that after the observance of this rite the parties in all their activites would march in united way. In the Pāṇigrahaṇa the groom is supposed to have undertaken the responsibility of the bride and that being only an indication of the future joint-life, the completion takes place on the observance of the Saptapadī. Manu is clear in this point that by Pāṇigrahaṇa wifehood arises no doubt, but the Samskāra of marriage is not complete unless and until Saptapadī is observed.² He further observes that the loss of Gotra of the bride and affiliation with that of the husband only takes place after the observance of Saptapadī.³

It would be of interest here to note that Sri Candrakānta Tarkālāṅkāra in his Udvāha-candrāloka has clearly stated that Pāṇigrahaṇa is marriage proper.⁴

1 Sakhā saptapadī bhava sakhyarū te gameyam/
Sakhyarū te mā yoṣā sakhyarū te māyoṣthayāḥ//

Mant-Brā. 1. 2. 13.

2 Pāṇigrahanamantrāstu nyataṁ dāralaksanam/
Teṣāṁ niṣṭhā tu vijñeyā vidvadbhiḥ saptame pade// M.S. VIII.
227.

Here Mitramisra observes: Dāralakṣaṇaḥ bhāryotpattau pramāṇaḥ vidvadbhirniyatam. Teṣām mantrāpām niṣṭhā samāptissampūrṇa-saṁskārotpādakatvaṁ saptame pade atikrānṭe bhavati.

vide Vir. sah. P. 836.

He has in this connection referred to Trikāṇḍī.
Pāṇigṛhīti bhāryā syāditarā sahadharmaṇī.

vide Vir. Sam. p. 836.

3 Svagotrād bhras̄yate nārī vivāhāt saptame pade/
Laghuttārīta, ref. Udvāhatattva p. 34.

4 Tadevamupanayanasthalābhīṣṭeko vivāhāḥ strinām dvitīyāḥ janmeti Manuvacanādavagatervidyādhari vīlāsakṛtyacintāmanyōśca pāṇigrahanasya tathātvokteḥ pāṇigrahaṇaḥ vivāha ityavagam-yate. Pp. 1-2.

He proceeds further to state the significance of such observation that a bride after the observance of the rite of Pāṇigrahaṇa cannot be forsaken even if certain defects, not noticed before, are traced thereafter¹. Therefore if after 'Sampradāna' and before the observance of Pāṇigrahaṇa, the groom dies, the maiden may be given over to another². He has given a minor rank to Saptapadi³.

Among the foreign writers on law, Mr. Colebrooke⁴, and Sir T. Strange⁵ regard Saptapadi as the ceremony which makes marriage complete and irrevocable. About the observance of the formalities in marriage we have very profitable observations which deserve our attention here—'The two primary objects to be secured by formalities in marriage are the prevention of hasty and inconsiderate marriages and the removal of doubts as the nature of the relation that is created. In order to secure the former object, in the absence of more rational modes, long established ceremonious forms cannot be well dispensed with. As has been well observed—"ceremonies which strike the imagination serve to impress upon the mind the force and dignity of contract", while their observance secures publicity to some extent and affords some time for deliberation. As for the latter object, as was observed by Lord Brougham in Warrender V Warrender: 'The laws of each nation lay down the forms and solemnities, a compliance with which shall be deemed the only criterion of the

1 Tena varapāntarash kanyādoṣadarśane tām jahyāt, vṛtte tu pāṇigrahanye naivamīti niyatadāralakṣaṇatvam pāṇigrahanamantrasya, Udvāha. Can. P. 3.

2 Tena pradānāt paratopi pāṇigrahanāt pūrvah yadi varo mriyate tadānyasmarūpāt deyetyuktam.

Ibid. P. 3.

3 Saptapadigamanash pāṇigrahanasyāṅgamityabhiprāyāḥ.

Ibid. P. 4

4 Asiatic Researches vol VII. P. 303.

5 Elements of Hindu Law P. 37—p. 44.

intention to enter into the contract¹.' Hindu law has its prescribed forms and if we hold the observance of these to be optional it would lead to loose forms of marriage, utterly subversive of morality and there would be the greatest difficulty in distinguishing between concubinage and marriage². It might be urged that the nuptial rites in Hindu law are so cumbrous and minute that an exact observance of their details is by no means easy and that if these ceremonies are held necessary, real and bona fide marriages would stand in danger of being rendered invalid in consequence of trivial defects of form. But there is no reason for this apprehension. All that is required is a substantial compliance with the forms to show that the parties intend to contract marriage³.

It is of interest here to note that where a Hindu community does not recognise the Homa or Saptapadi as essential, their omission will not render the marriage invalid⁴. If it is shown that by the custom of the caste or district any other form is considered as constituting a marriage, then the adoption of that form, with the intention of thereby completing the marriage union, is sufficient⁵.

The Mürdhābhiseka i.e. the act of sprinkling of holy water on the head (Pāṇigrāhan mürdhadeśvasificati) of the groom and bride comes next⁶.

1 2 Clarkand Finnelly, 531.

2 Tagore Law Lectures, G. D. Banerjea, P. 104.

3 Ibid. P. 105.

4 Authi kesavalu V Ramanuja 1909 32 Mad. 512

5 Gatha Ram V Mootho Kochin (1875) 14 B. L. R. 298 ; 23 W. R. 179. 'When the fact of the celebration of marriage is established, it will be presumed, in the absence of evidence to the contrary, that all the forms and ceremonies necessary to constitute a valid marriage have been gone through.'

vide Mayne's Treatise on Hindu Law and Usage.
11th edn. P. 163.

6 G. gr. S. II. 2. 14; Āīv. Gr. I. 7. 20; Pāī. Gr. I. 8,

The showing of Dhruva and Arundhati stars to the bride forms an important ceremony. Rughunandana here strictly follows Gobhila.¹ In the incantations the purpose of the mantra is clear. Just as the Pole star is fixed in its position, so the wife is also expected to be fixed in her devotion to the husband. (*Dhruvamasi dhruvāham patikule bhūyāsam*—explained by Guṇaviṣṇu as—*Atastvāddarśanādahamapi patikule dhruvā sthirā bhūyāsam*). The significance of showing the Arundhati star becomes clear as we follow the explanation of Guṇaviṣṇu on the incantation ‘*Ruddhā-hamasmi*’ (G-gr-Sū. II. 3. 11).² The bride is then to utter—‘*Dhruvā dyaurdhruvā pṛthivī etc.*’³ The last part of the verse is significant—‘*Dhruvā strī patikule iyam*’. Here also her fixity and firmness are stressed.

In the next process the bride is to address the husband (Guru) with reference to the Gotra. Thus Gobhila’s rule: ‘*Anumantritā guruh gotrenābhivādayate*’⁴ has been explained by Bhāṭṭanārāyaṇa as ‘*Patigotrepa*.’ Raghunandana also is of identical opinion. Our author has repudiated the theory of Saralā and Bhavadevabhaṭṭa, in which the term ‘Gotra’ has been explained to mean the Gotra of the father⁵.

1 G. Gr. S. II. 3. 9-10.,

2 ‘*He arundhati, ahaṁ bhartari kāyavāhmanobhiḥ sanniruddhiḥ asmi tvamiveti tātparyamarundhatidarśana iti.*’

3 Mantrabrahmaṇa 1. 3. 7.; Khādira, Gr. Sū. I. 4. 4.

About the formality of Dhruvadarśana reference may be made to the following texts: Āśv. Gr. I. 7. 22; Āp. Gr. Sū VI. 12. In Hir. Gr. Sū I. 22, 10, the groom and the bride have been instructed to remain silent, cf. *Tasminnenāśā vāgyatāmupaveśayanti*. G. Gr. Sū. II. 3. 4.

4 G. Gr. Sū. II. 3. 13.

5 Etēna pitrgotrepa bharturabhivādanāḥ Saralā-Bhavadevabhaṭṭā-bhyāmuktāḥ heyam.

Here Tarkālaṅkāra observes: Pitrgotrepeti brūmāḥ. kasmāt, idānī-mapi tasyāḥ pitrgotravāt. Tat kasya hetoḥ?

Vivīhe caiva nirvṛte caturthehani rātriṣu/
Ekatvamāgatā bhartuḥ piṇḍe goṭre ca sūtakē//iti.....
(contd.)

The procedure of Abhivādāna should be according to Manu and here also Raghunandana follows Kullūka, Śūlapāṇi and others, rejecting thereby the opinion of Bhavadevabhaṭṭa. (*Tatasca Kullukabhaṭṭa-Śūlapāṇyupādhyāyaprabṛtibhiḥ svanāmādavabhvādaya iti likhitah yuktah. Saralābhava-devabhaṭṭaprabṛtibhirante likhitah heyam.*). He has in this connection shown that certain formalities though approved of by Manu has not been mentioned by him because of the obsoleteness. (*Abhivādane yaḥ pādagrahapa-vinyāsavisēgo Manunā vihitah sa iha vadhvastathānācarapān-nābhīhitah*).

After that the couple has been advised to observe celibacy for three nights taking no bed, and taking food saltless (*Akṣarālabavpāśināu*). Here he strictly follows Gobhila (II, 3, 15); and the term 'Bhūmāu' in the rule has been explained as: 'Khaṭvādeḥ pratīṣedhārthaḥ na tu prastarakakambalādināmapi'.¹ There is then the provision for honouring all the members present in the ceremony (Gobhila, Gr. II, 3, 16-17). Here the author refers to the custom as approved by many (*Idāñantu vahuvādisammata meva vyavahriyate*). The Sthālipāka process is to come next.² The Samaśaniya Caruhoma referred to by Raghunandana³ was going out of

Bhavadevabhaṭṭadhrta Manuvacanāt, Likhilasamhitāyāmapi etat
(L.126) vakṣumāra Brhaspativacanācca.

Referred to in the connection with the explanation of the rule II, 3, 13 of Gobhila grhya sūtra.

1 In the Baudhāyana grhya sūtra I, 5, 16, 17 and the Āpastamba Grhya sūtra there is provision that a stick of Udambara wood would be placed between the husband and the bride in their bed for all these three nights and it was to be removed on the fourth night with uttering of verses (Rv, X, 85, 21-22) only to be thrown to water. The significance perhaps was to impress absolute selfcontrol on the part of the parties to marriage.

2 G. Gr. sū. II, 3, 19-21; Hīr gr. I, 23, 1-6; Āp. gr. VII, 1-5

3 G. gr. sū. II, 3, 19.

use in Raghunandana's time¹. After taking the food, the remaining objects (रत्तेष्व) are to be given to the bride and dakṣinā should be given to the brahmins².

Author next passes on to the ceremony of Yānārohaṇa and here he strictly follows Gobhila (II. 4. 1-3). In case of any difficulty on the way caused by the break of the wheel or the parts, there is provision for special ceremonies with specific mantras³. Raghunandana in his text observes that in actual practice those ceremonies are not properly executed⁴. A boy (whose Cūḍākarma has not been performed) has been instructed to be placed on the lap of the bride (vide Go. Gr. Sū. II. 4. 7) and this seem to be an indication that the bride should be blessed with a son. Then Homa is to follow and along with Bhṛttanārāyaṇa⁵. Raghunandana observes: 'Kathañcidgṛhagamanābhāvepi śvaśuragṛhanivāsepi avaśyam hotavyā iti.' *

The Caturthikarma or the preliminaries to be gone through on the fourth night prior to cohabitation has been described by Raghunandana on the pattern laid down by Gobhila Gṛhya sūtra. (II. 5. 1-6) and the cohabitation is to be done according to some śāstrakāras—'ürdhvam̄ trirātrāt sambhava ityēke' (II. 5. 7. Go. Gr. Sū). The Sāṅkhya-yana gṛhya sūtra⁶ records elaborate procedures and one of the incantations uttered in that connection is interesting in the

1 Kuntvidāniḥ samaśanīyacaruhomākaraṇādbhavadevabhaṭṭēna na likhitāḥ mayāpi prayoge na likhanīyamī.

2 Bhuktvoчиyāḥ vadhvai pradāya yaṭhārtham̄ gaurdakṣinā brāhmaṇe deyā. Gobhila gr. sū. II. 3. 22.

Sān. gr. sū 1, 14, 13-17; and Pār. gr. sū prescribe different types of fees in cases of Brahmins, Kṣatriyas etc.

3 Gobhila. Gr. Sū. II. 4. 3.

4 Akṣabhangādīnīmittahomasya idāniḥ tathācārābhāvāt Bhava-devabhaṭṭēna likhitāḥmayāpi prayogena lekhyam.

5 On Go. Gr. Sū. II. 4. 9. - Śvaśuragṛhanivāsapakṣepi tā avaśyam hotavyā iti.

6 I. 18-19

sense that herein a prayer has been made so that a heroic male issue may be born in the womb¹.

In this connection one is to note that with respect to the procedures to be followed in marriage, Āpastamba has advised even to take help from elderly ladies². Āśvalāyana admits that rites and rituals vary from one country to another³. The Kāṭhaka Gṛhya sūtra lays stress on usages of countries and even families to be followed in marriage⁴.

The Rgveda records the marriage formalities of Sūryā, daughter of Savitṛ with Soma in the tenth Maṇḍala. The order of the formalities there are not maintained but there is first of all the reference of approach by the parties on behalf of the groom to the bride's father. (Somo vadhūyur-abhavadaśvināstāmubhā varā. X. 85. 9.=Ath. Ved. XIV. 1. 1. 19). This may be regarded as preliminary to the rite of Vāgdāna as already mentioned. (Manasā savitādāt). The system of presentation to the groom and killing of cows in celebration have been referred to⁵. Herein are several prayers for awarding good luck to the bride (Rv. X. 85.21, X. 85.27 =Av. XIV. 1. 1. 21; Rv X. 85. 32). There is also the reference to giving up of the original dress of the bride (X. 85. 29,= Av. XIV. 1. 1. 25; Rv. X. 85. 30=Av. XIV. 1. 1. 27; X. 85.34

1 Ā te yonih garbha etu pumān bāpa ivēśudhim/
Ā virotra jāyatāḥ putraste daśamāsyah//

This occurs in the Atharvaveda III. 23. 2

For other references to this rite see Pār. Gr. 1. 11; Hir. Gr. 1. 7. 25. 3. These procedures help us to arrive at the inevitable conclusion that at the time of marriage girls attained puberty, otherwise in case of child marriage the ceremony of Caturthikarma would appear as meaningless and ludicrous.

2 Āpastamba gr. SG 1. 2. 15.

3 Āśv. gṛhya. sū. 1. 5.1-2.

4 25.7

5 Rv. X. 85. 13. agħħasu banyante għvorjunyoh paryuhhyate.⁶ In the Av. XIV. 1. 1. 13. it is read as Magħħasu banyante għawha phalguni u vyuhhyate.

=Av. XV. 1. 1. 29). The verse X. 85. 33¹ is uttered even at the present moment. The rite of Pāṇigrahaṇa is traced there². The verses that follow are all significant in the sense of prayers and blessings for the well-being of the bride and the husband and the family³. Craving for sons is a very important element of all the prayers⁴.

In the Atharvaveda the rites of marriage have been presented in details and most of the verses of the Rgveda from the tenth manḍala (85) have been mentioned here. The marriage ceremony of the Atharvaveda occurs in the XIVth book. The Kauśika sūtra supplements the texts by special prescriptions. Thus in the Xth chapter of the Kauśika sūtra some of the formalities have been mentioned. This text also has explanatory texts in the form of Daśa-

1 Sumaṅgaliriyarḥ vadhiṁjīm sameta paśyata/
Saubhāgyamasyai datvāyāthāstathā viparetana// =Av. XIV.
2. 2. 28

2 X. 85. 36. = AV. XIV. 1. 1. 50. Almost identical is : Av. XIV.
1. 1. 48, 49. Atharvaveda has an additional verse which
deserves mention.

Bhagaste hastamagrahit savitā hastamagrahit//
Patni tvamasi dharmanāharḥ gṛhapatīstava// XIV. 1. 1. 51.
This may help us to offer the idea that through pāṇigrahanā
wifehood did arise.

3 X. 85. 39 — 44

4 Imārḥ tvamindra mīdhvah suputrārḥ subhagārḥ kṛṇu/
Daśyārḥ putrānādhehi patimekādaśam kṛdhi// X. 85. 45

The other verses that are uttered here are still followed in the marriage ceremonies. Of them the following may deserve special mention.

Samrājñī svāśure bhava samrājñī svāśvārī bhava/
Nanāndari samrājñī bhava samrājñī adhi devṛṣu// X. 85. 46

In a verse there is reference to a maid servant being provided by the father of the bride to accompany her probably to help in adjustment with new environment. 'Raivyāśidazudeyi nārlīśārṣi myocanti —X. 85. 6, explained by Śāyaṇa as — 'Dīyamānavadhuvisodanāyānudīyamānā vayasyāsīt.' Also Ath. Veda. XIV. 1. 1. 7

karmāṇī brahmavedoktāñj¹ (hence forward to be abbreviated as Daś. kar.) and Atharvaṇīya paddahati² (to be abbreviated as Ath. Paddh.). We have pointed out some of the cases where A. V. has taken almost identical Rks from the Rgveda. In case of Pāṇigrahaṇa, here we find provision for four additional verses. In the A. V. the wife has been advised to be more obedient (Anuvratā) to the husband³. Against X. 85. 46-47, of the Rgveda, we have in the A. V. two verses almost with identical meaning⁴. The verse XIV. 1. 1. 52 may be compared to a verse of the Rgveda X. 85. 39. The detailed and flowery description of the chariot where Sūryā was to mount may have bearing on the Yānārohaṇa ceremony of the bride in later smṛti texts⁵. The Rgvedic verses X. 85. 40, 41⁶ appear here with slight variations. (A. V. XIV. 2.2. 3.4). In conformity with the spirit of the Atharvaveda prayers have been used here to protect the progeny from demoniac influences⁷. Prayers and blessings here are all directed towards the object of having a progeny⁸; (vide Av. XIV. 2. 2. 14, 15) and maintaining of householder's fire. (Imamagnih gārhapatyāḥ sarpaya AV. XIV. 2. 2. 18). The Rgvedic

1 153 of the Bombay Govt. Collection of 1879-1880.

2 2 MSS. in the Royal Library at Berlin. These two Paddhatis have been quoted relevantly in the Kauśika Sūtra of the Atharva Veda edited by Maurice Bloomfield, May 1869.

3 Āśānā saumanasāḥ prajām saubhāgyaṁ rayim/
patyuranuvratā bhūtvā saḥ nahsvāmṛtyā kam//

Av. XIV. 1. 1. 42

4 A.V. XIV. 1. 1. 43 & 44

5 A.V. XIV. 1. 1. 61

6 Somah prathamo vivide gandharvo vivida uttarab/etc.

7 Yāt oṣadhayo yā nadyo yāni kṣetrāṇi yā vanāḥ/
Tā stvā vaddhū prajāvatish patye rakṣantu rakṣasah//

A.V. XIV. 2. 2. 7.

Kāuś 77.11 uses it on bridal journey 'under the circumstances mentioned in the verse.'

8 The Kāuś 77.22; P. G. S. 1. 4. 16; H. G. S. 1, 20, 2 prescribe it to be read along with leading the bride thrice about the fire.

verse X. 85. 44. appears here also (A. V. XIV. 2. 2. 17). The Atharvavedic verse XIV. 2. 2. 19 is of the nature of exorcism and according to Kauśika sūtra 77. 16 should be uttered by the bride in connection with the sprinkling of her new home (uttīṣṭheta iti patnī śālār̥ saṃprokṣati).

XIV. 2. 2. 24 refers to mounting on the hide and the last foot of the verse has been instructed by Kauśika to be uttered as the boy is seated on the bride's lap. [Suṣyāig̃ha iti kalyāṇanāmānāḥ brāhmaṇāyanamupastha upaveśayati (78.8)]. The verse XIV. 2.2. 28. (Sumanāgalirīyah vadhū etc) has been instructed by Kauśika sūtra 77.10 to be addressed to women who come to have a look as the bride on her journey (sumanāgalirīti vadhwikṣīḥ prati japaṭī). The handing over of the bride's garment to the priest perhaps indicates an attempt to avert any evil influence in the bridal bed. (Sa id rakṣāt̄hi talpāni hanti. AV. XIV. 2. 2. 41). In XIV. 2. 2. 44. new garment is put on by the bride and this seems to make her free from all sins and evils (viśvasmādenasaspari). Kau. sū. directs it to be uttered when the priest comes back after washing the bridal garment. (Navāḥ vasāna ityāvrajati—Daś. kar. ēcāryah). The verse:

Yad duṣkṛtam̄ yacchamalāḥ vivāhe vahatau ca yaḥ/
Tat saṅghalasya kambale mr̄jmahe duriṭar̄h vayam//
XIV. 2. 2. 66.

is an interesting one, for, according to Kauśika Sūtra, this indicates a process of rubbing the bride dry after the bath with a garment, which is then carried to the woods and fastened to a tree. This inevitably stands for symbolising removal of sin. (Yadduṣkṛtam̄i vāsasāṅgāni pram̄jya kumāripālāya prayacchatī. Tumbaradāḍena pratipādya nirvrajet Tadvana āsajati—Kau. sū 76. 1-3).

Herein we meet with a very fine verse which according to Kauś 79. 10 should be used after the consummation of the union. 'He am I. she thou, chant am I, verse thou,

heaven I, earth thou, let us (two) come together here, let us generate progeny.¹

From what we have discussed above it is clear that the Atharvavedic marriage hymns have mostly taken up the R̄gvedic marriage hymns, but here we find more hymns and they have all been inserted in keeping with the spirit of the text.

The Kauśika sūtra is a very good supplement to the text of Atharvaveda and in the tenth chapter of the text we meet with marriage rites where attempt has been made to show the ritualistic application of the marriage verses.²

Raghuvandana, after his discussion on the formalities of marriage, has passed over to the ritualistic formalities of other Saṃskāras. We propose to present a very short picture of the rites as is furnished in his Saṃskāratattva.

Garbhādhāna—Garbhādhāna is the rite by which a man after marriage cohabits with his wife for procreation of a male issue. Mitrāśīra accordingly has defined it as—'Garbhāḥ ādhiyate yena karmanā tadgarbhādhānamityanugatārthaṁ karmanāmadhe'yam.³ In support he has quoted from Śaunaka.⁴ The exact procedure of Garbhādhāna has been described in details by Bhṛtagopinātha in his Saṃskāraratnamālā.⁵ In that text there is even provision that if by the process mentioned above the wife does not conceive, special religious formalities are to be observed in the form of Nārāyaṇabali and Nāgabali.⁶

1 Amohamasmi sā tvāḥ sāmāhamasmiktvam dyauraharḥ
prthivi tvam/

Tāviha sah bhavāva prajāmā janayāvahai. XIV. 2. 2. 71

2 Vide - Kauśika sūtra of the Atharvaveda edited by Maurice Bloomfield 1889.

3 Vir. Saṃ. P. 141.

4 Niṣikto yat prayogena garbhāḥ sah dharāryate striyā/
Tad garbhalambhanarūpā karma proktam manisibhiḥ//
Quoted in Vir. Saṃ. P. 141

5 Pp. 694—696.

6 Evāḥ kṛtepi garbhādhāne yadā garbho notpadyate tadā prati-
bandhakichchitapretanivṛtyartharūpā Nārāyaṇabalināgabali kāryau,
Sam. Rat. M. P. 696.

Raghunandana is very brief in his treatment of the rite of Garbhādhāna. As usual he follows Gobhila to state that time for such rite should be regarded as ripe when the wife attains puberty.¹ The author has regarded this act of procreations as a Niyama (Akurvataḥ pratyavāyānniyamah).² Quoting Yājñavalkya about the time of cohabitation (Ṣoḍaśartu niśā striṇāḥ etc), the author has observed that here counting by Sāvana is proper and is according to the usage maintained by the ladies.³ Again following Gobhila the author in a very⁴ concise way referred to the incantations to be uttered here. The significance of these incantations is that a prayer has been made to several deities to make the foetus a fit receptacle for procreation of an issue. Here also Raghunandana opposes the view of Bhavadevabhaṭṭa.⁵

This Garbhādhāna is to be done only once and not in each time of conception. (Tena garbhādhāna-puṁsavana-simantonnyanāni sakṛdeva kartavyāni)⁶ Here Raghunandana has

1 Yadā rtumati bhavatyuparataśonitā tadā sambhavakālabh. G. gr. sū. 2. 5. 8.

2 Vide here the commentary of Bhattachāryāya on G. gr. sū. 2. 5.8

3 Tenātra sāvanagananā yuktā yoṣidvyavahārasiddhā ca.

4 Go. gr. Sū. II. 5. 9. The verses to be uttered here are: Viśvuryonih kalpayatu etc; Garbhām dhehi sinīvālī etc — Mantrabhāṣma 1. 4, 6-7 Other references: Khā. Gr. sū. 1 4. 15.; Jai. Gr. sū. 23. 18; Hiraṇyakeśī. gr. sū. 1. 25. 1.

5 Mantrānte karmādisanmpāta iti nyāyat pāṭhānantarāḥ sparśāḥ na tu Bhavadevabhaṭṭoktāḥ sprśān japaṇu.

6 Vide Bhattachāryāya's commentary on Gobhila Grhya sūtra II. 5. 10—"Samāpyarcu sambhavataḥ."

In the Sarhskāraprakāśa of Mitramiśra (pp. 157-158) there is a long and interesting discussion on the question as to whether this rite is meant for the child in the womb (garbhā) or the wife—"garbhādhānarūpā kim garbhāsarfhskāraḥ kṣetrasamskāro vēt."

Viśvarūpa goes against Raghunandana to prescribe repeated observance of all Samskāras except Simantonnyana as they are the Sam-skāras of the 'Garbha' — 'Pratigarbhā cāpasimantonnyanāḥ pravar-tante . . . garbhādhānarūpā tvarthādevāvartate,' on Yāj. 1. 11. (contd).

explained away the verse of Bhavisyapurāṇa which prescribes Śrāddha as an Āṅga of the act, as not referring to the contents of the text of Chandogaparisiṣṭa (Ityanena Bhavisyapurāṇe śrāddharh karmāṅgatvena vibitah tacchandogetara-param. Ato Bhavadevabhaṭṭeṇapi na liḥkhitam).

It would be of interest to note that in the Saṁskāra-prakāśa the question as to who is the competent person to perform Garbhādhāna, has been discussed. Relying on the text of Devala¹ Mitramiśra observes that only the husband (the father of the future baby) is competent to observe Garbhādhāna²—'Atra bhartreti kartṛṇiyamādasannidhāne aśaktau vā anyah pratinidhīrṇāstū gamyate' (p. 164). The Viramitrodaya quotes a text to show that in the absence of the father this could have been done by other near relatives.³

The passage of the Br. up. VI. 4. 13. 19-22, may be properly interpreted as the first stage of this rite and this shows the purpose and significance of the same. The seedling was thrown to form the womb along with various incantations and the Gṛhyasūtra of Āśvalāyana⁴ traces distinctly the origin of this rite in the Upaniṣad. The Sāṅkhāyana gṛhya sūtra⁵ names it as Caturthikarma and quotes from the Atharvaveda (III. 23. 2), where the prayer is for a male issue (ā virotra jāyatāṁ putraste). The Vaikhānasa Gr. tū. (III. 9) gives it the designa-

Medhātithi oscillates between the sides and was not in a position to offer his own opinion. (vide Medhātithi on Manu. II. 16)

Vijñāneśvara on Yāj. I. 11, Smṛti Candrikā I. P. 17 state, along with Raghunandana, it to be a Saṁskāra of the wife and therefore the rite is to be observed only once, and not at each conception.

1 Rtuśālebhigamanah bhartrā kāryaḥ prayatnataḥ/
Purusavādīni karmāni bāndhavānūrvīpi kārayet// quoted in Vir. saṁh. P. 164.

2 Raghunandana in his Jyotistattva has elaborate discussions on the time appropriate for Garbhādhāna.

3 'Garbhādhānādisaṁskārtā pitā śresṭhatarnah smṛtaḥ/
Abhāve svakulīnah syād bāndhavo vānyagotrah'//

4 I. 13.1

5 I. 18—19

tion of Ritusarhganana. This rite in short is ceremonial welcome of the first seed-plantation in woman. This rite is hardly performed now in the society.

Purhsavana—It is the rite by which a male issue is made to be born. (pumān sūyatenena karmapeti vyutpattyā garbhasya pumrūpalāpādakah 1: rmavisēṣah—Sarh. pra. p. 166). Raghunandana strictly has followed Gobhila (vide also Āś. Gr. 1. 13. 2-7) also in respect of this rite and accordingly observes that in case of conception this is to be observed in the first part of the third month within ten days at an auspicious date (Garbhe sati tṛtīyamāsasya ādimadeśe daśamadīnābhyantare jyotiḥśāstroktakāle purhsavanah kāryam). The auspicious time has also been discussed by the author in his Jyotistattva¹. The sūtra of Gobhila is quoted here: Paścāt patiravasthāya dakṣipena pāpiṇī dakṣipamamśamanavavam-
ṭṣānāhitam nābhidesamabhispr̄ṣet pumār̄hsau mitrāvaruṇāvi-
tyetayarcā upaviṣṭyā vadhvāḥ paścimadeśah gatvānupaviṣṭah
patirdakṣipahastena tūṣṇīḥ tasyā dakṣipaskandhamavamṭṣya
vastrādyavyavahitam nābhīḥ pumār̄hsāviti mantreṇa spr̄ṣet².
Raghunandana as in previous cases, also has stressed importance on local custom and usage.³ No reason however can

1 'Kuryāt purhsavanam suyogakarane nande bhadre titthau
Bhūdrāṣāḥ hanu bheśvareṣu nṛdine vedhah vinendau śubhe
Akṣiṇe navapāñcakanṭake gate saumya subhe vriddhiṣu
stūpīuddhayā ghaṭayugmasūrya gurubheśudyatsu māsatraye'.
P. 362 Serampur press edition.

2 The author also prescribes alternatively the application of the branches of a nyagrodha tree into the nostril of the wife, vide also Āp. Gr. 14.10. The pounding of the shoot of the tree has been prescribed to be done either by a virgin or brahmacārin or by a chaste lady. For references vide Sāṅkhāyana Grhya sūtra, Pāraskara Grhya sūtra & Khādira Ghṛhya sūtra. Apart from the religious value, the act has its medicinal value also as indicated in the Suśruta (Sařirasthāna, chap 2).

3 'yadi tvāsakterdeśeśācīrīt kuliśārādvā ekaamī dīne dvitīya purhsavanamapi kriyate tadā gaṇeṣvekāḥ parisamūhanam'.

hardly be assigned for the prescription that after the completion of the first Pumsavana, a second one is to be done (Athā-parah atha prathama pūmsavanasamāptikālāntarām tādāni-maparamanyat Pūmsavanām kāryam). Following direction of other smṛti text Raghunandana prescribes that this rite may be done by others in the absence of the right person.¹ This rite, according to Vijnāneśvara, being a 'Kṣetra saṃskāra' should be observed once only (Sakṛdeva kāryāḥ na pratigarbham, on Yāj. I. 11).

The Atharvaveda has the word 'Pūmsavana' (VI. 11. 1) and there are several prayers so that the wife may be mother of son (Bhavāśi putrānām mātā. A.V. III. 23. 3. 3). Prescriptions of herbal juices to the pregnant woman (A.V. III. 23. 6.) might have contributed to the prescription of Aśvattha branches in the nostril of the wife in the Sūtra period.

Several Sūtrakāras mention another rite named Anavalobhanam—the rite by which the foetus is not to get disturbed (Na kṣubhyenna sravedyena tat karmānavalobhanam—(Śaunaka-kārikā), but that should be regarded as part of Pūmsavana. Here the stress is on the protection of the foetus while in Pūmsavana it is on the birth of the male issue.² Along with it should be mentioned another rite designated as Garbharakṣaṇa, mentioned by Śāṅkhāyana Grhyaśūtra I. 21. 1-3. Here the limb of the pregnant wife is besmeared with sacrificial butteroil with muttering of incantations. The intention here is protection of the foetus.

Simantonnayana³—It is the rite of braiding the hair (simantah keśaracanāviśeṣah) of the pregnant wife to be done after Pūmsavana; on the fourth, sixth or eighth month of conception. (Athā simantakaraṇam prathame

1 'Pūmsavanakarmādhānakarturāsannidhānchyenāpi kartavyam'.

2 For ret. vidc Baijavāpa Grhya quoted in the Saṃskāraprakāśa. P. 171 and Saṃskāramayūka

3 Simantah unniyate yasmin karmam tat Simantonnayanamitū. Vir. Sam. Vol. I. P. 172.

garbhe caturthe māsi ṣaṭheṣṭame vā—Atha puḥsavanān-taram. G.G.S. II. 7. 1, 2). In the Jyotistattva Raghunandana has prescribed that such rite is to be observed at the movement of the foetus and is to continue till the child is born.¹ In the same text the importance of Simantonnayana has been emphasised to a great extent. It has been asserted that if a lady gives birth to child at a state when her Simantonnayana ceremony has not been observed, she should again go through that rite after placing the baby in the lap.² The author adds that in case of non-observance of Purhsavana, the expiatory Mahāvyāhṛtiḥoma is to be observed and after that should follow Simantonnayana.³ The use of the word 'vā' in the rule of Gobhila, already quoted, indicates that the time mentioned first should be regarded superior to time mentioned 'later'. Accordingly if such rite is to be observed on the ninth month of conception, that should be preceded by expiation.⁴ Raghunandana has mentioned in his text the auspicious time and procedures of the rite almost in the same way as laid down by Gobhila in his Ghṛya sūtra. In it, one formality is interesting and that perhaps will explain the significance of this rite. Herein the husband is to ask—what do you see (kīm paśyasi), and the wife is made to reply—'a child' (prajām).⁵ The other incantations that follow signify

1 Garhaspandane Simantonnayanam yāvanna bālaprasava iti.

2 'Bṛhadrājamārtanḍe—

yā nāryakṛtasimantā prasūte ca kadācana/
Auke nīdhāya tad bātām c... sahskāramarhati //
Jyotistattva P. 362.

3 'Yadi purhsavanan na kṛtaṁ tadā tasminneva dine prāyascittāt-maka mahāvyāhṛtahomam kṛtvā pūrṇavānam kṛtvā simantonnayanam kāryam.'

4 'Vā śabdaiyānna caturthādimāsānāṁ tulayavadvikāpaḥ kintu pūrva-pūrvakālaḥ prāastāḥ samarthasya kṣepāyogāditi nyāyat. Tato navamamāsādau prāyascittāḥ kṛtvaiva Kartavyam.'

Sahskāratattvam.

5 'Kīm paśvāsītyuktvā prajāmiti vācyet'. Ibid. G. g. s. II. 7. 10.

that by this rite the wife is expected to give birth to heroic and long-lived sons.¹

The verse appearing in Mantra-brāhmaṇa,² referred to by Gobhila (G.G.S. II. 7. 6) speaks for the longevity of the baby in the womb. Mītramīśra in his Saṁskāra prakāśa has quoted Āśvalāyana wherein the purpose of this rite has been stated to be the protection of the first foetus from the devilish creatures.³ The same text quotes Viṣṇu to state that as it is the Saṁskāra of the foetus it should be done at each time of conception.⁴ The formalities of this rite as recorded in the Āśvalāyana Grhya sūtra include the act of lute players. This may lead us to the festive aspect of this rite and might have been introduced for arousing jovial mood of the pregnant lady.

At present the rite has almost been eliminated from the list of rites actually performed.

1 Virasūrjivasturjivapatalti brāhmaṇyo mangalyābhivāgbhirupā-siran, G. G. S. II. 7. 12

2 Yenoditeh simānāḥ nayāḥ prajāpatīrmahate saubhagāya/
Tenāhamasyai simānāḥ nayāmī prajāmasyai jaradaśṭīm kṛṇomī//
M. Brāhmaṇa, I. 5. 2.

3 Patnyāḥ prathamāraḥ garbhāmattukāmāḥ sudurbhagāḥ/
Āyānti kāñcudrakṣasyo roduhāśanata-parāḥ//
Tusāḥ nīrasanārthāya ēriyamāvahayet patīḥ/
Simantakarāpi lakṣmīstūmāvahati mantrataḥ//
Snyāśrītāśariratvātāḥ 'tyajaatiha mobitāḥ/
Alakṣmyo durbhagāḥ krūrā, rāksasyaḥ pisutāśanāḥ//
Saṁskāra prakāśa, pp. 172-173.

4 Simantonnyanāraḥ karma na strisāṁskāra iṣyate/
Kecidgarbhasya rāṁskāraḥ pratigarbhāḥ prayuñjate//
Kātyāyanasūtre renukakārikā api.

Garbhāsaṁskāra evāyāḥ Karkopādhyāyasammataḥ.

The Smṛticandrikā I. p. 17, refers to this verse, which reads 'tat' instead of 'Na'.

Soṣyantihoma—This is done just before the actual giving birth of the baby. The meaning of the term has been explained by the author in the following line—‘Soṣyantih śūlāpannāḥ āsannaprasavāḥ jñātvā homaḥ Soṣyantihomah kartavyaḥ.’ The purpose behind this is protection of the child to be born as also the birth of a male child.

Gobhila has mentioned this rite and the formalities associated with it. The rule deserves mention:

‘Pratiṣṭhite vastau paristīryāgnimājyāhutī juhoti—�
tiraścītyetayarcā vipaścit pucchamabharaditi’ (2. 7. 14). The verses mentioned in the Mantrabrahmaṇa are significant.:

Yā tiraścī nispadyate abhūt vidharaṇī iti/

Tāṁ tvā ghṛtasya dhārayā yaje saṁdhāraprīmāham//
1. 5. 6.-7. The application has also been stated in the Khādira-
ghṛta sūtra. 2. 2. 30. The purpose, as is evident from the verse,
is the appeasement of the deity, who may cause obstruction
to the easy conception. The next rule of Gobhila 2. 7. 15.
should be noted in this connection. Reference to this rite
appears in the Saṁskāraprakāśa, where a quotation of Budha
appears; ‘Garbhādhānaḥ puṁsavānaḥ simantonnyanānaḥ sūti-
kāgṛhasarhskāraḥ soṣyantikarmeti’ (p. 139). For references
to this rite the following texts deserve attention: Rv. V. 78.
7.9; Br. upaniṣad VI. 4. 23; Āp Gr. Sū. 14. 13-15; Bhār. Gr.
sū. 1. 22; Pār Gr. 1. 16 and Kāṭhaka Gr. 33. 1-3. In the last
one it has been expressly stated that this is not a Saṁskāra.

Jātakarma.—is the act of the father of the newborn baby.
Raghunandana here also follows the procedures of Gobhila.¹
The father immediately takes his bath along with his clothes
(Jāte putre pituḥ snānaḥ sacelantu vidhlyate—Saṁhvarta
quoted in the Sam. Tat). Vṛddhiśrāddha consequent to the
birth of the child is to be made (Tataḥ putrajanmanimittayā
vṛddhiśrāddhāḥ tantreṇa kuryāt).² In case of inability to

1 ‘Yadāsmai kumāraḥ jātamācakṣyrūt̄a brūyat kaṅkṣata nābhi-
krūtanena stanapratidhānenā ceti’ G. G. S. II. 7. 16.

2 This is also to be done in the Simantonnyana also on the basis
of the text of Viṣṇupurāṇa.

perform full procedures, only offer of food may be made (Sāṅga śrāddhakarapāśaktau annotsargamātraḥ kartavyaḥ). Certain objects are to be placed on the tongue of the newborn baby.¹ Ghee should be specially placed on the lips indicating thereby that the baby may have merit and memory.² Prayers accompanying such act are in the form of a request to Mitra and Varuṇa to make the baby meritorious. As already pointed out, some of the writers on law have regarded this Medhājanana ceremony as an independent rite.

Manu observes that this rite is to be done before the navel-cord is severed out.³ There is possibility of sin in case the time is passed. ('Daivādatitakālaścedatite sutako bhavet. —Vaijavāpa quoted in Jyotistattvam).

In this connection reference may be made to the worshipping of the goddess Śaṣṭhi on the sixth night after the birth of the baby. Raghunandana has referred to it in his Jyotistattva, and in Bengal this is followed till today in most of the families. This has its root in the Viṣṇudharmottara (vide Jyotistattva, p. 377. See. press edn). The Kṛtyacintāmaṇi here refers to the prayer that is to be made to the goddess.

'Tvat prasādādavighnena cīram jīvatu bālakah/
Devatānāṁśiṇīnā sarveśāṁ hūtakāriṇī/
Samarpitāṁ rakṣa putraḥ Mahāśaṣṭhi namostute//'

1 'Daksīṇasya pāperangusṭhenopakanisṭhayā cāngulyābbisahgrhya kumārasya juhvāḥ nūmāśṭi iyamājñetu. Piṣṭau vrīhiyavau dakaṇahastānāmukāṅguṣṭhābh्यः grīhītvā kumārasya rasanāyāṁ nidadnāti iyamājñetu'. Sam. tat ; G. G. S. II. 7. 18. Also vide Mantra brāhmaṇa 1. 5. 8 ; Khā. gr. 2. 2. 34.

2 Tathaiva medhājananāḥ sarpīḥ prāśayejātārupena cādāya kumāramukhe juhoti medhānte Mitrāvarupamityetayarcā, Sam. tat ; G. G. S. II. 7. 19. vide Man. Brā 1. 5. 9 ; Khā. gr. 2. 2. 35.

3 Prāhnābhirvardhanāt purusa jātakarma viddhyate/
Mantravat prāśanaficāśya hiranyamadhusarpīṣām// M.S. II. 29

4 vide Jyo. tat. 378. Raghunandana observes. 'ityanena bālāḥ vyajanasthaḥ kṛtvā samarpayet'.

There is also the worshipping of the churning rod (Manthanadandam pūjāyet) and the request is:

'Tathā mamāpi putrasya mantha vighnah namostute'. We thus see that the protection of the new-born baby was the main purpose behind this worshipping of the goddess Saṣṭhi.

That at the time of the birth of the baby some sort of sacrifice was performed is clearly known from the Taittirīya saṃhitā¹, and the Brhadāraṇyaka Upaniṣad.² In it we find the uttering of 'Vāk' (speech) in the ear of the baby and then ghee mixed with other materials are placed on his lip. This might have been symbolical of Medhājanana ceremony which attained speciality at a later stage. The Śarpi (ghee) that the child was to be devoured is supposed to have the potency of creating intellect and memory. The medical value of this rite therefore is an important factor.

Prayer for long life of the baby is also important in this rite. The Pāraskara Gṛhya sūtra³ records a ceremony wherein the father makes mention of several long-lived beings, the idea being this that longlife may come to the boy.

The Pāraskara Gṛhyasūtra 1. 16. 14 records another ceremony at this time, which is evidently done to confer firmness and hardness on the baby concerned. The incantations 'Āśmā bhava, paraśurbhava' are significant in this respect. These are uttered after touching the shoulders of the baby by the father.

Nāmakarana—This has to be done on the eleventh or twelfth day by the father ('Ekādaśe dvādaśe vāhani pitā nāma

¹ Vaiśvānaram dvādaśakapālāt nirvāpet putre jāte. II. 2. 5. 3-4.

² VI. 4. 24-28.

³ 1. 16. 6.

For refs. of Jätakarma the following texts are important :
Āś. Gr sūtra 1. 15. 1-4; Vaikhānasa Gr sū. III. 14-15, Pāraskara Gr sū. 1. 16; Hiranyakesi Gr sū. II. 3. 2. 11. 4-5 etc. Vide also Gobhila Gṛhya sū. II. 8. 1-7.

kuryāditi").¹ The author observes that in the absence of the father others are also competent (piturabhāvenyopyadhikārī). Garga has elaborate formalities regarding the name to be used² (ādau ghoṣavadakṣarān yaralavān etc.). Gobhila adds that such name should be free from 'taddhita' suffixes (Etad-taddhitam II. 8. 15).³ The author adds: 'Etacca svagṛhyok-tatvāt praśastaparāḥ kula-devatā-nakṣatra-bhisambandhaḥ pitā nāma kuryāt tad anyo vā' kvlavṛddhaḥ iti Kalpataru-Śāṅkha likhita vacanānnāmāntarakaraṇa-pavyavahāraḥ. Atra nakṣatra-sambandhena nāmakaraṇāḥ śatapaṭa-cakrānurodhāt svanakṣatrapādānusāreṇa, tacca devaśarmādyupapadāntatvena kartavyam'. Elsewhere the author observes that the westerners also use the same procedure.⁴

In the Jyotistattva Raghunandana observes that so far as other rites are concerned due consideration should be given to the customary laws.⁵ Raghunandana follows totally the procedures as laid down in the Gobhila Gṛhya sūtra.⁶

The rite of Nāmakaraṇa may be traced as early as the Śatapatha Brāhmaṇa where it has been stated that by such act the sins are removed.⁷ The Gobhila gṛhya sūtra⁸ prescribes a secret name to be given to the boy in the rite of Soṣyanti-homa and the purpose seems to be protection and prevention against any evil act like 'Abhicāra' which

1 Here Gobhila's Sūtra is - Jananāddasārātre vyuṣṭe dātarātre sah-vatsare vā nāmadheyakaranam'.....II. 8. 8.

2 vide Saṃh. tat. P. 527.

2a Gobhila. Or sū- II. 16- 'Ayugdāntaḥ strīnām'.

3 Paścītyānāḥ tathaiva vyavahāraḥ —Jyo. tat. P. 379

4 Atra kula-vṛddha iti darśanāt sañskarāntare tathaiva vyavahāraḥ P. 379.

5 II. 8. 9-18.

6 Tasmāt putrasya jātasya nāma kuryāt pāpmānamevāya tada-pāhantyapi dvitīyamapi trīyam. VI. 1. 3. 9.

7 2. 7. 15.

necessitates mention of name.¹ The line of Śatapatha Brāhmaṇa—'Rādhnoti haiva ya evam vidvān dvitīyam nāma kurute'; and the line of Taittirīya saṃhitā—'Tasmāt dvīnāmā brāhmaṇordhukṣh'² present before us a new picture. It is hardly explainable how the giving of a second name contributes to one's prosperity. The Śatapatha Brāhmaṇa prescribes even a third name and Mitramiśra goes to the extent of prescribing four types of names.³ The author has detailed discussion on the point. In this connection Mitramiśra has quoted from Bṛhaspati which stresses importance on this rite.⁴ This formality has at present gone out of use.

Niṣkramana—Gobhila describes this rite, in which the father with folded hands should cast his glance at the moon, on the third day on the third foolmoon fortnight after the birth of the child.⁵ Then the mother after getting the baby properly bathed hands over the baby to the father:

'Atha mātā śucinā vastreṇa kumāramācchādya dakṣiṇe udaśicāṁ pitre prayacchati'. (Sam. tat. p. 527. Seram. Edn). Bhaṭṭabhāṣya explains it: 'Udak śirasam udaśicam uttānamiti'. Saralā explains it—'uttarāṁ gacchantam'.

1 vide Bhaṭṭanārāyaṇa's commentary on G. G. S. II. 7. 15 ; Devapūjā on Kāthakagrhya sūtra 36. 4.—'prayojanah parairabbhicāre kriyamāpenuccārādaprakaṭam'. The Rgveda mentions about secret names of persons. vide Rg. veda. X. 55. 1-2 ; IX. 87. 3.

2 III. 6. 2. 24.

3 VI. 3. 1. 3.

4 Tacca nāma caturvidhāḥ: kuśadevatāsaṁbaddhāḥ māśasambaddhāḥ naksatrasaṁbaddhāḥ vyavahārikāḥ ceti.—
Sāṃskāra prakāśa. p. 237

5 Nāmākhilasya vyavahārahetuḥ śubhvāhāḥ karmasu bhāgyhetuḥ / Nāmmaiva kīrtirlabhatे manusyāḥ tataḥ praśastāḥ khalu nāma-karma// Quoted in Sāṃskāraprakāśa. p. 241.

6 Jananādyasārtiyo jyoutsnastasya trītyāḥ prātāḥ saśiraścam-kumāramāplavyāsthmitē sūrve vite lohitē aśjalikṛtāḥ pitottis-thate— 'upatiṣṭhate' has been explained as — 'Candrābhimukā-fidhāvastiṣṭhet'.

The Jyotistattva¹ records the view of Viṣṇudharmottara that the rite of Niṣkramana should be made on the fourth month—'Caturthe māsi kartavyaḥ śisorniṣkramanaparī gṛhāt'. Our author observes that the fourth month is prescribed for those who follow the school of the R̄gveda and the Yajurveda (Caturthamāsīti ṛgvediyajurvedinoh—Jyotistattva, p. 379). The third month is for the Chandogas (Māse tṛtya iti tu chandogānām—Jyo. tat. p. 379). Gobhīra here prescribes Vṛddhiśrāddha.

This rite is of minor importance for others, but for the child this is the first occasion when the child gets the opportunity of coming in contact with the wide universe. From out of the four walls of the 'Sūtikāgrha', he comes to the spacious outer word. Later digest-writers like Mitramiśra² and Bhāṭṭagopinātha³ have accordingly described this rite in a festive manner, signalling happiness of the occasion.

The Pāraskara Gṛhyasūtra⁴ (l. 17) makes a provision that the father in this rite should make the child look at the sun and this perhaps was with the purpose of having from the sun the blessings of long life and good health. The Viramitrodaya-samskāra quotes from the Viṣṇudharmottara prescribing the recitation of the Śakunta hymn or the verse wherein prayers have been made modestly to the gods like Indra to protect the child under all circumstances.⁵ In carrying the child out, the maternal uncle had a role, as mentioned in the Muhūrta saṅgraha, quoted by Mitramiśra.⁶

1 p. 379.

2 Saṃskāra prakāśa, pp. 250-256.

3 Saṃskāraratnamālā, pp. 886-888.

4 Caturthe māsi niṣkramanikā sūryamudikṣayati taccakṣuriti. The verse uttered here begins w.th 'taccakṣurdevahitaḥ purastāc-chukramuccarat/ Paśyema śaradāḥ śatāḥ, jīvema śaradāḥ śatāḥ etc (Vāj. S. 36. 24).

5 Apramattarūpātāḥ vā divā rātrāvathāpi vā/
Rakṣantu satataḥ sarve devāḥ ākrapurogamāḥ//

6 Saṃskāra, vol I, p. 253. —"Upaniṣkramane sāstā mātulo vābhaye-
cchiṣum". other refs. Khā. gr II. 3. 1. 5; Mā. gr. I. 19. 1-6

Annaprāśana—is the rite of first rice-eating ceremony of the child. Gobhila, who has been followed by Raghunandana in respect of domestic rites, is silent here. Raghunandana therefore counts on a quotation from Kṛtyacintāmāpi and observes that this one is to be observed by all irrespective of the branches they belong to.¹ The opinion of Bhāṭṭanārāyaṇa has been mentioned by the author to the effect that the formalities are to be observed according to the Gṛhya school to which the party belongs. (Kartavyatā-kalāpastu svagṛhyānusāreṇa kāryah). A quotation from the Matsya-purāṇa prescribes that Vṛddhiṣṭāḍḍha should be performed in this rite also.² In the lap of the father the boy in a welldressed manner is offered food mixed up with gold, honey and butteroil, in a golden plate and then the child is handed over to the lap of the mother, where in front of him several articles are placed before the child and that which the child touches first is expected to be the object by which in future years his livelihood will be determined.³ This custom in most of the orthodox families of Bengal is still prevalent. Like Nāma-karaṇa this rite is strictly motivated by affectionate paternal feelings and herein there is a special psychological design of the parents to see that by getting a hint previously of the

1 Yadyapi Gobhilagṛhye annaprāśanasasāhskāro nābhīhitah tathāpi
 'annasya prāśanarh kāryam māsi saṣṭhāṣṭame budhaiḥ/
 triṇāntu pañcāme māsi saptame prajagau munib//' iti
 Kṛtyacintāmānidhṛta-vacanena sarvaśākhikartvātvenākāṅksitah.
 Sarh. Tat. p. 528.

2 Annaprāśe śimante ca vṛddhiṣṭāḍḍham prakīrtitam. Ibid. p. 528

3 Mārkaṇdeyah — . . . . .

Devāgratotha vinyasya śilpabhbhāṇḍādi sarvaśāḥ/
 Sastrāṇi caiva dāstrāṇi tataḥ paśyettu lakṣṇam//
 Prathamash yamp sprēdbālaḥ śilpabhbhāṇḍam svayam tathā//
 Jivikā tasya bālasya tenaiva tu bhavīṣyatī//
 Quoted in Sam. Tat. p. 529, vide also Vir. Sarh. p. 279.

boy's inclination, they may help him to train up in the line for a good footing.¹

Time for such a rite is fixed on the sixth or eighth month since birth of the baby but Manu makes an alternative that it may be performed on any date as the tradition of the family permits (yadveṣṭāḥ maṅgale kule—M. S. II. 34.) Raghu-nandana in his Jyotistattva has quoted from the Kṛtyacintānā, Mārkandeya, Bhujabalabhīma etc to show auspicious times for this rite.²

For reasons of health the child needs solid food. Milk coming out of mother's breast may only do good to his health up to a certain period of time. Medical science prescribes light food, accordingly, to the baby on the sixth month.³ So this first serving of solid food was welcomed as an auspicious rite and Vedic verses were uttered befitting the occasion:

Annapatennasya no dehyanamivasya śuṣmīṇah/
Prā pradātārah tāriṣā ūrjaḥ no dhehi dvipade
catuspade //⁴

The Āśvalāyana grhyasūtra, (quoted by Vir. Samp. p. 276) presents before us the specific purposes of this rite.⁵ The same text has quoted in support lines from Sāṃkhāyana

1 It may be argued that as the children in all their acts are urged by instincts it is not right to discover any motive and on that basis to work for his future guidance in career. On this point it may be observed in favour that in all their activities the Hindus believed in the influence of religious acts which according to them produced unbelievable mystic results.

2 vide Jyotistattva p. 380.

3 'Sanmīśarh caunamannam prākayellaghuhitam ca'—Suśruta, Safrasthāna, chap. 10, 64.

4 Tai. Sam IV. 2. 3 I. also Rgveda IV. 12. 4-5.

5 'Sasthe mūsyannaprāśanamājamaññadyakāmastaīttirāh brahma-varcasakāmo gṛhātudanārāh tejasikāmo dadhyodanamindriyakāmo madhvodanamāyusikāmo dadhimadhuṛtāmīśramannārāh prāśayet sarvakāmo bhavatīti vijñāyatennapatenesyā no dehī'.
also vide: Saṅh. rat. p. 893

grhya sūtra and Pāraskara grhyasūtra. (p. 276). For female babies this rite was to be performed without mantra.¹

Cūḍākarpa—is to be performed on the third year of the child's birth—(Athātṛtiye varṣe cūḍākarapam—G.G.S. II. 9. 1). This is the act of purification of the tuft of hair of the child (kapuṣṇikā kapucchalākhyah keśacūḍā tāśāṁ saṁskārakarapam cūḍākarapam). The author observes that the third year is the prominent time but in its absence it may be observed at any other time as advocated by Manu.² (Ayam kālo mukhyaḥ grhyoktavat. Tatrāśāmarthyē anyopi kālah—Sam. Tat. p. 529). Raghunandana has laid down elaborate procedures for this rite following in toto the directions of Gobhila.³ Herein the hairs of the child are shaved with a sharpened knife through the help of a barbar along with uttering of incantations, in some of which protection of the baby is sought for (Oṣadhe trāya-svainam).⁴ Gobhila here has laid stress on family conventions or usages.⁵ Hairs thus shaved have been directed to be placed in the cowdung and dug deep into the forest.⁶ The purpose might have been the removal of impure hairs that accompanied the baby since foetus-life and thereby driving away of evils to a distant place. Cowdung is believed to have the potency of averting evils and even today in Bengal during auspicious

1 Saunakopī, Idam karma kumāryāca sarvam kāryamamantrakam' referred to in the Vir. Sath. p. 278.

That Saṁskāra ratnālā has elaborate rules about Annaprāśana, vide pp. 891—895.

2 Cūḍākarma... prathamebde trtiye vā kartavyam...// M.S. II.35.

3 vide G. G. S. II. 9. 1. . . . .

4 Oṣadhe trāyasvainamuti saptadarbhapiñjaśīdaksiṇīyāḥ kapusni-kāyāmabhiśirogrā nidadhāti —G. G. S. II. 9. 14.

5 Udagagnerutsṛpya kuśalikārayanti yathā gotrakulakalparh'.

G. G. S. II. 9. 23.

6 Ānaḍuhe gomaye keśān krtvā aranye gatvā nikhanantī.

G. G. S. II. 9. 24

Stambha haitke nidadhāti. G. G. S. II. 9. 25 — Eke īcāryāḥ vr̥ihtyavādistambe nidadhātū tān keśān prakṣipati.

festivals like marriage, Upanayana etc. a pair of dolls made of cowdungs are placed on the sides of the gate.

The auspicious time for Cūḍākaraṇa has been discussed in details in the Jyotistattva (pp. 380-381). Cūḍākaraṇa is the ceremony of the shaving of the head of the child for the first time. In it a tuft of hair is preserved on the head, while the rest is shaved. Manu seems to have referred to the Vedic tradition prescribing such a rite as the word 'Śrūticodanāt' signifies (vide M.S. II. 35 and Kullūka's commentary on it). The Bhāradvāja gṛhya sūtra (I. 28) refers to it (vijñāyate ca—yatra bāṇah sampatanti kumārā viśikhā iva—R.v. IV. 75. 17). The Saṁskāraratnamālā prescribes on the basis of a quotation:

Vivāhamauñjīcaulordhvam̄ varṣamardhaṁ tadardhakam̄ /

Piṇḍān sapinḍā no dadyurgayāṁ dadyureva te // (p. 902). This rite was also to done by the females. Shaving of hair was to be done optionally, or according to the convention of the country. Gopinātha observes: Etacca strīpāmapi. 'Strīśudrau tu śikhāḥ chitvā krodhādvairāgyatopi vā/prājāpatyah prakurvitāmiti prāyaścittavidhibalāt. Etat parigrahāpakṣe. Atra deśabhedādvavasthā draṣṭavyā'. (Sam. Rat. p. 904). (vide also Saṁskāra prakāśa p. 317).

The direction of Gobhila in his sūtra II. 9. 16¹ speaks for the significance of this rite. The verse 'yena pūṣā bṛhaspate' etc.² that has been referred to in this sūtra helps us to know that the rite was intended for long healthy life and spiritual upliftment. The next rule II. 9. 17 corroborates it.³ This has its support in the text of Āśvalāyana Gṛhya

1 Yena pūṣā bṛhaspateritu trih prāñcaḥ prohatyaprachhindan
sakṛd yayuṣā dvistūṣṇim. II. 9. 16.

2 Yena pūṣā bṛhaspatervāyotindrasya cāvapat/
Tena te vapāni brahmaṇā jīvātave
Jivanāya dirghāyuṣtvāya varvase/ Mantrabrahmaṇa 1. 6. 7.
also vide Khādira Gṛhya sūtra II. 3. 26.

3 . . . yaddevānāṁ trāyusam̄ tatte astu trāyusam̄ Man.
Brā. 1. 6. 8; vide Khā. gr. sū. II. 3. 26

sūtra I. 17. 12.¹ The practical purpose behind it might have been the cleansing of the body by removal of hair which developed on the head of the baby since his life in the foetus chamber.

Association of a tuft of hair on the head with long life might have been hinted at by medical support. Dr. R. B. Pandey has traced such scientific basis of the rite in the following lines: "The question may be asked, why did the Hindu sages suppose that the Cūḍākaraṇa would prolong one's life ?' Is there any connection between longevity and the top-hair ? Śūṣrata² again helps us in tracing the connection between the two. According to him, 'Inside the head, near the top, is the joint of a śirā (artery) and sandhi (a critical juncture). There in the eddy of hairs is the vital spot called Adhipati. Any injury to this vital part was thought necessary and keeping a tuft of hairs just over the vital part served this purpose".

Upanayana—is the most important of the rites and second only to marriage. By this rite the boy is taken to the teacher, in his eighth³ year for initiation to the study of the Vedas. Thus it is stated:

'Gṛhyokta karmaṇā yena samiparī niyate guroḥ//
Bālo vedāya tadyogāt bālasyopanayaṁ viduh//.

The sixteenth year is the limit for the Brahmin, the twenty-second year for the Kṣatriyas and the twenty-fourth year for the Vaiśyas,⁴ and if the boy's Upanayana ceremony is not performed within the time-limit, he is to fall from his status

1 Tena te āyuse vapāmi suślokāya svastaye. A. G. S. I. 17. 12.

2 Mastakābhyantaropariśāt śirāndhisannipāto

3 Garbhāṣṭamebde kurvita hūthmaṇusyopanāyānam/
Garbhādekādāśe rājūṇah garbhāttu dvādaśe viśah// M.S. II.36
Thus for different members of the caste, the age group of the boy varies. Manu observes that it is also possible in the fifth year, for special merit arising out of the study of the Vedas:
Brahmavarcasakāmasya kuryādviprasya pañcame. M. S. II. 37

4 M. S. II. 38

and get the condemned designation of a *vrātya*.¹ Unless expiations are properly performed, no academic or matrimonial relationship should be established with the *vrātyas*,² even in calamities. The term 'āśoḍāśāt' in Manu's text has contributed to certain discrepancies and Raghunandana has opined that the upper limit is to be accepted.³

The auspicious time for Upanayana has been discussed by the author in his *Saṁskāra-tattva* (pp. 531-533) and also in his *Jyotistattva* (pp. 383-384). The procedural formalities here, as in other cases also, are all taken from the *Gṛhyasūtra* of Gobhila. Herein the young boy loses his laxity with reference to food, dress and other behaviours⁴ and is placed under the disciplinary tutorage of the teacher who henceforward becomes his friend, philosopher and guide. He is doctrinised into truth, education and other disciplines which make him a fit person to receive the secret sacred teachings of the Vedic texts. This therefore is equated with his new birth and he is therefore given the appellation of 'Dvija' (*saṁskāra-dvija* ucyate).

The term Upanayana stands for an act by which the father presents his son before the Ācārya for initiation.⁵ It has been stated that learning when received from the teacher, reaches grandness.⁶ According to Yājñavalkya, the Ācārya performs the ceremony of Upanayana and imparts also the

1 M. S. II. 39

2 Naitīrapūtaividhivadāpadyapi hi karhicci/
Brāhmaṇa vounāṁśca sambandhān ācāred brāhmaṇah saha //
M. S. II. 40

3 Āśoḍāśītyahbhividhāvān Saṁ Tst. p. 531.

4 vide Gau. Dh. Sū. — 'Prāgupanayanāt kāmacāraḥ kāmavādaḥ
kāmabhaksah.' 1-2. 1

5 Upanayanābdaḥ karmanāmadheyam. . . Upa samipe ācāryā-
dināṁ vatornayanam prāpaṇamupanayanam. Samipe ācāryādi-
nāḥ niyate baturyena tadupanayanamiti vā

Saṁskāraprakāśa. p. 334.

6 Śrutarś hyeva me bhagavaddreśhya ācāryāddhaiva vidyā viditā
sādhiṣṭarḥ prāpayaśti — Chāndogya upa. IV. 9. 3.

Vedic knowledge.¹ The Ācārya after the Upanayana would teach the boy necessary processes of Praṇava, Vyāhṛti and Gāyatri. These were necessary for mental discipline and subsequent to that he was initiated to the study of the Vedas. Without hankering after any kind of worldly benefit the brahmin student (after Upanayana) has been instructed to study the Vedas along with the Vedāṅgas.² Upanayana thus is the most important rite as through it only the intellectual upliftment of the person concerned is possible.

Of the important formalities noted by Gobhila and followed by Raghunandana in this text, the candidate in the first instance utters five Vedic verses beginning with 'Agne vratapate' etc. (Mantrabrahmaṇa 1. 6. 10-14). In these verses emphasis is on 'vratācarapa' which contributes to the discipline of the student. The teacher makes the student utter—'Brahmacaryamāgā mupa mā nayasa (Man. Brā. 1. 6. 16). Herein will be properly traced the meaning of Upanayana. There teacher then grasps his hand and shoulder. Each time he offers different parts of the student to different deities definitely for protection (thus—"Antaka idam te paridadāmyamum". Man. brā. 1. 6. 20.—meaning is: Oh, god of death this boy is offered to you. Let him not get disease and death through your favour). He then convinces the boy that henceforward he is a Brahmacārin (Athainam sampreṣyati brahmācāryasyasāviti—G. G. S. II. 10. 29). The disciplinary regulations follow immediately. He should collect fuel and should not indulge in day-slumber.³ He is then made to put on the girdle and the verses used in this connection speak out the significance. It was intended for protection against bad use of tongue (iyah duruktat pari-

1 Upaniya dadadvedamācāryah sa udāhṛtaḥ. Yāj. Saṁh. I. 34.

2 Brāhmaṇeṇa niskārano dharmah ṣaḍaṅgo vedodheyo jñeya iti.
Mahābhāṣya Vol. I p. 1.

3 Samidhamādhehyapośāna karma kuru mā divā svāpśriti.
G. G. S. II. 10. 30.

vide also Mantrabrahmaṇa 1. 6. 26. Āp. gr sū. 1. 22. 2;
Pār. Gr. II. 3. 2

bādhmānā, etc.¹ and destruction of inimical forces (ghnatī rakṣah sahamānā arātīḥ etc.).² The 'Sāvitri' in parts and full was to be instructed by the teacher.³ A Daṇḍa is offered to him attended with verses (G. G. S. II. 10. 37.) and then comes Bhikṣācarāṇa (II. 10. 38). Cooked food had to be prayed from different houses and the rules show that strict restraint was instructed to be observed in this respect also. The purpose was to make the would-be house-holder a fit person for worldly affairs, self-controlled in food and speech even (vide G.G.S. II. 10. 41—'Tiṣṭhatyahahśeṣam vāgyataḥ'). For three nights he was to maintain restricted food (Trirātramakṣāralabāpāśi bhavati. G.G.S. II. 10. 43). The whole affair ended with Sāvitra caru, (Ibid. II. 10. 44) and as usual in other cases with offer of cow as sacrificial fee (yathārthaṁ gaurdakṣipā II. 10. 45).

Raghunandana is his Saṃskāratattva has not gone further with respect to this rite, but few more informations on this topic deserve our notice. Mitramiśra in his Saṃskāraprakāśa (p. 543) refers to the Sūtra (1.22. 22-26) of Aśvalāyana that in the second Upanayana (punarupanayana) certain amount of concessions in respect to strictness of procedures and time, should be allowed. (Athopetapūrvasya kṛtakṛtaṁ keśavapanam medhājananam ca aniruktatā paridānam, kālaśca). Again the opinion of Daivavallabha has been quoted in the same text to prescribe second performance of Upanayana, if the previous one was done in an irregular manner.⁴ The opinion of Śaunaka has been mentioned there (Saṃ. parkāśa pp. 544-545) to show that in case of attempt to read a new Veda after finishing the prescribed one according to his own branch, one is to go through fresh rite of Upanayana. The second Upanayana was again prescribed in the form of

1 Man. brah. 1. 6. 27; Khā. gr. sū 2. 4. 20.

2 Ibid. 1. 6. 28.

3 Tasmā anvāha — pacchordarcasāḥ rkṣāḥ iti. G. G. S. II. 10. 35.

4 Pradose nisyandyāyc mande kṛṣne galagrahe/
Madhurh vīnā copanitāḥ punāḥ samskāramarhati// Sam. pra.
p. 547.

expiation for certain bad performances. This is clear from Baudhāyana.¹ Detailed discussion on this very interesting point is available in the Saṁskāra prakāśa² and the Saṁskāra kaustubha.³ This prescription shows that Upanayana was counted as a very important Saṁskāra and any lapsation in its observance was treated with serious punishment in the form of reperformance. Changing over from one Vedic branch to another was to be preceded by Punarupanayana and this goes to suggest that this rite has the potency of creating an atmosphere suitable for serious study. The interpretation of certain digest writers⁴ that the prescription of fresh Saṁskāra for those who crossed over to a forbidden country by Baudhāyana as referring to Upanayana does not appear correct. This is because of the fact that if such persons are rendered fallen by such act all the major rites are to be observed afresh and Baudhāyana does not specifically mention Upanayana by name.

A student after Upanayana-rite was to go through the Vedavrataś during the period of studentship.⁵ Raghunandana makes no mention of the Veda-vratas though Gobhila has detailed discussion on the point. According to him the Vratas are: Godānika, Vrātika, Āditya, Aupaniṣada, and Jyeṣṭha-sāmika, each of which according to him must be observed during one year.⁶ Gautama in his Dharmasūtra has mentioned

1 Amatyā surāpāne kṛcchāstapādaṁ caritvā punarupanayanam.

B. D. S. II. 1. 25.

vide also Vaik. Smārta VI. 9—10; Aparārka (p. 1160).

2 pp. 543—548.

3 pp. 536—558.

4 Puṇah saṁskārotra punarupanayanam ajñādiparyudāsasyānyatrasaṁbhavat. Sa ca samākhyābalenaiva karmavisesena pūrva-saṁskāranāē punaḥ saṁskārādhāyako na tu śodhakah — Sam. prakāśa. P. 547.

5 Vide Manu II. 165.

6 Godānikavrātikādityavratāupaniṣadjyaisthasāmikāḥ saṁhvatsarāb. G. G. S. III. I. 26

the four Veda-vratas.¹ Raghunandana does not even mention the rite called Keśānta² or Godāna, though Gobhila has elaborate rules about it.³

Our author perhaps did not mention this as an independent rite on the basis of the rule of Gobhila—"Cūḍākarapena keśāntakaraṇam vyākhyātām" (III. 1. 2)—which signifies that the two rites Cūḍākarapa and Keśānta are identical. In this connection mention may be made of the rules of Āśvalāyana Gṛhya sūtra 1. 18. 1-9. There it has been stated that in place of the word 'keśa' the word 'śmaśru' should be used.

This rite was important in this respect that it signalled the advent of youth of the brahmācarin and performance of the rite might have created an impression in the mind of the student to be extra cautious in respect of discipline.

In his Jyotiṣtattva, the author has referred to two minor rites which we mention here. These two precede Upanayana. Karṇavedha is one of them. This is done at a time when two children already living, there arises the possibility of a third child. It is supposed that the offence called Saṭkarma arises thereby and to resist it the rite of Karṇavedha is to be gone through. Raghunandana has quoted from Māṇḍavya, Uḍhadrājamārtanda and Kṛtyacaitāmaṇi to show the purpose and nature of the rite.⁴

1 Gau Dh. Sū VIII. 15

2 According to Manu it was to be performed on the sixteenth year on the part of the Brahmins:

Kesāntah sōdāse varse brāhmaṇasya vīdhīyate/
Rājanyabandho dvāvirhee varṣyasya dvyadhike tataḥ//

M. S. II. 65

3 Athātah sōdāse varse godānam. G. Gr. Sū. III. 1. 1.

4 Yadāpatyadvayaṁ tuṣṭhet saṁbhvopyaparasya ca/
Satkarnam tāṁ viyāniyat̄ garhitañca traysya ca//
Ityāśankya dvayormadhye śuddhīrasyātha vātsare/
Karnavedhah hitastasya nātra jyeṣṭhavicāranā//
Saṭkarmotpattiṁśāṅkyā bhānoḥ śuddhī samepi ca/
Karnau vedhyau na doṣāḥ syādanyathā maranāḥ bhavet//

Jyo. Tat. p. 381.

In the Saṁskāra-ratnamālā it has been stated that it was done on the seventh or eighth month after birth.¹ The detailed ceremony of this Saṁskāra has been presented in the Saṁskāra-ratnamālā (pp. 872-876). Some points are noted here.² The Nirukta seems to refer to this rite.³ Garga observes that this rite was performed for beauty and longevity of the person concerned.—(Karṇavedham praśāṁsanti puṣṭyā-yuhśrīvṛddhaye—quoted in Vir. sam. p. 58). The Viramitrodaya (saṁskāra) has detailed description of the rite with quotation from the Viśṇudharmottara (pp. 262-263). In the same text the rite has been made almost compulsory and its non-observance was regarded as an offence. The texts of Devala and Śaṅkha have been quoted in that connection.⁴

1 Gargah · Māsestame saptame vāpyastame vāstaretha vā /
kārtike pausamāse vā caitre vā phālgunepi vā //
karnavedharh praśāṁsanti suklapakṣe śubhe dīne //

S. R. M. P. 873.

Vide Bau. Gr. śeṣa-sūtra 1. 12.

2 Tataḥ śīśoḥ kuśalena vedhakenāṅganādau sthitvā suvarṇādyanya-tamasūcyūlaktakāṅkitapradce dakiṇārūpā karnām vedhavet. Evan vā-mam. Kumāryārystu pūrvārūpā vīmañvedhanarūpā paścāddakṣiṇāvēdhanām. Vedhanāksatrātrityanākṣatru usnodakena kṣīlanārūpā kāryam. Strīyā yathābhāranādhāranākṣamatā bhavat. tathā vardhanāiyou. Purusastu sūryaraśmipravesayogya randhraparyantārūpā vardhanāiyau. Lambakar-patā tu niṣuddhā. P. 876.

3 vide Nirukta II. 4. —ya ātmanattyavityavitaθhena karnāvadub-kharh krnavannamṛtaṃ samprayacchāpan/Tathā manyeta pitaram mātarām ca tasmai na druhyet katamaśeṇāha.

4 Karṇarandhra rāvēścāyā na viśedagrajanmanāb /
Tathā dr̄ṣtvā vilayām yānti puṇyaughāśca purātanāb //
Tasmai ārāddharh na dātavyām yadi cedāsurāpi bhavet // P. 263
Aviddhakarnādiniśedhamāha Śālañkāyanāḥ :
Aviddhakarnaīyad bhuktārūpā lambakarṇaistathāiva ca /
Dagdhakarnaistu yad bhuktārūpā tad vai rakṣārpsi gacchati //.
P. 263.

This rite was also meant for the ladies and the Śūdras.¹ In the Śūrūta we find two-fold purposes that worked behind this rite. It had decorative value and the protective value was not undermined.² The medical value of such rite has been stated to be that it acts as a preventive to 'Antravṛddhi'.³

Vidyārambha—is the rite which is performed in the fifth year of the boy and is a preliminary step to the lessons which he is to take under the guidance of the teacher after Upanayana. The Viṣṇudharmottara purāṇa has been quoted by the author to present the details of this rite⁴. Several deities are to be worshipped signalling auspicious start of academic career of the boy. The style of writing has been presented with a quotation from the Nandipurāṇa :

"Subhe nakṣatradivase śubhe vāre dinagrahe/,
Lekhayet pūjyadevesān rudrabrahmajanārdanān//,
Purvadigvadano bhūtvā lipijñō lekhakottamah/
Nirodhohastavahvośca masipatrāvadhāraṇe//⁵

The Saṁskāraratnamālā has very detailed discussion on this rite and it has been given the appellation of Akṣara-saṁkāra—teaching of alphabet. The view of Brhaspati has been quoted in this connection that this was to be done before Upanayana.—'Dvitiyajanmanah pūrvamārabhetā-kṣarān sudhib.' (P. 904). In the same text, the text of Garga

1 vide Saṁskāraprakāsa. P. 263

Stūpūdrayorapyetad bhavatu, 'Bhuṣag vāmc tu yoṣitah', 'Sudrasya cāyasi sūciu' pūrvoktalangat.'

2 Rakṣabhbhūṣaṇanumittam bāsiya karṇau vidhyet.—Śārirasthāna 16.1.

3 Sankhopari ca karṇante tyaktvā yatnena sevanīm/ vyatyāśadvā śrāṅ vñdyedantravṛddhunivṛttaye// Cikitsāsthāna chap. 19.21.

4 Saṁprpte pañcame varṣe aprasupte janārdane/ Saṁsthān pratupadañcaiva varjayitvā tathāṣṭāmim// Riktaṁ pañcadasīñcaiva sauribhaumadinārth tathā/ Evaṁ suniscite vidyarambantu kārayet// Pūjayitvā Hārth Lakṣmīñ devīñcāpi Sarasvatīm/ Svavidyāśūtrākārāḥ scā vāñca vidyāḥ viśestah//

Jyo. Tat P. 382.

5 Quoted in the Jyo. Tat, P. 382.

has been quoted to show the procedures to be adopted in this rite. Mainly the goddess of learning, the Sarasvatī is worshipped. (*Sarhskāraratnamālā* P. 906).

In this connection mention should be made of the rite called *Vedārambha* (*Vyāsa saṃhitā* 1. 14—'Karnavedho vratādeśo vedārambhakriyāvidhiḥ'). It was to be done on an auspicious day after *Upanayana* and it was nothing other than the ceremonious starting of the Vedic study.

Samāvartana—*Samāvartana* signals the completion of training under the teacher's feet. With due permission from the teacher, the student should, on an auspicious date¹ make arrangement for starting for his house, to enter into the second order of life. Here also the procedures and formalities have been taken from *Gobhila gṛhya sūtra*. The student after a bath (*Āplavanam*) with auspicious ingredients gets sprinkled with auspicious water by his teacher.² This adds strength and fame to the person (*yaśase tejasē ca* G. G. S. III. 4. 16). After instructions from the teacher (like 'Mā hirṣih') he entertains the brahmins, and gets shaved except the tuft of hair etc. (*śikhā*). The teacher then is to honour him (*Evarñ snātakanī vivāhoktavarārhapavidhīnārcayet*).

Gobhila begins this topic with the rule 'Athāplavanam—(G. G. Sū. III. 4. 6). The 'Abhisīcana' of the student by the teacher by fragrant water signifies perhaps permission of the teacher to use henceforward all objects of toilets and enjoyments, which were so long denied to the Brahmacāri. Vedic verses are uttered in this connection.³ This sprinkling was supposed to have a soothing effect after the austerities as a result of which the body was expected to get heated.

1 Bhaumabhānu; ayorvāre naṣṭatne ca vratodite/ .
Tāracandravīsuddhau ca samāvartanamisye/ /

quoted in the *Jyo. Tat.* P. 384.
and *Sad. Tat.* P. 537

2 Sarvausadhi vīphāṇjābhiraḍbhīrgandhavatibhiḥ śitopābhīrācāryobhisincet G. G. Sū. III. 4. 10

3 vide *Mantrabhāṣmāna* 1. 7. 1; 1. 7. 2; 1. 7. 3

The verse—Yena striyamakṛṇutatāḥ yena pāmṛṣataḥ surām/
Yenā kṣānabhyāṣicataḥ yena māmāḥ pṛthivīm mabih//

"Yad vāñ tadaśvinā yaśastena māmabhiṣiñcatam" that is referred to in the rule of Gobhila—"yena striyamakṛṇutamiti ca" (G. G. S. III. 4. 17.) seems to indicate an appeal to the Aśvas to make him a fit person for marrying just to enter the household stage of life. There are other incantations (vide Mantrabrahmaṇa 1. 7. 6-9) and they are in the form of prayers seeking divine grace. The girdle then is to be given up (G. G. Sū. III. 4. 22), brahmins are to be entertained and head is to be shaved except the Śikhā. (G. G. S. III. 4. 23). Thus ends the life of austerity and the person takes up again the garland (srajamābdhnita śrīrasī mayi ramasveti—G. G. Sū III. 4. 24.—Mantra brāhmaṇa I. 7. 11.), the shoe. (G. G. Sū. III. 4. 25), the stick (definitely for self-protection (Ibid III. 4. 26.). He thus becomes like an ordinary man—all restrictions having been removed from him. He approaches the teacher in a new mood (G. G. S III. 4. 27). But still in worldly life the scope of self-restraint has not been lessened. Therefore the erstwhile student utters this significant verse:

Oṣṭhāpidhānā nakuli dantaparimitāḥ pavīḥ/
Jihve mā vibvalo vācam cāru mādyeha vādaya//

M. Brā. 1. 7. 15; Khā. Gr. 3. 1. 26.

He shows respect to the teacher and the teacher is to honour him (Athainamācāryāḥ arbhet. G. G. S. III. 4. 29). He then proceeds towards his own destination with blessings from his teacher.

This rite is otherwise named as Snāna,¹ or Āplavana.² This rite dates back to the days of Upaniṣad. In the Chāndogya Upaniṣad IV. 10. 1. we find the use of the word in the same sense.³

1 Gautama, Āpastamba Gr. sū. XII. 1.; Hir. Gr. 9 1; Yāj 1. 51,

2 Go. Gr. sū. III. 48, Khā. Gr. sū. 1. 3. 2-3, III. 1. 1

3 'Sa ha smānyānantevāśināḥ samāvartayatāḥ stamp ha smāiva na samāvartayati.'

A dissertation on Saṁskārā remains incomplete if no reference is made to the last one, namely Antyeṣṭi. Manu's directions about the Saṁskāras has a distinct reference to this rite. He has mentioned the first one, namely, Niṣeka and the last one, Śmaśāna (Niṣekādiśmaśānānto)¹. This has its support in the text of Yājñavalkya². Mitrāmiśra in his Saṁskāraprakāśa³ refers to the view of Jātukarṇya, who in the list of sixteen Saṁskāras mentions by name the 'Antyakarma,' which makes specific reference Antyeṣṭi. Jātukarṇya stresses the importance of this rite to such an extent that he has prescribed the rite of Vivāha and Antyakarma for the Śūdras.⁴ The list of Gautama about the member of Saṁskāras is the most exhaustive and it is unexplainable how this Antyakarma could not find a place there. We have made elaborate discussion regarding the number of Saṁskāras, but most of the writers on law have remained silent with respect to this rite. The long formalities of cremation were observed in Hindu society even in the Vedic days. The rites would distinctly prove that there are ample grounds for recognising Antyeṣṭi to be a Saṁskāra. The Baudhāyana Pitṛmedha Sūtra clearly has observed that the Saṁskāras of those who are living (jātasahskāra) and of those who are dead (Mṛtasamskāra) are to be regarded as debts and should therefore be duly performed. The two have been described as of different purposes. Thus Baudhāyana says that by the Jātasahskāra one may gain mastery over this world, while by Mṛtasahskāra, over the world hereafter.⁵ This clearly shows

1. Manu Saṁh. II. 16.
2. Niṣekādyāḥ śmaśānāntāḥ... Yāj saṁh. I. 10.
3. Ādhānapurūṣasimantajātanāmānnacaulakāḥ/
Maufūjī vratāni godāna samāvartuvivāhakāḥ//
Antyath caitāni karmāṇi procyante ṣoḍasaiva tu. p. 135.
4. Śūdrāṇāḥ caiva bhavati vivāhacānyakarma ca//

Quoted in Vir. Saṁh. p. 135.

5. Jātasahskāreṇomath lokamabhijayati mṛtasahskārepāmūḥ
lokāḥ. Baudhāyana pitṛmedha sūtra. III. 1.4.

The same text refers to its nature as a Saṁskāra—'Tasmānūtarāḥ

that the purificatory rites of the dead body should be performed so that the dead person may have a good abode in the heaven. That the dead body was to be washed with water is a clear indication of the Antyeṣṭi being a Saṁskāra. The verse of the Atharvaveda has a reference to the act of washing the dead body.¹ The same motive may be traced in the reference to the tying of 'Kūdi' to a dead man.² In this way may be explained the rite of removing the old cloth put on by the dead man and covering the body with a new piece of cloth.³ Cremation of the dead body with fire had a purpose of protection and purification. Fire being the messenger of the gods was eulogised in the funeral hymns as the protector of the dead body from what is evil and terrible.⁴ Again a request has been made to Agni to set the dead body in the world of the well-doers.⁵ The funeral rites as they appear in the verses of the Rgveda have even hints to the effect that the dead bodies after cremation acquire a new body with bright lustre.⁶

The Āśvalāyana śrauta sūtra has detailed description regarding the disposal of the dead body of the Dikṣita. That

pitaramācāryaḥ patnīḥ putrāḥ śiṣyamantevāsiṇaḥ pitṛvyaḥ mātuladah
sagotraḥ vā dāyamupayacceddahanāḥ saṁskāreṇa saṁskurvantī.

1. Yena mṛtāḥ snapayanti śmaśrūpi: yenondate / Ath. V. V. 19.14.
2. Yāḥ mṛtāyānubadhānāt kūdyāḥ padayopanīm / Ath. V. 19.12.
3. Etat tvā vīśaḥ prathāmatāḥ nviśannapaitadūha yadibābibhāḥ
purā / Ath. V. XVIII. 2.57.
4. Pūrvo agniṣṭvā tapatu śāḥ purastāccchāḥ paścāt tapatu
ghṛhapatiyāḥ /
Dakṣipūgnisṭe tapatu śarma varmottarato madhyato antarikṣāt
diśodisio agne paripāhi ghorāt // Ath. V. XVIII. 4.9.
5. Śamagne paścāt tapa śāḥ purastāssamuttarāccchamadharāt
tapainam /
Ekastredhā vibito jñātvedāḥ samyagenāḥ dhebi suktāmu loke //
Ath. V. XVIII. 4.11.
6. Saṁ gacchasva pitṛbhīḥ saṁ yamenetṛṣṭāpūrtēna paramē vyoman /
Hitvāyāvadyāḥ punarastamehi saṁ gacchasva tanvā suvarciḥ //
Rg. v. X. 14.8.

also includes among other formalities cleansing, decorating and anointing of the dead body.¹ The interesting direction, that the impure objects from the stomach are to be removed and refilled with clarified butter, mixed with curds (*pṛṣadājya*)² also points out to the nature of purification that is intended with reference to the corpse. In the *Satapatha Brāhmaṇa* it has been distinctly stated that by such washing and anointing with butteroil the dead body becomes fit and pure for sacrifice.³

Raghunandana does not in any place of his Tattvas describe the *Antyeṣṭi* as a distinct *Saṃskāra*. The formalities of *Antyeṣṭi* have been discussed by him in details towards the concluding section of his *Śuddhitattva*. Raghunandana here has not referred to any sūtra from *Gobhila Gṛhya* sūtra which has been followed almost in toto by him with respect to other *Saṃskāras*. The reason evidently is that this *Gṛhya* sūtra is silent about *Antyeṣṭi*. Raghunandana has mentioned certain formalities without any reference to particular texts. He also has provision for cleansing and ornamentation of the dead body and for covering it with a piece of new cloth.⁴ The incantations that are to be used there are very interesting as they refer to the holy places of the world.⁵ The author has referred to a peculiar custom of placing pieces of gold or in their absence, of metals in the seven holes of the person, after

1. *Saṃsthite tīrthena nūṛṇyāvabhythe pretālambkārān kurvanti.*
Kesāśmafrulomanakbāni vāpayanti. Naladenānulimpanti.
Āś. Br. sū. VI. 10.
2. *Niṣpuriṣameke kṛtvā pṛṣadājyam pūrayanti. Ibid. VI. 10.*
3. *Prakṣālyājyenānvanakti medhyamevainam tattat karoti.*
8. Br. XII. 5. 2.5.
4. *Gataprāṇash jñātvā putrādib snātvālambkṛtvā snāpayet. Tato gataprāṇam snāpayitvā vāsasā sarvaśārīramācchādyāstirṇakuśāyāḥ bhūmāu dakṣipāśirasam sthāpayet tato gṛtenābhayajya.*
Śuddhitattva p. 225. (Serampore) edn.
5. *Gayādīni ca tīrthāni ye ca punyāḥ śiloccayāḥ/*
* * * * *
Pṛthivyāḥ yāni tīrthāni saritāḥ sāgarāḥs tathā// Ibid Pp. 225-26.

proper anointment with sandal paste.¹ This idea may be traced in the Śatapatha Brāhmaṇa.² In this connection one should note that in case of an Āhitāgni, the Āśvalāyana Gṛhya sūtra has directed that certain sacrificial implements should be placed on the dead body.³ It would be of interest to note that after the physical death of the person concerned, the 'ātivāhika' body of human beings, consisting of three elements go up from the dead body. That body after the offering of Piṇḍas at the time of cremation and thereafter, assumes 'Bhogadeha' and after Sapiṇḍikarāṇa it assumes a third body fit to go to heaven or hell on the merit of the good or bad deed perpetrated.⁴

1. Vastrāntarath paridhāpaya uttarīyamupavītafica datvā canda-nādinopalipya karuṇānāśikānetradvayamukhātmakesu saptachidreku svargakhañḍikāḥ prakṣipet. Tadabhāve kāṁsyādikhañḍikāḥ..... ....
Ibid. p. 226.

2. Athāsyā saptasu prāṇyataaneṣu saptahiranyaśakalān prat�asyati..... .... Sat Brā. XII. 5.2.6.

3. Āśv. gr-sū. IV. 1 & 2. Vide also Sat. Brā XII. 5. 2. 6-8.

4. Iatkṣaṇādeva gṛbhṇāti śarīramātivāhikam /
Ordhvam̄ vrajanti bhūtāni triṣṭyasmāttasya vigrahāt //
Ativāhikasarthjñosau deho bhavati bhārgava /
Kevalaih tanmanuṣyānāḥ nānyeṣāḥ prāṇināḥ kvacit //
Pretapiṇḍārastato dattairdehamāpnoti bhārgava /
Bhogadehamitī proktaih kramādeva na saṁśayah //
Pretapiṇḍā na dīyante yasya tasya vimokṣaṇam /
Smāśānikēbhyo devebhyo īkalpānā naiva vidyate /
Tatrāsyā yātanāḥ ghorāḥ śītavītāpodbhavāḥ //
Tataḥ sapiṇḍikarāṇe bāndhavaṇāḥ sa kṛte narāḥ /
Pūrpe saṁhvatsare dehamatonyāḥ pratipadyate /
Tataḥ sa narāke yāti svarge vā svena karmaṇā //

Viṣṇu dharmottara purāṇa, Quoted in the Suddhitattva of Raghunandana p. 180 (Ser. Eden).

In connection with certain changes introduced by Raghunandana we make mention of some cases and that would to a certain extent go to prove his contribution in the field.

Scholars like Vācaspatimiśra and others observe that in case of Apakarṣa of Sapiṇḍikarapa, in the first year, the yearly Śrāddha ceremony should be performed. This is on the basis of the direction:

Purṇe saṁvatsare śrāddharū ṣoḍaśarū parikīrtitam/
Tenaiva ca sapiṇḍatvarū tenaivābdikamisya te//

But Raghunandana does not prescribe the yearly Śrāddha in the first year even in case of Apakarṣa sapiṇḍa. He relies on the rule of Gobhila:

'Ata ūrdhvavāḥ saṁvatsare saṁvatsare pretāyānnām dadyādyasminnahani pretaḥ syāt'.

He explains the word 'ataḥ' as 'ādyābdādūrdhvam'. and 'tenaiva' as 'Ṣoḍaśaśrāddhenaiva'. Thus it conveys the idea that by Ṣoḍaśaśrāddha, at whichever time it is performed, will be served the purpose of 'Saṁvatsarika śrāddha'.

('Pūrṇe saṁvatsare ....misya te, atra pūrṇasamvatsara-kriyamāṇa-śrāddbhāt yathobhayanirvāhastathā pakṣṭa-śrāddhā dapyubhayanirvāhanna pūrṇasamvatsare ābdikāntaram. Evañca pañcadaśaśrāddhe kṛtepyunneyam. Gobhilena pūrṇasamvatsare sapiṇḍikarapamabhidhāya 'ataḥ ūrdhvavāḥ saṁvatsare saṁvatsare pretāyānnām dadyādyasminnahani pretaḥ syāt' iti sūtreṇādyābdādūrdhvam saṁvatsarikavidhā-nācca'. Tīthitattvam. p. 6. Serampore Edn. included in Aṣṭāvirśatitattvāni. vol. I).

According to the commonly known opinion, probably of Vācaspati, the word 'dvādaśāha' in the verse:

'Ānantyāt kūladharmāṇām puṁsāḥ caivāyuṣāḥ kṣayāt/
Asthitēśca śarīrasya dvādaśāhaḥ praśasyate//'

refers to the third day after the Aśauca. But Raghunandana in consonance with the following verse:

'Mukhyar̥̄ Śrāddhar̥̄ māsi māsi aparyāptāvṛtum̥ prati/
Dvādaśāhena vā kuryādekahe dvādaśātha vā//,

interprets it as referring to the twelve days of the first month. By the part 'Ekāhe dvādaśātha vā', he has made 'Apakarṣa' of all Śrāddhas up to Sapiṇḍikaraṇa (dvādaśa Śrāddha) on any day of the first month. He has not, by it understood the third day after the Āśauca.

(Yāni tu 'mukhyar̥̄ Śrāddhar̥̄ māsi māsi dvādaśātha vā' iti Maricivacanena ekāhakartavyatayā dvādaśamāsika Śrāddhā-nyuktāni tāni śūdrenāpi ḫdyamāsikadina eva kāryāpi natvādya-māsikān kṛtvā tatparadina ekādaśamāsi-kānīti jñeyam. Evañca teṣāmapakarṣe tanmadhya tadantakālakartavyatayā ṣāṇmā-sikadvayasapiṇḍikaraṇāpakarṣah sidhyatīti sudhibbirbhā-vyam'. (Tittitattvam p. 6.).

Old digest-writers like Vācaspatimītra observe that Āśauca originates out of birth and death (jananamarapāṇimittaka). At the death of a person in a distant territory, even if the date of death is not heard, Āśauca will be calculated from that date. If within that Āśaucakāla there falls another Āśauca, there would be Saṅkara and consequently by observance of one, the purpose of other will be served. According to Raghunandana, if the date of birth and death is not ascertained, or if the news of death or birth is not heard, there would be no Āśauca at all. By birth or death, the competence of Āśauca originates but it becomes operative only on hearing. Thus if the date of death or birth of a person, away from home, is not heard, there would be no case of Saṅkara, if another Āśauca consequent to birth or death falls within the fixed period of the first Āśauca. If the previous Āśauca is heard of it will be operative.

There is no difference of opinion among the ancient writers on law about the 'Tithi' with respect to the Ṣoḍaśa Śrāddha of the deceased, but it is noticed in connection with the 'Tithi' of the two six-monthly Śrāddhas. Vāsaspati and others observe that on the basis of the statement—

Ekāhena tu ṣaṇmāsāḥ

the Tithi, previous to that of death, covers the six-months. They therefore prescribe the six-monthly duties on the Tithi, which is previous by two days to the Tithi of death. (That is to say, the six-monthly Śrāddha of the person, dead on the fifth day of the full moon, would take place on the 3rd day of the full moon). Raghunandana prescribes that the Tithi previous to the Tithi on which death took place should be regarded as the right time. In his opinion one should count the Māsika Śrāddha by leaving the previous tithi of death and by taking another tithi of death. Other wise it is exceeded by one day (i.e 31 days instead of 30 days). Thus according to this view Ekāha conveys the idea of the Tithi prior to the Tithi of death. This is followed in Bengal.¹

1. Atra kīlamādhabiyadṛṣṭena 'Ṣaṇmāsikābdike frāḍḍhe syātāṁ pūrvedyureva te/ māsikāṁ svakiye tu dvādaśe pi ca// iti Paiṭhīnasivacanaikavākyatvāt. Ekāhanyūnapadena mr̥itatithipūrvatithergrahapam. Etacca pūrvamṛtaṭithih vīhāya aparamṛtaṭithimādāya māsavarṣaṇaṇayā siddham. Etena pūrvamṛtaṭithimādāya māsavarṣaṇaṇayā mr̥tatithibh pūrvatithih vīhāya tatpūrvadine maṭhilānāṁ yat ṣaṇmāsikadvayakarapāṁ taddhēyam. Tithitattva. p. 5. (Ser. Edn).

LIST OF BOOKS CONSULTED

- The R̥gveda—Maxmuller Edn.
" Atharvaveda—S. P. Pandit, ..
" Sāmaveda—Benfey, ..
Satapatha Brāhmaṇa—Weber ..
Taittirīya Āraṇyaka—Anandasrama Edn.
Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad—Nīrnaya sagar press.
Gautama Dharma sūtrā—Anandaśrama Edn.
Baudhāyanā Dharma sūtra— ..
Āpastamba Dharma sūtra—Pub. at Kumbakonam.
Vaśiṣṭha Dharma sūtra.
Gobhila Gṛhya sūtra—B. I. Series.
Pāraskara Gṛhya sūtra—S. Pathak Edn.
Vārāha Gṛhya sūtra—G. O. S.
Baudhāyanā Gṛhya sūtra—Mysore University Oriental Library Publications.
Sāṅkhāyanā Gṛhya sūtra—Benares Sanskrit Series.
Hīraṇyakeśī Gṛhya sūtra—J. Kirste, Edn.
Mānava Gṛhya sūtra—G. O. S.
Rāmāyaṇa
Mahābhārata
Manu smṛti
Yājñavalkya smṛti
Parāśara smṛti
Bṛhaspati smṛti
Kātyāyanā smṛti
Śaṅkha smṛti:
Padma purāṇa—Anandasrama Press
Skanda purāṇa—Venkatesvara Press
Bhaviṣya purāṇa ..
Garuḍa purāṇa
Niradiya purāṇa—Venkatesvara Press
Viṣṇu purāṇa—Pub. M/s, Gopal Narayan & Co.
Caturvarga Cintāmaṇi—B. I. Series
Nirṇaya sindhu
Aṣṭāvirhāti tattva

- Kṛtya ratnākara—B. I. Series
 Kṛtya cintāmaṇi
 Kṛtya kalapataru
 Saṁskāra prakāśa—Chowkhamba Sans Series
 Sarasvativilāsa—Mysore University Publications
 Saṁskāra mayūkha—Chowkhamba Sans. Series
 Saṁskāra ratnamālā—Anandasrama Press
 Saṁskāra kaustubha—Pub. by Vyankatacarya Upadhyaya
 Ācāra mayūkha—J. R. Gharpure
 Dharma sindhu—Nirnaya Sagar Press
 Vivāda ratnākara—B. I. Series
 Madana pārijāta—
 Smṛti candrikā—J. R. Gharpure
 The position of women in Hindu Civilization
 —A. S. Altekar
 Religions of India—A. Barth
 Ancient Indian Customs about the Funeral
 Witchcraft of ancient India—Caland
 Social life in ancient India—H. C. Chakladar
 Hindu Saṁskāras—Raj Bali Pandey
 Hindu manners, Customs and ceremonies—A. J. A. Dubois
 Social Organisation in N. E. India in Buddhist time. Tr.
 by S. K. Maitra—R. Fick
 Religious Life in India—J. N. Farquhar
 Hindu Law and Custom—tr. by B. K. Ghosh—J. Jolly
 History of Dharmasāstra, Vols. I-V—Mm. Dr. P. V. Kane
 A Treatise on Hindu Law and Usage—J. D. Maiyne
 Evolution of Modern Marriage—F. Müller-Lyre
 India's Social Heritage—L. S. S. O'Mally
 Sexual Life in Ancient India, Vols. I & II—J. J. Myer
 Evolution of Hindu Moral Ideals—Sir Sivasvamy Aiyar
 Encyclopaedia of Social Sciences—Ed. by Seligman &
 Johnson, New York.
 Hindu Tribes & Castes, 3 vols.—Sherring (1872, 1879)
 Law & Custom of Hindu Castes—Stelle (London 1868)
 Outlines of the Religious Literature of India—Dr. J. N.
 Farquhar (Oxford 1920)

श्रीरघुनन्दन-प्रणीतं

संस्कारतत्त्वम्

प्रथम्य सचिदानन्दं भुक्षिसुक्षिप्रदायत्कं ।
संस्कारतत्त्वं तत्प्रीत्वै बहु श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ संस्काराः । तत्र हारीतः । ‘गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भे
सन्दधाति पुं सबनात् पुं सीकरोति फलस्थापनात् मातापितृजं पाप-
मानमपोहति । रैतोरक्लगर्भेपधातः पश्चगुणो जातकार्येणा प्रथमम-
पोहति नामकरणेन इतीवं प्राशनेन दृतौयं चूडाकरणेन चतुर्वं
खापनेन पश्चमम्, एतैरष्टाभिः संस्कारेगर्भेपधातात् पूतो भवतीति’ ।
गर्भाधानवत् गर्भाधानविधिना विच्छयौनिं कल्पयत्वित्वादिना । उपेतः
स्त्रियसुपगतः । ब्रह्मगर्भे संदधातीति ब्रह्म वेदः तद्यज्ञस्थीयम्
गर्भे सन्दधाति संजनयति पुं सीकरोति अव्यक्तलिङ्गः गर्भे मुमांसे पुत्रं
विन्दस्वेति मन्त्रत्विङ्गात् । फलस्थापनात् फलस्थापनाङ्गकसीमन्तो-
जयनात् । मातापितृजं मातापितृहारा जातं गर्भस्थाच्यसंस्कार-
दारैतेऽपत्यसंस्काराः । उपधातः पापमन्त्रः पश्चगुणः पश्चप्रकारः ।
उपपातकाजातिभञ्जकरणसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणकृपपाप-
पश्चकसंक्रान्त इति । जाग्रत्ताव समावर्त्तनकृपमिति कल्पतः । अत्र
हृष्टान्तमाहाहिराः ।—‘चिद्रं कर्म यथानेकैरहृष्टीक्ष्यते ग्रन्ते ।
आङ्गण्यमपि तदृत् स्थात् संस्कारेविधिपूर्वकैः’ । संस्कारार्था
निष्पत्त्वात् प्रतिनिधिमप्याह अृतिः ।—‘अष्टो संस्कारकर्त्ताणि
गर्भाधानमिव स्थयं । पिता हुयोतदन्वयो वा तदभावेऽपि तत्क्रमात्’ ।
अथ अविस्थापनम् । अवाभिसाभसंस्कारै इन्द्रोगानां तदिष्मिमाह
गोभिसः ।—‘अशुगुप्ता अपि चाहृत्वं प्रागुदक्षमवसं देवं समं वा परि-

समूह उपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखासुक्षिरूप उदीचीच्च संहतां पदात्
मध्ये प्राचीस्तिस्त उक्षिल्याभ्युक्तेत् (१.१.८)। लक्षणात्प्रदेशा सर्व-
द्वे ति' (१.१.१०)। अनुग्रहा आच्छादिताः पतितादिभिरहृष्टा इति
यावत्। प्राण्नीचादिफलमाह गृह्णासंयहे (१४१) गोभिलपुञ्जः—
'प्राण्नीचं ब्रह्मवर्च स्वमुदण्नीचं यशोस्तमं। पिंवं दक्षिणतो नीचं
प्रतिष्ठालभकं समम्॥' यशोस्तममित्यत्र साक्षा अव्यदत्ता इत्युत्तेरद-
न्तोऽपि यशशब्दः गयशिर इतिवत्। परिममूहा सर्वतः कुर्वः
पाञ्चादिकमपमार्थ्य उत्तरस्यान्तिग्नि मार्दिहस्तोपरि क्षिपेत्। परिसमूहा
वित्तिवये उत्तरत उत्करं करोतीति इतिशब्दवचनात्। तत
उपलेपनम्, तत्र कारणमाह गृह्णासंयहः—'इन्द्रे ण वज्राभिहतः पुरा
ब्रह्मो महासुरः। भेदमा तस्य संक्रिता तदर्थमुपलेपयेत्॥' (१.६.०)
इति। मध्यतः स्खण्डलाभ्यन्तरे दक्षिणाश्रयं तु मध्याश्रयः उदग्गतैक-
विंशत्ताङ्गुलरेखासुरोधात्। अन्यथा 'कुर्वः संमार्जयेहूमिं शुद्धामादो
इत्तिसताः। इस्तमादां चतुरस्तां गोमयेनोपलेपयेत्' इति भारदाजीय-
इस्तप्रमाणस्थण्डले तदनुपपत्तेः। प्राचीं प्राग्गतां उदीचीच्च संहतां
पदादिति। प्राग्गतायाः पवित्रि भागी संलग्नामुदगतां मध्ये उदग-
गतायाः प्राचीं प्राग्यास्तिस्तो रेखा उक्षिल्याभ्युक्तयेदिति। रेखाभ्य
उत्तित-स्तुतिकोडरणपूर्वकमभ्युक्तयेत्। उक्षिस्तोहृत्याभ्युक्तयेदिति
कात्यायनस्त्रवात्। उत्करपत्रेपदेशमाह गृह्णासंयहः—'उत्करं
गृह्णारेखाभ्योऽरक्षिमादे निधापयेत्। इतरमेतत् पदार्थानां प्राशुदीच्यां
दिग्नि स्तृत् इति। परिसमूहनादि परिवेकान्तं कर्म लक्षणसंज्ञकम्।
तस्य लक्षणस्यात्प्रत् प्रक्रिया सर्वत्र यत्र यत्रान्तिप्रणयनं तत्र तत्र बोध्या।
रेखाप्रमाणमाह क्षम्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—'दक्षिणे प्राग्गतायासु
प्रमाणं हादशाङ्गुलम्। तन्मूललग्नायोदीची तस्या एवं नवोत्तरम्।
उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमादिकाः। सप्तसप्ताङ्गुलाद्वज्ञाना
कुर्वन्ते च समुक्षिष्टेत्। नवोत्तरं नवाधिकां हादशाङ्गुलमेकविंशत्य-

अङ्गुलमित्यर्थः । शेषा उक्तरेखयोरदशिष्टास्त्रिस्त्रः कुर्वन्तेि सर्वव्राभिसम्बन्धते । एवकारेण शाखान्तरोक्तास्य व्याहृतिः । रेखाणां देवतावर्णां चाह अृतिः—‘प्राग्गता पार्विकी चेया इग्नेयी चाप्युदग्गता । प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च माक्षाता अृता । पार्विकी पौत्रवर्णा स्यादग्नेयी लोहिता भवेत् । प्राज्ञापत्या भवेत् कृच्छा नौला चैन्द्री प्रकौर्तिता । इवेतवर्णेन सौमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्षणम्’ । अनिस्यापनपर्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधानमाह गृह्णासंग्रहः—‘सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोक्षिष्ठेहस्तिष्ठेन तु । तावद्वीत्यापयेत् पाणि’ यावदन्ति निधापयेत् । मानकक्तोरमाह इन्द्रोगपरिशिष्ठे कात्यायनः—‘मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि । मानक्तदूषजमानः स्याहिदुषमिष्ट निश्चयः (काः सं ६।११) ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यदोपदिश्यते । तत्र तत्र हृष्टत् पर्वतमिभिर्मिन्युत्यात् सदा’ (काः सं ७।६) । यजमानासचिवी होमे तु साधारणाङ्गुलिमानम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् । ‘अष्टभिसौर्भवेत् ज्यैष’ मध्यमं सत्तभिर्यवैः । कन्यसं पङ्कभिरहिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तमैः । तैः प्रकम्यमानयवैः । कन्यसं कगिष्ठ । मानन्तु पात्रवेन । ‘पङ्क्यवाः पाइर्दसचिवाः’ इति कात्यायनवचनात् । अनिस्यापनमन्त्रमाह गोभिलः—‘ओम् भूर्भूवःस्त्रित्वभिसुखमन्ति’ प्रश्यन्तीति (१.१.११) । अनिमभिसुखं होत्रभिसुखम् । प्रश्यन्ति रेखोपरि स्यापयन्ति । प्राच्च नौत्वा तत्र स्यापयन्तीति इतिशब्दं हृतवचनात् । तत्प्रकारमाह गृह्णासंग्रहे (१.६८)—शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात् तेनान्ति’ प्रश्येहुधः । तस्याभावे शरविण नवेनाभिसुखच्च तम्’ । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽशिशिरोमुखः । विश्वरूपो महानन्ति; प्रणीतः सर्वकर्त्तसु’ । एवक्षान्तिप्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युच्यते प्रणीत इति मन्त्रलिङ्गात्, अन्यथा स्यापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । तात्पात्रमप्याह देवीपुराणम्—‘तात्पात्रे शरवे वा आग्नित्वा हुताग्नेनम् ।

अनिप्रणयनं कुर्यात् यजमानसुखावहम्' इति । अविरपि—'पात्रा-
नरेष पिहिते ताम्बपादादिके शुभे । अनिप्रणयनं कुर्यात् शरावे
ताहशेऽपि वा' । यसु 'शरावे भित्तपावे वा कपाले वीष्मुकेऽपि वा ।
नानिप्रणयनं कुर्यात् आधिहानिभयावहम्' इति सूतिसागरधृतवचनं
तद् सुख्यकांसादिमये सङ्गावे निषेधकमिति राघवभट्टः । कन्दोग-
परिशिष्टम्—'जातस्य लक्षणं कला तं प्रशीय समिध च । आधाय
समिधधैव ब्रह्माणमुपवेशयेत्' । जातस्यारस्थादुत्पन्नानि: इति
साम्बिकपरम् । 'लक्षणं' प्रागुक्तरेखादि । तमनि 'कव्यादमन्त्रि
प्रहितोमि दूरं यमराज्यं' गच्छतु रिपवाह' इति मन्त्रेण तस्यानि:
कव्यादांगं मन्त्रलिङ्गात् दक्षिणसां दिशि लिङ्गा प्रशीय उक्तप्रकारेण
स्थापयित्वा यद्यनिस्थापनानन्तरं कर्त्तकाले त्रृष्णादिशङ्का संस्कृता-
निरन्यवानीयते तदा पुनर्भूंसंस्कारः कर्त्तव्यः । समूहा उपलिप्य
उक्तिरूप उद्भूत्याभ्युचयेत् । एव संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूय इति
ब्रह्माक्तरात् । समिध ज्वालयित्वा समिधं तत तूष्णीं दत्ता वच्च-
माणकमेण ब्रह्माणमुपवेशयेत् । समिक्षणं तत्रैव । 'नाङ् आद-
धिकान्यूना समित् स्थूलतया छचित् । न निर्मलत्वं चैव न सकाटी
न पाठिता । प्रादेशाक्ताधिका नोना न तथा स्थाहिण्यादिका । न
सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता' । विशाखिका विविधशास्त्रा-
मुक्ता । एवं समित्पूर्वेषपूर्वकं स्थं होता वा काताङ्कातेज्ञादि-
कर्त्तकरणाय ब्रह्माणमुपवेशयेत् । तदुत्तं ब्रह्मासंश्वहे—'दूरते च
व्यवहारे च प्रवते यज्ञकर्त्तव्यि । यानि पश्यन्तुगदासौना: कर्त्ता तानि न
पश्यति । एकः कर्त्तव्यि युक्तः स्याद्वितीयस्थान्धधारकः । दृतीयं प्रश्नकं
ब्रूयात्तः कर्त्ता समाचरेत्' । प्रवते प्रजाष्ठवते । एतद्वचनहेतोर्यज्ञे पूर्व-
वचनेनोदासौना इति विशेष उक्तः । कर्त्तव्यि युक्त आवार्यः सत्र ब्रह्माङ्के
होमकर्त्तव्यि ब्रह्मा । स्थं होमाकर्त्ते होतापि स्थं प्रधानकर्त्ताकर्त्ते
प्रतिनिधिरपि । तत्त्वधारकः पुस्तकधारकः । प्रश्नवत्ता सदस्यः ।

अथ वरणविधिः । तेषामाचार्यादीनां होमसाध्ये कर्मचि हीमा-
रक्षात् पूर्वमानत्वर्थं यजमानेन स्वयं वरणं कार्यम् । ‘दानवाचमान्वा-
रक्षनवरणव्रतप्रमाणेतु यजमानं प्रतीयात्’ इति हरिश्चर्च्छृतवाचात्मायन-
स्त्रवात् । तद्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योतिष्ठोमि ब्रह्मोहात् होमधर्मिं-
स्यादिकमदर्थनेनान्यत्राकाङ्क्ष्या हृष्टकल्पनाया व्यावत्वात् सुगतिसोपान-
प्रकृतयोऽप्येव्यम् । वरणक्तु गन्धादिदानहारा प्रौतिसुत्पाद्य कर्मकरणाय
प्रेरणम् । तद्र च सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता अहीता च उद्दमुखः इति
वचनात् यजमानस्य प्राङ्मुखत्वं आचार्यादीनामुद्भूत्वं प्रतीयते ।
वरणविधिमाह कात्मायनः ।—आसनमाहार्याह ‘साधु भवानास्तामर्च-
यिष्यामो भवन्तमिति ।—आसनमाहार्यानीय संख्यायाह साधु-
भवानास्तामिति । साधुहमास इति प्रतिवचनमर्चयिष्यामो-
भवन्तमिति पुनरहते, अर्चशेति प्रतिवचनं सामर्च्यादिति हरिश्चार्या ।

अथ ब्रह्मस्थापनम् । तत्र होतकर्तृकमिव । अन्निमुपस्थमाचाय
दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तीर्थर्थेति कात्यायनैककर्तृकत्वाभिधानात् ।
ब्रह्मोपवेशनण्डप्रकारमाह गोभिलः ।—‘अथो शान्तिं’ परिक्रम्य दक्षिण-
तोऽग्नेः प्रागणान् कुशानास्तीर्थं तेषां पुरस्तात् प्रत्यक्षुखस्तिष्ठन्
सव्यस्त्वा पाणिरङ्गुष्ठे नोपकानिष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्ममिसंगट्ठा
दक्षिणापरमन्वष्टमदेशं निरस्यति । निरस्तः परावक्षुः इति । अपि
उपस्थिताय ब्रह्मासनमुपविशति आवसोः सदने सौदामौति अम्बाभि-
मुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्मणः पर्यवसानात् ‘भाषेत यज्ञ-
संसिद्धिं’, नायज्ञियां वाचं बदेत् यज्ञयज्ञियां वाचं बदेत्सदा वैशाकीमूर्च्छं
यज्ञुर्चार्या अपेत् । अपि वा नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात् यदुग्रवा उभयं
चिकीर्ष्णहीवं ब्रह्मत्वर्च्छैवैतेन कालेन छवसुसरासङ्गं सौदककामश्छलुं
दर्भवट्टं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्याहृत्यान्यच्चे हेदिति’ ।
अस्त्वार्यः । अथो च पूर्वदिशा प्रदक्षिणान्तिं गता अग्नेदक्षिणसारा
दिशि प्रागणान् दर्भानास्तीर्थान्वच्छैष्ठे हेदिति वचनमादिन सव्यन्वः ।

न तु निरस्तीत्यनेन । अत्र ब्रह्मे तिकार्त्तनिहेशात् । न च ब्रह्मे त्यासनेन सम्बन्धः उपवेषनात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात् । अतो दर्भास्तरणान्तं यजमानिकम् । तत्र ब्रह्मासनस्थाने आस्तरणात् पूर्वं वारिधारामाह गृह्णासंयहः—‘उदधारामविच्छिन्नामनिमारभ्य दक्षिणम् । दयात् ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः’ ॥ अत्र तु धारामहितमुदक-पात्रं गृहीत्वा अग्नेत्तरतः प्रसृति दक्षिणदेशं गत्वाऽरलिमादाक्षरिते देशे पूर्वाभिमुखं वारिधारादानमिति विशेषो भवदेवभट्टोऽसः । ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तात् आस्त्रतक्षानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्टः सव्यस्थ दामस्थ उपकनिष्ठया अनामिकया आसनात् यजमानास्त्वतात् दण्डं कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणपविमदेशं अन्वष्टमं उभयदिग्ष्टमभागं नैऋतमिति यावत्, निरस्तः परावसुरित्यनेन प्रक्षिपतीति अप उपसृश्य दक्षिणपाणिना जलं सृष्टा अथानन्तरमासने ब्रह्मामनहृवेन कत्तिते उपविशति । आ वसोः सदने सीदामीति मन्त्रेण । एवमेव भृत्याशयण-व्याख्यानात् तेषां पुरस्तादित्यादि आवसोः मदने मीदेत्यन्तं यजमान-कार्त्तकं, मीदामीति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्त्तकमिति भवदेवभृत्यन्तं कल्पनमेत्र, मीदेति सूत्रानुपात्ताच्च । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् इति दोत्रान्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्मिहगर्थं एतदेवं कुरु एतत् कृत्वा एतत् कुरु इत्यादि भाषेत । अत्राप्ययज्ञियां असंस्कृतां वदेद्यदि तदा देखावी चक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोर्विराङ्गमसौत्यादि नमो विष्णुवे इति प्रकारत्वितयान्यतमप्रकारं प्रायश्चित्तमिति । यदुरवेत्य-शक्तौ उत्तरामङ्गसुतरीयं, ‘दर्भवटुः कुरुभयन्नब्रह्मणः’ । सत्त्वापरिमित-कुशदलै र्भवतीति भृत्याशात् एकपत्रीकृतान् कुशनित्यपि भवदेवभृ-लिखनाच्च । दक्षिणवक्त्रियते तत्रापरिमितसंख्यात्वमाह कन्दोग-परिशिष्टम्—‘यज्ञवासुनि मुद्याश्च स्तम्बे दर्भवटी तदा । दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि’ इति । एतच्छन्दोगपरम् । अन्येषां ग्रन्तिदीपिकायाम्—‘समभि नवभिर्दीपि सार्वहितयवेष्टितम् । ओहा-

ऐतीव मन्मेष हिजः कुर्यात् कुशद्विजम् । कर्मोपदेशिन्यान्तु
नवभिरित्वा पञ्चभिरिति पाठः । एतदेकवाक्यतया ‘हिराहृत्याय भज्ये
वै अर्द्धत्यान्तदेशतः । यन्विः प्रदचिषावर्तः स ब्रह्मप्रविसंज्ञकः’
इति कालिकापुराणोक्तव्याख्येयम् । रक्षाकरे गृहाम् अहपरिशिष्टम्—
‘अर्हकेशो भवेद्ब्रह्मा सम्बकेशसु विष्टरः । दचिषावर्तको ब्रह्मा वामा-
वर्तसु विष्टरः’ । एतेनैवेत्येवकारः खयं कर्तृकपदे चा वसोः सदने
सौदामित्यस्य मन्वस्य अहप्रतिवेषोर्द्यः, खयष्टे दुभयं कुर्यादिति
इन्दोगपरिशिष्टात् । कताङ्कतवेच्छणवत् खयं ततःकुशोपवेशनस्य
कर्त्तव्यत्वात् कुशमयब्राह्मणादि-प्रतिनिधिना तदुपपत्तेः तेनैव पूर्व-
वर्णनेति भद्रभाष्यम् । अथेति विशिष्टमानन्तर्यं योतयति तत्र द्रव्यानु-
पयोगकमेणाननेकत्तरतः उदगान् पूर्वकमेणासाद्य वीच्छ प्रोक्ष्य चेति ।
‘अथानन्तरमन्यहच्छमाण’ कर्मसु चेष्टे तु कुर्यात् यजमानः । परस्पैपदे
इन्दोवत् स्त्राणि भवन्तीत्युक्तेः ।

अथ द्रव्यासादनम् । तत्र कात्यायनः—‘प्राच्छ’ उदगमनेकदग्धं
समीपतः । तत्स्थासादयेद्दृश्यं यद्यथा विनियुज्यते’ । इति भद्रभाष्ये
भृतस्य । ‘द्रव्याणामुपक्लसानां होमीयानां यथाकर्मम् । सादयन्
वोच्छणं’ कुर्यादद्विरभ्युच्छणं तथा’ ॥ इन्दोगपरिशिष्टम् । ‘—आज्ञ-
स्थाली च कर्त्तव्या तैजसद्रवसम्भवा । माहेयी वापि कर्त्तव्या निस्त्वं
सर्वाग्निकर्मसु’ । अथ यदि प्रकातकर्मणि चक्षुमस्तदा अग्निक्वच
समये चक्षु अपवेत् । गोभिलेन ब्रह्मस्यापाननन्तरं तदिधानात् ।

अथः चक्षुविधानम् । तत्र गोभिलः (१.७.१) ।—‘अथोलुखुलमुष्टुले
प्रक्षात्य शूर्पस्त्र पञ्चादग्नेः प्राग्यान् कुशानास्त्रीर्थं उपसादयति’ ।
अथ इविनिर्वपति, ब्रौह्मीन् वा यवान् वा कांस्तेन चक्षुसात्या
वा (१.७.२) । असुष्टुमे त्वा शूष्टु निर्वेपामौति देवतानामादेशं सङ्काद
हिस्त्राणीम् (१.७.३) । अथ पञ्चात् प्राण्डुसुखो वहन्तुसुवक्रमते
दचिषीक्षरात्मां पाणिभ्याम् (१.७.४) । त्रिः फलीक्षातां-स्त्रावदुक्षां-

स्त्रिहेष्टकताभ्यः प्रश्नालयेत् इत्याहु द्विर्मनुष्येभ्यः सक्षात् पित्रभ्य इति (१.७.५) । पवित्रान्तर्हिंदास्त्रणहुलानावपेत् (१.७.६) । कुशल-
शृतमिथु स्त्रालीपाकं त्रपयेत् प्रदक्षिणसुदामुक्तन् (१.७.७) ॥ शृतमभि-
चार्यं उदगुहास्त्र प्रत्यभिघारयेदिति' (१.७.८) । अस्यार्थः उपसादयति
स्वापयति देवतानामोहेशं देवतानामोचारणं यथा स्वात्मया असुज्ञे
त्वा चुडं निर्वपामीत्यनेन उदूखलोपरि ब्रीहग्रादीन् कांस्यादिना
सहजनिर्वर्षपेत् । अवामुक्ता इत्यत्र चतुर्थ्यत्वनामोचारणम् । अतएव
कात्यायनः । असाविति नाम गृह्णाति । नारायणीयेऽपि 'अदःपदं
हि यद्यूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्यूपं तत्र स्वाने
नियोजयेत्' । अतोऽदः पदमेव नामोहो ननु विरूपाच्चजपादादिव-
मित्यादौ । एवस्त्रामन्ये त्वा युष्टं निर्वपामीति सामग्रानाम् । यजुः-
प्रयोगो गोभिले निर्वापमावश्युतेः यजुवेदिकसमन्वयग्रहणप्रोचये
सामग्रीन न कार्यं । यजुःपरिभाषामाह जैमिनिः—'शेषे यजुःशब्दः'
इति शेषे मन्त्रभिले मन्त्रजाते । ततं च यज्ञान्वज्ञातां प्रज्ञाणप्रठितं
गानपादमेदरहितं तद्यज्ञुरिति । वहुदैदत्ये च वहुदेवतानामभिः
प्रत्येकं निर्वापः । अननिर्वापे मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् निर्वाप-
परिमाणन्तु होमसंख्या शेषस्थित्यत्यनुसारेणेत्याह कृष्णोगपरिशिष्टम्—
‘देवता संख्यया गृह्णननिर्वापांश्च पृथक् पृथक् । तृणीं हिरेव
गृह्णीयाहोमश्चापि पृथक् पृथक् । यावता होमनिर्वापित्तिर्मन्त्रेष्वा यत्र
कीर्तिता । शेषस्वैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेचक्षम्’ ॥ यद्यपि
देवतासंख्येति वचनं चक्षः समसनीय इत्युपक्रम्य पठितं तथा-
प्याकाङ्क्षाया साधवेन चक्षसामान्यपरमिति । चक्षविधौ तु विद्याकर-
वाजपेयौ । यत्र प्रयोजनाभावनिदयस्त्रैव तदुपादानादिलोपः ।
यदागुष्ठानवेलायाभिव पुरुषदोषेष प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा ग्राह
तत्त्विषयात् शास्त्रप्रापितः पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुठेय इति ।
अतएव यदा त्वाकस्यादिना ब्रीहग्रादिस्थाने तद्भुत्ता गृह्णीताः तदापि

अवधातादि समाचरन्ति याज्ञिकाः पठति च । ‘बाते व्यूने तथा
जिन्हे साक्षात्ये मान्महिके तथा । यज्ञे भज्ञाः प्रयोगात्या मन्त्रा यज्ञार्थ-
साधकाः’ ॥ मान्महिके मन्त्रसाध्ये अवधातादौ । व्यूने तत्काले
मन्त्रपाठाभाविष्टपि यज्ञकाले मन्त्राः पात्राः । अस्मिंसु मन्त्रार्थज्ञानस्य
नासुरपयोगः । इत्यमेवेदानीं प्रयोगानुषाणमाह, चक्षस्यालीयपरि-
माणमाह कृन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘तिर्यगूरुं समिक्षात्रा हृदा नाति-
वृहन्मुखौ । मृच्यौडुम्बरी वापि चक्षस्याली प्रशस्ते’ ॥ गर्भप्रस्तार
दीर्घाभ्यां प्रादेशप्रभाषणा चक्षस्याली औडुम्बरी ताम्बमयी एषा पायस-
चरावपि न निषिद्धा । ‘पयोनुद्भृतसारच्छ ताम्बपात्रे न दुष्टति’ इति
स्मृतिमागरष्टतवचनाच । अतएव सारदातिलके—‘ततच्च हंस्ति
वक्षो गोक्षीरेण चक्ष’ एतेत् । मन्त्रे च चालिते पात्रे नवे ताम्ब-
मयादिके’ ॥ दक्षिणोत्तराभ्यामिति दक्षिण उत्तरत उपरि यद्योः
पाण्डेयसाम्यां मुषलं गृहीत्वा इति शेषः । त्रिः फलीक्षतान् विधा
वितुषीक्षतान् कण्ठलप्रकृटनाभ्यामिति शेषः । पवित्रान्तर्हितान् पवित्रं
अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान् । तेन चक्षस्याद्यामुक्तरात्’ पवित्रं
निषिद्ध्य तण्डुलान् निषिद्धेत् । कुशलन्तरमिवेति कुशलेन पाक-
निषुणेन शृतं यथा न दग्ध’ नातिक्षिन्नं न मन्त्रपञ्चं तथा स्यालीपाकं
यथा स्यात्तथा चपयेत् । अतएव कृन्दोगपरिशिष्टम् । ‘खश्चाखोत्तरचक्षः
स्त्रियो श्वदन्धोऽकठिनः शुभः । न चातिश्चिद्विलः पाको न च वीतरसो
भवेत्’ । वीतरसो गालितमरुः । प्रदक्षिणसुदायुवक्षिति प्रदक्षिणावर्ते
यथा स्यात्तथा मिष्ठेन जर्हीमीषमिष्ठयन् । तु मिष्ठणे इत्यस्य
रूपमेतत् । शृतमित्यभिधायेति स्फुटितम् । चक्षमाण्यत्रवणाङ्गाव्य
उदगमनेत्तरस्यां उत्तार्ये प्रत्यभिधारयेत् मुनर्हृतेन तथा सेचयेत् ।
हृषीत्यस्में तु अभिधारणायात् पूर्वे व्यक्षदङ्गरेण विद्योतनहयमाह
कृन्दोगपरिशिष्टम्—‘अष्टिशृतमवद्योत्तम् सुशृतश्चाभिधारयेत् । द्वितीय
सेचयेत् पक्षात् मुनरेवाभिधारयेत्’ ॥ मिष्ठादीनाह कृन्दोगपरिशिष्टम्—

—‘इश्वरादीयभिभावप्रमाणं भेदाणं’ भवेत् । इति वाच्च पृथग्यम-
वदानक्रियाक्षमम् । पृथग्यप्रमाणं प्रादेश्यहयभिभास्य प्रमाणं परि-
कल्पितमिति । तदर्थमेव दर्शी विशेषसु महासुवे । ‘दर्शीहरङ्गुल-
पृथग्या तुरीयेष तु भेदाणम् । सुषलोलूख्ले वाच्च स्मायते सुहृदे
तथा ॥ इच्छाप्रमाणे भवतः स्मै वैशबमेव च’ । अत तिर्थंगुहेत्यादि
वैशवमेवत्यन्तेन चर्वङ्गमभिभाय भूमिजपपरिममूहनहस्तविन्यासं
कुर्यादित्युक्तम् ।

अथ भूमिजपादिविधानम् । तदाह । चतुर्थं प्रथमकाण्डकाण्डां
गोभिलः ।—‘पञ्चादग्नेर्भूमौ व्यज्ञौ पाणी प्रतिस्थाप्य’ इति । भूमेर्भ-
जामह इति वस्त्रन्तं रात्रौ धनमिति दिवेति इदमिति मन्त्रं वस्त्रन्तं
विन्दते वसु इति रात्रौ दिवा क्रियमाणे कर्मणि धनमित्यन्तं जपेत् ।
विन्दते धनमिति । अत विद्यासे विशेषमाह क्षन्दोगपरिशिष्टम्—
‘दक्षिण’ वामतो वाहयमाक्षाभिमुखमेव च । करं करेण कुर्वीत
करणे व्यञ्ज कर्मणः । क्षत्वानन्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंहतौ ।
प्रदक्षिणं तदासीनः कुर्यात् परिममूहनम् । करेणेति षष्ठ्यर्थं
द्वतीया । दक्षिणहस्तमधोमुखं तथाविधवामहस्तस्य पृष्ठोपरिभावेन
विपर्यस्तमाक्षाभिमुखं भूमिजपे कुर्यादित्यर्थः । अनन्यभिमुखौ
नाक्षाभिमुखौ स्वस्थानस्थौ नतु भूमिजपवहस्तौ, सुसंहतौ विस्तुत-
लम्नौ तथाचाग्नेः परिसमूहनं विक्षिपावयवानां एकोकरणरूपं सुकरं
स्यात् । एवमेव भृनारायणीपाठ्यादौ । एतेन च दक्षिणहस्तेन
कुशान् रुद्धोत्तेति भवदेवभृत्यिखनं निष्प्रमाणम् । इमं स्तोममर्हते
इति त्रृप्तेन परिसमूहेदिति स्त्रवस्य भाषेयम् । एतदत्तुमारादेव
ब्रह्मस्थापनानन्तरं भूमिजपपरिसमूहनादीति भवदेवभृत्यिखनोऽपि
युक्तम् । भृभावे तु भूमिजपं द्वयेन परिसमूहनं कुर्यात् पञ्चाद-
ब्रह्मोपवेशनमिति । सरस्वापरिशिष्टाप्रकाशयोसु भूमिजपानन्तरं
चक्षुपण्मित्युक्तम् ।

अथास्तरणम् । ‘अभिसुप्रसमाधाय कुर्वते समस्तं परिस्तुष्टयात् पुरस्ताहचिष्ठतः उत्तरतः पश्चादिति (१.७.८), ‘सर्वतच्छिष्ठतं पश्चात्पृष्ठं वा’ (१.७.१०) ‘वहुलमयुम्मसंहतं (१.७.११), ‘प्रागग्रैमूलान्वाच्छादयन्’ (१.७.१२) इति । अस्यार्थः—उपसमाधाय ज्वालयित्वा समस्तं सर्वतः पुरस्तादित्यनेन क्रमेण सर्वतः सर्वासु दिष्ट त्रिष्ठुतं पश्चात्पृष्ठं वा वहुलदृष्ट्याकं अयुग्मं युग्मभित्त्वा असंहतमसंलग्नं पृथक् पृथक् त्रिष्ठुतं पश्चात्पृष्ठं वेत्यनेन अयुग्ममित्येकाहृतस्य प्राप्त्यर्थम् । तथाच एष्टहशान्तरम् ।—‘सकृच्छिर्वा प्रतिदिशं प्रदक्षिणमन्त्रिम्’ परिस्तृष्टणातीति’ । एवमेव भृत्यानायण्चरणाः । तत्र संज्ञादाहृतमशङ्क-विवर्यम् । ‘पूर्वास्त्रदत्ताहृतानां मूलानि पश्चादाहृतार्थैस्त्रादयन् परिस्तृष्टयात्’ । एवम् ‘प्रतिदिशं दर्भवयेणाहृतानि छत्रा तेषां मूलानि तथैवाच्छाद्य तेषां मूलानि तथैवाच्छादयेत् ततो दशदिष्टु खस्तिकान् दद्यात्’ इति भवदेवभृतः ।

अथ विंशतिकाण्डिकाः ।—गोभिलः ।—‘अथेषानुपकल्पयेत् खादिरान् पालाशान् वेति’ (१.५.१५) । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘प्रादेश-इयमित्यस्य प्रमाणं’ परिकीर्तिं । एवंविधाः स्त्रेरवेष्टसमिधः सर्वकर्मसु ॥ समिधोऽष्टादशेषास्य प्रवदन्ति मनीषिणः । दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्तन्यासु विंशतिः’ इति । विंशतिकाण्डिकारूपसमिधामङ्गोमादिषु निषेषस्तत्रैव—‘अङ्गोमसमित्यन्तः’ सीष्मन्त्याख्ये तु कर्मसु । येषाच्चैतदुपर्युक्तं तेषु तत् सदृशेषु च । अचमङ्गादिविपदि जलङ्गोमादिकर्मणि । होमाहृतिषु सर्वासु नैतेचिष्ठो दिघीयते’ (काः सं१.८.२२-२४) । अङ्गोमाः सीष्मन्तीचयनचुडाकरणादै विहिताः, तेषु अन्यसीष्मन्तीन्यनादेः प्रधानत्वात् । तथा हिदिधा होमा याज्ञिकप्रसिद्धाः चिप्रहोमास्तन्द्रहोमाद्य । तत्र चिप्रहोमाः चिप्रं छयन्त इति चूर्णपृष्ठा सायं प्रातहीमादयः । तन्त्रहोमाद्य परिस्तृष्टवर्हिरास्तरणायङ्गविद्यारद्युक्ताः । अत्र ये समिधविद्यास्तन्द्रहोमाः यस्य

सुखप्रसवार्थं सोष्ठनीहोमस्तेतु येषाच्च वै इदेवसायप्रातर्होमादौनमिति
दिधार्थं इव्यु उपरि पश्यात् अथ इधानुकालयेत् इत्यनेन सुखे योऽन्ते
तेतु वा तत्सहस्रेतु चिप्रहोमेतु इधस्य नित्यतिर्भवेदिति । अथभङ्गादि-
विपदि विवाहोत्तरगोभिकोक्तायानकासीनाशभङ्गादिविपन्नमित्तहोमो
जलहोमानिकर्मस्ति । ‘सौकिके वैदिके चैव हृतोच्छिष्टे जले
श्वाती । वैश्वदेवस्य कर्त्तव्यः पञ्चसूनापतुत्तये’ । इत्यादुग्रहजलचिसा-
दिहोमेषु सोमरसाहुतिषु ।

अथाच्यसंस्कारः । गोभिलः ।—‘वर्हिषि स्थालौपाकमासाद्य इथ-
मभ्याधायाऽर्थं संस्कृहते’ (१.०.१८) । आस्तीर्थकुशेषु चह्न निधाय समिध-
ममनावाधाय च्छलनार्थत्वादमन्वकम् । तथाच काल्यायनः ।—‘इत्योऽप्ये-
धार्थमेवाग्नेऽविराहुतितु स्मृतः’ । आज्ञमाह इत्यासंश्वेष्ट ।—‘अग्निना
चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा । चतुर्भिरेव यत् पूर्तं तदाच्यमिति
च स्मृतम् । छृतं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् । आच्यस्थाने
नियुक्तायामाज्यथव्दो विधीयते’ (एत सं १. १०५-१०६) । एतद्वचनं
यज्ञपाञ्चीयमपि । संस्कारविधिमाह गोभिलः ।—‘तत एव वर्हिषः
प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते (१. ७. १८) । ओषधिमन्त्रधार्यच्छिन्नति
न न नेन ‘पवित्रे स्तो वैष्णवी’ (१. ७. २०) इति । तत आस्त्रहतात्
प्रादेशमात्रे विस्तृतर्जग्न्यङ्गुष्ठप्रसाणे । हिवचनं दक्षापितृं ‘अनन्त-
गर्भिणं साथ’ कौशं हिदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं
यत्र कुवचित् इति काल्यायनोक्तादिदलपवित्रस्य हित्वं, तथात्वे
प्रादेशमात्रे इति अर्थं स्यात् । अतएव काल्यायनोक्तैवाज्ञ-
स्तोतपवनार्थं यसदप्येतायदेव तु इत्यत्र एकत्वेन निहिष्टम् ।
अनन्तगर्भिणं अनन्तगर्भशूद्यमित्यर्थः । ‘अनन्तस्त्रहणी यौ तु कुशी
प्रादेशसच्छिती । अनन्तच्छेदिनी साधी तौ पवित्राभिधायकौ’ । इति
शैनकवचनैकावाक्यात् । अत्र दक्षेऽपि कुशपदप्रयोगः । ओषधि-
मन्त्रधार्यं त्रीष्मादिनान्तराकाल्या । गोभिलः ।—‘अर्द्धेन अग्निरनुमादिं

‘विष्णोर्बन्नसा पूर्णे ख’ इति (१.७.२१)। एने पवित्रे । सब्येन मूलप्रदेशे गृहीत्वा दक्षिणेनानुभूष्यात् विष्णोरिति मन्त्रेण । गोभिलः—‘संपूर्योत्पुनात्मुदग्धाभ्यां पवित्राभ्याम् (१.७.१२) अङ्गुडाभ्याच्छोपकनिष्ठाभ्यामभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रिवृत्पुनाति देव (१.७.२२) ‘सङ्कात् यजुषाहि स्तूष्यौमिति’ (१.७.२३)। संपूर्य प्रक्षतमाऽयं ‘पवित्रमन्तराक्षत्वाखाल्यमाऽयं समापयेत्’ इत्येवं वक्ष्यमाणविविना संपूर्येति भद्रभाष्मम् । संपूर्य मञ्जिकाद्यपनीयेति सरला । उत्पुनातूर्गम्भी शोधयेत् । तदप्रकारमाह उदग्धाभ्यामित्यादौ दिवचनं पाचिहयार्थम् । एवमनेन प्रकारेणाभिसंयुज्य प्रकृते पवित्रे प्राकृशः प्राग्गतं द्विष्टपूनाति अम्बो वारवयं छ्रुतं निजिपति । तदप्रकारमाह मन्त्रेण सङ्कात् हिस्तूष्यौम् । गोभिलः—‘अथैने अङ्गिरम्भुच्छ अम्बावस्तुत्त्वजेदिति’ (१.७.२४)। अपिरिवायं, अथानन्तरमेवामुच्चन् एने पवित्रे सब्येन गृहीत्वा दक्षिणेनाभुष्यत् । गोभिलः—‘अथैतदाज्यमविचित्वं उदगुडासये- (१.७.२५) देवमाज्यसंस्कारणकल्पो भवतीति’ (१.७.२६)। आज्यं तदद्वृतपात्रं अधिचित्वं अग्नेष्वपरिक्षत्वं उदकं उत्तरतः उडासये दक्षतारयेत् । यद्वैवाज्यसंस्कारस्तद्वैवायं कल्प इति । अत्र गर्भपात्र-संस्कारवत् सङ्कात् संस्कृताज्यपात्रे यानि निजिप्यन्ते तेषां संस्कारान्तरो नास्तीत्याह गृहणासंघः—‘यथा सौमन्त्रिनी नारी पूर्वं गर्भं च संस्कृता । एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः’। आज्यालायन-उठापरिशिष्टम्—‘सौमन्त्रोन्नयनं प्रथमे गर्भे सौमन्त्रोन्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कारः’ इति चुतिरिति । गर्भपात्रयोरयं गार्भपात्रः गर्भपात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया इति कल्पतः । इतीतः ।—‘सङ्कात् संस्कृता नारी सौमन्त्रेन कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रस्तूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्’ । इति । गोभिलः—‘पूर्वंमाज्यमपरस्कारालीपाकः’ (१.८.१) इति । अत्र पूर्वापरदेशे स्त्रियाज्यस्कारालीपाकयोद्याया व्यपदेशः

तेन तौ पूर्वापरयोः स्थाप्यौ तद्र प्रथमतोऽग्नेहत्तरस्थामासादनं ततः
कर्म्मकाले सौकर्यायाग्नेः पश्चात् । तथाच गृहग्रामरम् ।—‘हीवमध्यो-
रम्भरा आज्यहविषी आसादेदिति’ ।

अथ सुवादिलक्षणम् । क्षम्भोगपरिशिष्टम्—‘हीमपात्रमनादेशे
हीमद्रव्ये सूबः अृतः’ । तथा ‘खादिरो वाय पालाशो द्विवितस्त्वः
सूबः अृतः । सुव्वाहुमात्रा विहोया हत्तसु प्रथमस्त्वयोः’ । खदिर-
काण्डनिर्मितः पकाशकाण्डनिर्मितो वा । प्रश्नहतेऽस्मिन्निति प्रथमो
दण्डः । सत्र वत्तुलः । ‘सुवाये ग्रामवत् खातं हाङ्गुष्ठपरिमण्डलम् ।
जुड्हाः ग्रामवत् खातं सनिर्बाहं पहङ्गुष्ठम् । सुवाये नासारन्त्रवत्
मध्यस्थितमर्यादं अङ्गुष्ठहयमितवत्तुलम् । जुड्हासु खातं ग्रामाकारं’
निःशेषवहुलसाधनतया निर्बाहपदवाच्यप्रणालीमहितं पहङ्गुलं
जानीयात् । ‘तेषां प्राव॒शः कुर्वैः कार्यैः संप्रमाणैः जुड्हधता । प्रतापनच्च
लिप्तानां प्रथमाल्लोणे ण वारिणा’ । सुवसूचोर्वक्तिमेदाहुवचनम् ।
पूर्वाभिमुखं मार्जनं कुर्वैः कार्यम् । छृतादिलेपवताल्लूणे ण वारिणा
प्रकालनपूर्वकमग्नौ प्रतापनं कार्यम् । लेपरहितानान्तु प्रतापनं दर्भेः
सम्भार्जनमभुरक्षणम् । पुनः प्रतापनमुत्तरतो निधानच्च कुर्यात् । तथाच
कात्यायनः—‘सूबं प्रताप्य दर्भेः संसृज्याभ्युच्य एवं प्रताप्य
निदध्यात्’ इति । आज्यादिसंखारं वारवयं कुर्यादिति भवदेवमः ।
हरिगर्भ्याणादेतत् प्रकरणे सकृत्विवेति वचनादित्युक्तम् । हीमकाले
पश्चाङ्गुलास्थङ्गा गृहसुद्रव्या धार्यैः सूबः ‘पश्चाङ्गुलान् वहिस्थङ्गा
धारयेच्छुद्रव्याया’ इति वचनात् । पाण्डाहुतो तु गोभिलः—
‘उत्तानेनैव इस्तेन हाङ्गुष्ठाये ण पीडितम् । संहताङ्गुलि-
पाणिसु वाग्यतो जुहुयादिविः’ ॥ तद्र परिमाणे कात्यायनः—
‘पाण्डाहुतिर्वादशपव्यं पूरिका कंशादिना चेत् सुवमावपूरिका ।
दैविन तीर्थं न च इयते इविः स्वङ्गारिषि स्वर्चिषि तद्र पावके’ ॥
अथतो तु अृतिः—‘आद्रामस्तकमानेन कुर्याद्वीमहिर्वलीन् ।

प्राणाङ्गलिवलिष्टैव मृदं गात्रविशेषिनीम् । कात्यायनः—‘योऽग्निं विशुद्धोत्थग्नौ व्यज्ञारिणि च मानवः । मन्दाग्निरामयावौ च दरिद्रव
स जायते । तस्मात् समिहे होतव्यं नासमिहे कादाचन । आरोग्य-
सिच्छतामायुः अथमात्यन्तिकौ ददा । लुभ्वं इति दैव पाणि-
सुर्पंस्करदारभिः । न कुर्यांदग्निधमनं न कुर्याह्वजनादिना ।
मूखेनैव धर्मेदग्निं सुखादे ग्नोऽध्यजायत । नागिनं सुखेनेति च यत्
लौकिके योजयन्ति तत् । इति यस्मात् सुखात् सुखपठितमन्त्रात् एष
संक्षातोऽग्निः । ततश्च लौकिक इति ददितराग्निपरम् । एतेन लौकिक
इति श्रीताग्निभिक्षपरमिति मैथिलोकं हैयम् । जड्बवं इति दैवत्यने-
नोपक्रमवचनेन संज्ञिक्यमाणसंख्यांशोरेव पाणिसूर्पादिग्निपेधमुखेन,
सुखधमनस्य विहितत्वात् तद्दरितरस्यैव लौकिकशब्दे नाभिधान-
विविरीचित्यात् आहितत्वस्थानुपस्थितेष्व । एवमेव गुरुचरणाः । यत्
‘अग्निसु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिके’ इति छन्दोगपरिशिष्टदच्चने
नामकरणाद्यमन्त्रे लौकिकत्वसुक्तं ततः । स्वेऽग्नावच्यहोमः स्वादिति
तस्यैव बचनात्मरेण साग्नेः पितुः स्त्रीयान्नौ तत्परणनिषेधात्
लौकिकाम्बन्तरमादाय तत्कर्त्तव्यताविधायकं नतु तदन्तः संख्यारा-
म्तरमपि लौकिकत्वप्रतिपादकमिति । गोभिलः—‘अग्निसुपस्थानाधाय
परिसमूह्य दक्षिणजाम्बलो दक्षिणाग्निं ‘अदितेऽग्नुमन्त्रस्येति
उदकाङ्गलिं सिञ्चेत् (१.३.१) । ‘अग्नुमते अग्नुमन्त्रस्येति
पश्चात्’ (१.३.२) ‘सरस्यात्यग्नुमन्त्रस्येति उत्तरतः’ (१.३.३)
देव सवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पद्मुच्चेत्, सङ्खचिर्बा (१.३.४)
‘पद्मुच्चणाम्लान् अतिहर्मनभिपर्यूच्चन्होमीयमिति’ (१.३.५)
अग्निसुपस्थानाधाय काठादिना प्रज्वाल्य परिसमूह्य विश्वसावयवान्
एकीक्षात्य दक्षिणजाम्बलोभूमिगतदक्षिणजाग्नुः । दक्षिणे नागिनं अम्बे-
र्दक्षिणे अदितेऽग्नुमन्त्रस्येति मन्त्रेण उदकाङ्गलिं प्राग् गतं सिञ्चेत् ।
अग्नुमत इत्यादिना अग्नेः पश्चातुदग्नस्तु सिञ्चेत् । सरस्यात्यग्नुमन्त्रस्येत्या

दिना अनेकतरतः प्राग्भृत सिञ्चे त् । देव सवितः प्रसुवयज्ञमितगादिना
प्रदक्षिणोऽनिर्यथा स्वात्मा उदकाज्ञसिना सिञ्चे त् वैष्ट्येत् त्रिवेंति
फलभूमार्थम् । तत्र मन्दक्षिणीवार्यः सुख्याहृत्तो गुणाहृत्तो तु लत्वात्
पर्युच्छास्तानिति वहुवचनं वित्वपचे दण्डवदुदकधारादिव्यादिरप्यन्तो
भवतीति अतिश्ववन् अन्तर्वद्यं मित्रीकुर्वन् होमी 'होतव्य' अभि
पर्युच्छन् तज्ज्ञेन स्वर्ययन् इति वैष्ट्यनप्रकार उक्तः ।

अथ विरुपाक्षजप्तः । चतुर्ब्रह्मपाठकीयप्रथमकाण्डकायां गोभिलाः—‘वैरुपाक्षः पुरस्ताद्वोमानामिति’ । विरुपाक्षशब्दो विद्यतेऽत्र
इति वैरुपाक्षः षोमभूर्भुवः-स्वरोमित्यादिको मन्त्रः । होमानां
वज्ञमाणप्रागुत्तमित्यनैमित्तिकानां पुरस्तात् जप्तः । अस्य शिप्रहोमे
पर्युदासमाह क्षन्दोगपरिशिष्टम्—‘न कुर्यात् शिप्रहोमेषु द्विः
परिसमूहनं । न जपेत् विरुपाक्षं प्रपदक्षं विवर्ज्येत्’ । शिप्रहोमेषु
अब्द्याद्विषु भावं प्रातः सोमव्याहोमादिषु ब्राह्मण इमं स्तोममहते
इत्यादि मन्त्रकरणकपरिसमूहनं न कुर्यात् । विरुपाक्षप्रपदौ च त्यजेत् ।
प्रपदविधानमप्याह गोभिलाः—‘काम्ये तु च प्रपदः तपश्च तेजश्चे-
त्यादिकः । च एवार्थं । तत्र विरुपाक्षजपात् पूर्वं तत्पाठमाह स
एव । तपश्च तेजश्चे त्यादि जपित्वा प्राणानायन्त्र तक्षणा वैरुपाक्ष-
माहसोऽक्षुसेत्, तपश्च तेजश्चे त्यादि जपित्वा वायुधारणपूर्वकं यं कञ्चिदर्थं
माधयितुकामस्तमनास्तादगायन् विरुपाक्षमन्त्रं जप्ता वायुं रेचयेत् ।
अथ यदि काम्यकर्मार्थं कुशक्षिका तदा प्रपदजपानन्तरं इति भवदेव-
भः । नित्यनैमित्तिकयोर्नास्य पाठः । ततः सर्वकर्मसाधारणं
विरुपाक्षजपान्तं कर्म ।

अथ प्रकृतं कर्म । तत्र बह्नेर्नामानि गृह्णासंचहे ।—‘सौक्रिके
पावको हयग्निः प्रथमः परिक्षितः । अग्निसु माहतो नाम गर्भाधाने
विद्यीयते । मुस्वने चन्द्रमाव शुक्राकर्मणि शोभनः । सौमन्ते मङ्गलो
नाम प्रगत्यभो जातकर्मणि । नाश्चिस्यात् पार्विको हयग्निः प्राशने च

हचिस्त्रादा । सत्यनामा च चूडायां ब्रतादेशे समुद्रवः । गोदाने
सूर्यनामा च केशान्तेश्चाभिहृच्छते । वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे
योजकः सृतः । ‘गोदाने’ गोदानास्यसंस्कारे । चतुर्वर्णन्तु शिखी नाम
धृतिरभिस्त्रादापरे’ । अपरे धृतिहोमादौ । ‘प्रायशित्ते विभृद्वैव
पाकयज्ञे तु साइसः । लक्ष्मोमि तु वक्षिः स्थात् कीटिहोमि
हुताश्चनः । पूर्णाहुत्यां वृद्धो नाम शान्तिके वरदस्त्रादा । पौष्टिके
बलदश्चैव क्रोधोऽभिज्ञ-शाभिचारके । कोठे तु जठरो नाम क्रव्यादोऽ-
मृतभृच्छणे । शाङ्क्यचैव होतव्यं यो यत्र विहितोन्नतः’ । प्रायशित्ते
प्रायशित्ताकामहाव्याहृतिहोमादौ । पाकयज्ञे पाकाङ्काहोमि
हृषीत्तमर्गद्वहप्रतिष्ठाहोमादौ । पौष्टिके दुगोत्तमवाहृतिहोमादौ । तत्त्वा-
सुकाकर्मणि अन्वे त्वमसुकनामानि इति नाम हत्वा ‘पिङ्गभूमन्तु-
कश्चाचरपीनाङ्गजठरीकणः । कागखः साच्चस्त्रोभिनः सप्तार्चिः शक्ति-
धारकः’ । इत्यादित्यपुराणीयं भानं कल्पा असुकामे इत्तागच्छेत्या-
वाह्यासुकामये नम इति पूजयेत् । ‘संपूजयेत्ततो वक्षि’ इत्याच्चैवाहृतीः
कमात्’ इति भार्कच्छेयपुराणात् । चतुर्होमि विशेषमाह गोभिलः ।
‘पर्युद्धय स्थालीपाके आज्ञमानीयमेत्तिनोपचारातं इतुमेवोपक्रमते’
इति आदितेऽनुमन्त्यसे त्येवं पर्युद्धय । स्थालीपाके चरौ । आज्ञय
प्रशिद्यमेत्तिनोपचारातं उपहत्यावदाय । इतुमेवोपक्रमते आरभते ।
उपचारतमिति इंद्रार्द्धाच्चैकार्म्मादित्यनेन दृतीयान्तोपदेन न
मासिङ्गः’ एवकारकरणसुपचारतहोमि अभिधारणाच्छतायाहृतिवेधार्थम् ।
इतुमेवोपक्रमते नान्यतः । उपचारहोमस्त्राच्छतमाह वृद्धासंघे—
‘पाणिनामेत्तिनाय सुवेणैव तु यद्विः । इयते चानुपस्थीर्य उपचारातः
स उच्छते । यदुपचारातं लुहयाचराचार्यं समापवेत् । मेत्तिन तु
होतव्यं नान्यमानी न स्तिष्ठित्’ । वहृदैवत्यचक्षहोमि तु उपचार-
होमएव । ‘चरौ तु वहृदैवत्ये इत्तमस्त्रोपचारातवत्’ इति पारशिष्ठ-
प्रकाशवचनात् ततः प्रकृतहोमात् परापरयोसुखीं समित्प्रवेपमाह

इन्द्रोगपरिशिष्टम्—‘समिथादितु होमेतु मन्त्रदेवतवर्जिता । पुरस्ताचो-
परिष्टाच इत्यनार्थं ममित्वेत्’ । अृतिः । ‘मन्त्रे नोहारपूर्वेन
खाहान्तेन विषवाचः । खाहावसाने शुहुयाह्यायन् वै मन्त्रदेवताम्’ ।
खाहान्तमन्त्रे खाहान्तरं नास्तीति सरक्षा । भवभास्ये मन्त्रतन्त्र-
प्रकाशे च—‘नमोन्तेन नमोदद्यात् खाहान्तेहितमेव च । पूजाया-
माहुती चापि सर्वत्राय विधिः अृतः’ । हितः खाहा इत्यागमविदः ।
गोभिलः । ‘आज्ञाहुतित्वात्यमेव संस्कारोपवातं शुहुयाह्या-
भागी न लिष्टिक्तात् । आज्ञाहुतित्वनादेये पुरस्ताचोपरिष्टाच महा-
व्याहुतिहोमः यथा पाणिप्रहृष्टे तथा चूडाकर्चणदुपनयने गोदने’
इति आज्ञामेव यथोन्तेन विधिना संस्कार्त्वं उपवातं सुवर्णोपहत्यं शुहुयात्
आज्ञामात्रकाहोमेतु आज्ञाभागलिष्टिकातामतिदेशप्राप्तानां निषेधः, एव-
माज्ञामात्रकाहोमेतु धृतिहीमादितु अनादेशे यत्र पुंसवनशुद्धाकर्म-
मीमन्त्रीकरणचूडाकरणादितु परचादमे उदगमे तु दर्भेष्वित्वादिनाऽ-
निष्प्रहृष्टं प्राप्तं विशिष्टहोमो नोपदिष्टः तत्र प्रधानकर्मणोऽशाभि-
मर्त्त्वादेः पुरस्ताचोपरिष्टाच महाव्याहुतिभिः भूर्जुवः स्वरिति तिस्त-
भिहोर्मः कार्यं यथा पाणिप्रहृष्टे इति । यथा पाणिप्रहृष्टे महाव्याहुतिः
पृथक् समस्ताभिरचतुर्वीर्मिति गोभिलस्त्रेण यथा पाणिप्रहृष्टे
चतस्रस्त्रया चूडादितु संस्कारकपेतु पूर्वं परचाचत्वाचत्वत्वः महा-
व्याहुतिभिराज्ञये न शुहुयादिति स्त्रियाचहोमे परचाचत्वाचत्वत्वः
होमः कर्त्तव्यो न तु पूर्वमिति । गोभिलः । ‘यदुर वा उपस्थीर्ण-
मित्वारितं शुहुये दाज्ञभागवेष प्रथमं शुहुयात् । चतुर्थं हीतमाज्ञा-
गद्वैता परचाचत्वं तु शृगूर्मात्रये खाहा इत्युत्तरतः सोमाये ति
दशिवातः प्राकृत्योशुहुयादिति स्त्रिये शुविष्व शुचियदाज्ञा-
प्रथमं वृद्धाते तदुपस्थीर्ण यद्विष्वहीता अनक्तामाज्ञा-हीयते तदभित्वारितं, यदि
तथाविष्वहीतुमित्वेत्तदाज्ञभागवेष प्रथमं शुहुयात् । शुचा हीमसु
अनेन वृद्धीतं शुचा शुचीतीति व्यज्ञान्तरात् शुविष्व शुचि चतुर्व-

गृहीतमाभ्यम् । स्वगूचां शुगुणोदाशामिति सरला । पश्चार्वयाचामिति गृहीतान्तरात् भार्गवप्रदरणामिति भवदेवभृः । तेवां पश्चावारं तथा गृहीत्वा अन्यये स्वाहेत्यनेनाम्बेर्मध्यदेशादुत्तरे प्राप्तुक्षधारया शुहुयात् उत्तरमागीयं दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्याहुतयः’ इति सांख्यायनस्त्रात् तर्थैव दक्षिणभागे । सौमाय स्वाहेति शुहुयात् । ततः प्रकारदेवताचहोमानन्तरं स्त्रिष्ठिक्षाहोममाह गोभिलः । ‘अब स्त्रिष्ठिक्षात्पठपस्त्रीर्थ्योत्तरपूर्वार्द्धात् सक्षदेव भूयिष्ठ’ हिरमित्तारयेत् यदुरवापश्चावर्त्ती स्त्रात् हिरपस्त्रीर्थ्यावदाय हिरवारयेत् न प्रत्यनन्तरवदानस्थानं यातयामतायै अन्यये स्त्रिष्ठिक्षाते स्वाहेत्युत्तरपूर्वाहि शुहुयात् महाव्याहृतिभिराउयेनाभिज्ञुहुयात् । प्राक् स्त्रिष्ठिक्षात् आवापोगणेष्वीकं परिसमूहनं इस्तो वह्निः पर्युच्यत्वाभ्यमाभ्यभागो सुवैर्यः समवदाय सक्षदेव सौम्यिष्ठिक्षात् शुहुति हृष्ट्वैतम्भेद्यमनुहरेदिति । स्त्रिष्ठिक्षादर्थे सुचिहृतसुवृंद इत्वा चरोदत्तरपूर्वार्द्धादीश्यानकोशक्यान्मेश्यान बहुतरमेकवारं गृहीत्वा सुचि स्वापयित्वा वारहयै हृतेन सेचयेत् पश्चावदानपञ्चे हृतसुवहयेनोपस्त्रारणः सक्षाहविर्मित्वेषः उनहृत्तेनाभिषेचनहयमिति । अब मेश्याच्छतस्थानं हृतेन प्रावयेत् पुनर्योगार्थमेव तत् तत्तद्य यागायोग्यतारूपयथातयामतायामपि न दोष इत्यर्थः । ततोऽन्यये स्त्रिष्ठिक्षाते स्वाहेत्यनेन ईश्यानकोषे शुहुयात् । ततोभूर्भूवः स्वरिति तिस्त्रिभिर्महाव्याहृतिभि होर्मः । अस्य चहोमे पश्चादुहेशाच प्राक्करणमिति । आ उप्यत इत्यावापः प्रधानहोमः सतु स्त्रिष्ठिक्षाहोमात् प्राक् न तु पश्चादित्यर्थः । एवज्ञ सुख्यहोमेत्वक्षते यदि चहर्मवटी दुष्टी वा तदाऽन्यः पाचयः, सुख्ये क्षते यदि नाशदुष्टी चालां तदाजीरनैव स्त्रिष्ठिक्षाहोम इति सरला । गच्छेत् एकदाऽनेकवागीहु एकमेव न प्रत्येकं परिसमूहनादि उपश्चच्छत्वादुदूखसंप्रकाशयपि एवं स्त्रिष्ठिक्षाहोमोपि सक्षादुपलच्छमेतत् महाव्याहृत्वापौति सरला । अनुहरेत् अन्यो चियेत् एकमुक्तप्रकारिष्य यज्ञावर्त्तं समाप्तवेत्

अशोदीच्यम् । तत्र गोभिलः—‘समिधमाधायानुपर्वुं गच्छ तथै-
बोदकास्त्रलौन् सिंहे त् अस्म म स्ता’ इति मन्त्रे विशेषः ।

अथ प्रायशित्तम् । होमानन्तरं कर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्रायशित्तं
गोभिलानुक्रमपि तत्परिशिष्टोत्तं कुर्यात् । तदयथा ‘यत्र आहृतिभि-
हैमः प्रायशित्तामकोभवेत् । चतुर्स्त्रत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिप्रहृष्टे
यथा । अथ वा ज्ञातमित्येवाप्राजापत्वापिवाहुतिः । हीतव्याविभिर-
विकल्पोर्यं प्रायशित्तविधिः स्त्रृतः’ । यत्र प्रायशित्तरूपो महाव्याहृति-
होमो विधीयते तत्र चतुर्स्त्र आहुतयो इत्यत्त्वाः । यथा विवाहे ।
तथाच गोभिलः—‘महाव्याहृतिभिः एथक् समस्ताभिष्ठतुर्वीं मिति’ ।
अस्त्वार्थः । भूराद्याभिर्ग्रस्ताभिस्त्रभिस्त्रस्त्र आहुतौः भूर्भूवः स्त्रः
स्त्राहिति समस्ताभिष्ठत्यौ’ शुद्धयात् अपि वा । अथवा अज्ञातं
यदनाज्ञातमिति मन्त्रे शाहुतिहैतया प्रजापतये स्त्राहिति वा प्रायशित्त-
विधिर्विकल्पदयवान् मुनिभिः स्त्रृतः इत्यनेन पचान्तरं निरस्तम् ।
ततस्य भवेदेवभट्टोपायशित्तामकसाक्षायनहोमो निष्ठुमाणः भट्ट-
नारायणेऽभिलभाष्ये तदप्रमाणीकृतत्वात् । ततश्च प्रायशित्त-
होमार्थं सहस्रप्य अन्ते त्वं’ विधुनामासौति नाम कृत्वावाश्य संपूर्ण
समित्तं प्रतिष्ठ्य ‘आज्ञायद्रव्यमनादेश्ये शुद्धोतिषु विधीयते’ इति कृन्दोग-
परिशिष्टात् । आज्ञायद्रव्यकहोमत्वेन पूर्वापरं महाव्याहृतिहोमः ।
तथाच गोभिलः । ‘आज्ञाहृतिष्ठनादेश्ये पुरस्ताषोपरिष्टात् महाव्या-
हृतिहोम इति’ । एवस्य तिष्ठभिर्महाव्याहृतिभिहूंत्वा व्यस्तसमस्ताभिः
प्रायशित्तरूपाश्चतस्त्र आहुतीहूंत्वा तिष्ठभिर्महाव्याहृतिभिहूंत्वा
समित्प्रक्षेपेण प्रायशित्तसं समाप्तेत् ।

अथ यज्ञवास्तकरणम् । गोभिलः—‘समिधमाधायानुपर्वुं च्य
यज्ञवास्तुकरोति, तत एव वर्णिष्ठः कुशसुष्टिमाधायाज्ञे इविषि
वाविरक्षदध्यादपाणि भध्यानि मूलानि अत्तं रिहानाव्यग्नु वय इति ।
अथैनमहिरभुग्यस्तामावंपवर्जयेत् । यः पश्चामित्यादि इत्येतद्यज्ञ-

वासु इत्याचर्षत इति' समिधादानानुपर्युच्चयोः सिङ्गयोः पुनर्वचनं क्रमार्थम् । यज्ञवासु इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । कथहरो-तीखत आह तत इति । ततस्तुमादेव वर्हिष्ठशास्त्रात्कुशात् कुश-सुष्टिमादायजीर्वदधात् मन्यो त् नचेदाच्छमवशिष्टं हविषि चरावादधात् अथादिप्रदेशं अक्षमिति मन्त्रेण स्थानभेदाभ्यन्वाहृतिः । अथानन्तरमेवामुच्चन एवं कुशसुष्टिमहिः प्रणीताहिरभुग्याम्बावप-वर्जये त् दाहये त् यः पश्चामितिमन्त्रेण, तत एव वर्हिष्ठ इत्यारभ्य यदुर्त्तं तद्यज्ञवासित्विति वृक्षाः कथयन्ति । एतत्प्रयोजनन्तु प्रतिपत्ति-कर्मात्मेवि तद्वद्व्यनाशे एतत्कर्मप्राप्तावपि यज्ञोयस्ति वसतीति वुग्यतप्तिप्रतिपादार्थसिहर्वर्थं कुशान्तरसुष्टिमादाय तत्कर्त्तव्यमित्ये-वमेव भृत्याम्बम् ।

अथ पूर्णाहुतिः । तत्र पूर्णाहुत्या मृडीनामेति प्रागुत्तमवचनात् मृहनामानमन्तिमावाङ्मा संपूज्य दद्यादुत्याय पूर्णां वै गोपविश्व कादाचनेति भविष्याम्बिपुराणाभ्यामुत्याय पूर्णाहुतिं कुर्यात् ।

अथ वन्दनादिकर्म । तत्र वर्णिष्ठः—‘ऐशान्वामाहैरेहस्य सुखायेष सुखेण वा । वन्दनं कारयेत्तेज शिरःकण्ठाशकेषु च । काश्यपस्त्रेति मन्त्रेष्य यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं प्रकुर्वीति अवधारण-वाचनम् । दक्षिणा च प्रदातव्या यज्ञाचाच्च विसर्जनम्’ । शान्तिः सामग्रानां वामदेव्यगानम् । यथाच गोभिलः—‘अपहृते कर्मचि वामदेव्यगानं शान्त्वर्थमिति’ । अपहृते भग्नाते । गानाशस्त्रौ विधापाठमाह इन्द्रोगपरिशिष्टम्—‘पर्युरक्षण्व सर्वेव कर्त्तव्य-मदितिऽन्विति । अन्ते च वामदेव्यस्त्रं गानमित्यवद्यवा विधा’ । गानं कुर्याद्वचलिष्येति वा पाठः । अवधारणमच्छिद्रावधारणम् । ‘अच्छिद्रमिति यज्ञाकर्यं बढन्ति चितिदेवताः । प्रशस्य शिरसा आङ्गमन्तिष्ठोमफलैः समन्’ इति शालातपपरवाश्चरवचनात् । अवधारणं तत्र दक्षिणादानानन्तरं कर्त्तव्यं ननु पाठक्रमादरः । ‘हृषा विप्रवक्तो

यसु ब्रह्माति मनुजः शुभे । अदत्ता दक्षिणां वापि स याति
नरवं भ्रुवंमिति नारदीयात् । अतएव भवदेवभट्टेनापि वामदेव्य-
गामानन्दतरं दक्षिणाभिहिता नत्वच्छ्रद्धावधारणात् परम् । होम-
दक्षिणा च स्वयं होतपचे ब्रह्मणे देया । ‘ब्रह्मणे दक्षिणा देया
यद्व या परिकीर्तिता । कर्मान्तेऽनुच्छमानायां पूर्णपात्रादिकाः
भवेत्’ । इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलेनापि दर्शादियागमभिधाय
पूर्णपात्रं दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यादित्युपात्तम् । त्रान्तस्वेऽपि पुंस्त्वं
क्षान्तस्म, एतदत्युपात्त तर्तु इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरं ननु
परिशिष्टप्रकाशोत्तानामकरणादिप्रधानकर्मान्तपरम्, अतः प्रधान-
कर्मदक्षिणा कर्मोपदेष्टे आवार्याय दद्यात् । यजमनेतरहोतृपचे
तु ब्रह्महोतृभिदेन दक्षिणाविशेषानुपादने होमदक्षिणैव ब्रह्महोतृभ्यां
यहोतव्या । स्वयमेव होतब्रह्मकरणे अन्यस्मै दद्यात् ‘विदध्याहौत्रमन्य
से इक्षिणाहैहरो भवेत् । स्वयस्मैदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्’
इति छन्दोगपरिशिष्टात् । पूर्णपात्रलक्षणमु ब्रह्मासंघयज्ञपात्रं परि-
शिष्टप्रकाशयोः ।—‘अष्टमुर्ध्वितुकुचिः कुचयोऽष्टौ तु पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विद्वीयते’ । अत षट्पञ्चाशदधिकशत-
हयमुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । असच्चवे तु छन्दोगपरिशिष्टम्—‘यावता
वहुमोक्षुद्वयं दृष्टिः पूर्णेन जायते । नावराहिंशं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति
स्मितिः’ । अवराहिंशं नूरान् । ततः प्रागुपात्तनारदीयाच्छ्रद्धावधारणं
कुर्यात् । ततः साङ्कृतार्थं तदिष्ठोरिति मन्त्रेण विष्णुं अरीत्
‘प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रथवेताखरेण यत् । अरणादेव तदिष्ठोः
संपूर्णं स्वादिति श्रुतिः’ । तदिष्ठोरिति मन्त्रेण आयादप्यु पुनः
पुनः । गायत्री वैष्णवी श्लोका विष्णोः संचरणाय वै’ इति
याज्ञवल्क्यात् । ततो ‘गच्छध्यममराः सर्वेऽग्नहोत्रार्चा’ स्वामान्त्रयम् ।
सन्तुष्टा वरमन्ताकं दत्ते दानीं सुपूजिताः’ । इति विष्णुधर्मोत्तरीयेष
विस्तर्जयेत् । अत चामान्त्रगिर्इयात् वग्निष्ठवचने अहावाभिस्मृप-

कर्तव्यम्, ततः 'प्रीयतां पुण्यरीकाशः सर्वेयज्ञे ग्नरो इदिः । तथिंसुष्टे जगत्सुष्ट' प्रीचिति प्रीचितं जगत् । इति मत्स्यपुराणीयं पठेत् । इति सर्वेहोमसाधारणितिकर्तव्यता ।

अथ विवाहः । तत्र पूर्वं यदि बापदानं क्रियते यदा चये ल्लादि अमुकगोवस्यारोगिणीव्यक्षस्यापतितस्याङ्गीवस्यादिवाहासुकगोवामसुकीं देवीं कन्यां दातुं तवाहं प्रतिजाने इति पिता ब्रूयात् । अस्मिन् काले इग्निसाचिद्ये ज्ञातः ज्ञातेन्द्रियोगिणि 'अव्यक्ते इपतितेन्द्रिये पिता कन्या प्रदास्यति' इति । पितुरस्त्रिधाने भावादिभिरेवं प्रतिज्ञा कर्तव्या, तस्मिधाने तु पूर्वोत्तां वाक्यम् । पितुरभावे कर्तव्यस्तरस्यापि । जोतिषि—'गुरोभूंगोरस्तवास्ये वार्षिके सिंहगे गुरौ । वक्रिज्ञौवै-इष्टविंशेऽक्षिं गुर्व्यादित्ये दशाहिके । पूर्वराशावनायातातिचारि-गुरुवत्मरे । प्रथाश्चिगन्त्यजीवस्य चतिचरौ त्रिपञ्चके । कम्पाव्यक्तत-सप्ताहे नीचये उये मलिङ्गे चे । भागुलहितके मासि चये राहुयुते गुरौ । पौषादिकचतुर्मासि चरणाङ्गितवर्षये । एकेनाङ्गा चैकदिने दितीयेन दिनदये । द्वयीयेन तु सप्ताहे मङ्गलस्यानि जिजीविषुः । विद्यारथकर्त्तव्यौ चूङ्गोपनयनोहहान् तीर्थस्नानमनाहुत्तं तथानादि-सुरेश्वरम् । परोचारामयज्ञांश्च पुरवरण्डोचये । व्रतारथप्रतिष्ठे च गृहारथप्रवेशने । प्रतिष्ठारथपि देव कूपादेवेऽर्जयन्ति च' । आङ्गालायनः—'उदगयने आपूर्यमाने पक्षे कन्याये नक्षत्रे चूङ्गोपनयन-गोदानविवाहः' । विवाहः सार्वकालिक इत्येके । आपूर्यमाणे पक्षे शुक्लपक्षे । दशवर्षाभ्यन्तर एवोदगयनाद्यपेक्षामाह भुजवलमौमः—'अहम्हिमव्यक्तिः शुक्लः' मासायनर्तुदिवसानां । अर्वाकृ दशवर्षेभ्यो सुनयः काशयक्षिणीकन्यानाम् । एतत् परम्तु विज्ञेयमङ्गिरो वचनं यथा । काशात्मये च कन्यायाः काशदोषो न विष्यते । मत्स्यमासादि-काशानां विवाहाये प्रयत्नतः । पंसः प्रतिसदा दोषात् सर्वदैव हि बुद्धिर्वता । ऐत्युत्तररोहिणीदग्धिरोमुकामुराधामवाहस्यातिषु

तौलिषष्ठमिथुनेषु यत्सु पाणिग्रहः। सप्ताष्टान्त्यविहिः शमैरुदु पतविका-
दशहितिं क्रुरैस्त्रयष्ठगैर्नेतु भृगी षष्ठे कुजे चाष्टमे'।
पारस्कारः—‘कुमार्याः पाणि’ गृहोयात् त्रिषु विषूत्तरादिषु’।
स्वातौ मृगशिरमि रोहिण्णां वेति। त्रिषु त्रिषु तत्तरादिषु नवस्त्रित्यर्थः।
एतद्वचनाच्छित्रश्ववणधनिष्ठात्तिनीक्षत्राणि लभ्यन्ते। ‘धार्ये’
मध्याचतुर्भागे नैर्हर्वतस्याय एव च। रैवत्यन्ते चतुर्भागे विवाहः
प्राणनाशकः’। सप्तशलाकवेधमाह दीपिका—‘क्षत्तिकादित्तुः सप्त-
रेखात्ताशौ परिभ्वमन्। शहये देकरेखास्तो वेधः सप्तशलाकाजः।
वैश्यस्य चतुर्देव्ये अवणादी लितिकाचतुर्देव्ये च। अभिजित् तत्त्वये
खचरे विज्ञेया रैहिणी विद्वा’। अभिजिति खचरे उधिकदोषार्थमाह
रोहिणीति। नैतद्वर्णनादृत्युतिवेधो निषिद्धः। चन्द्रातिरिक्त-
खचरे यैद्यत्र वेधसम्भवः। विताभूमिं तदा नारी भर्त्ता सह विशेषध्रुवं’
मिति माण्डव्यविरोधात्। दीपिकायां—‘कर्णवेदे विवाहे च व्रते
पुं मध्ये तथा। प्राशने चाद्यचूडायां विवर्जन्ते विवर्जयेत्’।
तदूपं दशयोगभङ्गमाह—‘दस्यत्योहिं नवाष्टराशिरहिते दारामुक्ते रवौ चन्द्रे
चार्कुजाकिंशुकवियुते मध्येऽथवा पापयोः। त्वक्षा च व्यतिपात-
वैष्णविदिनं विष्टिष्ठ रिक्तां तिथिं, क्रुराहायनचैत्रपौवरहिते सम्बांशके
मानुषे। पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन बुक्तोऽथवा।
यहनेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषो छायं कर्यते। याद्वायां विपदो
यहे सुतवधः चौरे च रोगोऽवौ वैधव्यं विवाहे व्रते च मरणं शूलच्छ
पुं स्कर्पांपि’। अर्थं यामित्रवेधः। अस्यापवादमाह—‘भूल-त्रिकोण-
निजमन्दिरगोऽव पूर्णी मित्रर्च सौम्यवृष्टिगोऽव तदीक्षितो वा। यामित्र-
वेधविहितानपहाय दोषात् दोषाकारः सुखमनीकविधं विष्टते’।
स्वासः’—‘रिक्तासु विधवा कन्या दर्शयिष्य साहिवाहिता। गनेशरहिते

चैव यदि रिता तिथिर्भवेत् । तथिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तान-
वर्हीनी' । स्वरोहये—“विनाहृषेभनक्षद्रमस्तिव्याद्र्विगोत्तराहस्तेन्द्र-
मलवाक्षः पूर्वभाद्रपदा स्तथा । याम्बसौम्बौ गुरुर्योगिचिद्रा-
मित्रजलाहयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाहृषी व्यवस्थिता ।
जन्तिका रोहिणी सर्पो मधाख्यातीविशाखेके । उत्तराश्ववणा पौष्ण
पृष्ठनाहृषी व्यवस्थिता । प्राद्वाहृषा विध्यते भर्ता मध्यनाहृषीभयं
तथा । घुटनाहृषीव्यवे कन्या भ्रियते नात्र संशयः । प्रणष्ट' जन्मभयम्
यस्य तस्य नामर्जतो वदेत् । इयोर्जन्मभयोर्वेदे न कर्त्तव्यं कठाचन ।
एकराश्वादियोगे तु नाहृषीदोषो न विद्यते' । तदयथा । 'एकराश्वी
च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्वेदशमे चैव लृतीयैकादये
तथा' । अम्बुज्योतिस्तात्त्वे इनुसन्धेयम् । अत्र च 'खण्डित्यः पिता
दद्यात् सुतसंस्कारकर्म सु । पिण्डानोहइनासेषां तदभावित्यि
तत्क्रमात्' इति क्षन्दीगपरिशिष्टात् । 'कन्यापुत्रविवाहेतु प्रवेशे
नववेश्वनः । नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ।
सौमन्तोव्ययने चैव पुत्रादिसुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्
प्रयतो यहौ' इति विच्छपुराणाच । कन्यापुत्रविवाहे पिता नान्दीमुखं
कुर्यात् । पितु इंशान्तरस्यत्वादित्वे अन्येनापि प्रतिनिधिना नान्दीमुख-
आह' कर्त्तव्यम् । तदभावे पितुर्नाशे पातित्यादिना आशानधिकारित्वे
वा तत्क्रमात् तस्य संस्कार्यस्य क्रमात्, तेन स्वयं तदन्यो वा
तत्पितृभ्यस्त्वातामहेभ्यस्य आह' कुर्यात् । एतत् प्रपञ्चितं आह-
तत्त्वोहाहतत्त्वयोः । विच्छुः—‘ब्रतयक्षविवाहेतु आहे होमिर्जने
जपे । आरव्ये सुतकं न स्यादनारव्ये तु सूतकं । आरक्षो वरक्षं
यज्ञे संहस्रो ब्रतकापयोः । नान्दीश्वाह' विवाहादौ आहे पाक-
परिषिक्या' । ब्रतममावास्तादि, आदिपदात् सायंप्रातहीम-परिशः ।
'प्रहृतं मस्तमावासात् प्राक् यत् कर्म' न समापितम् । आगते अस्तमावित्यि
तत् समाप्तं न संशयः' इति काठकगृह्यपरिशिष्टम् । आरव्य-

विवाहादिकं भक्तमादेऽपि कार्ये अनारब्धं न ज्ञार्दनम् । ‘अधिमासके विवाहे यादां चूँहा तदोपनयनादि । न कुर्यात् सावकाशमङ्गलये न तु विशेषे ज्यामिति’ भीमपराक्रमात् । अत्र विवाहादिकोर्त्तनं निरवकाशमपि निषेधार्थमव्यव्या सावकाशमित्यनेव सिद्धेवैर्यर्थगत् । सावकाशस्त्र सम्बद्धत्कालात्मतरं कार्यं ततोनिरवकाशस्याप्यनन्यगतिकाश प्रतिप्रश्नोऽर्थात् सूचितः । जातकर्णादी प्रतिप्रसवमाह अृतिः—‘जाहे जातकनामानि ये च संखारमात्रिताः । मलिङ्गुचेऽपि कर्तव्याः काम्या इष्टीविवर्जयेत्’ इति संखारा चक्षप्राशननिष्कामणादय इति माधवाचार्याः । यस्तु ‘नामाचप्राशनं चौडं विवाहे मौञ्ज्ञिकम्बन्धनम् । निष्कामं जातकर्णाणि कारुण्यं हृषविवर्जनम् । अस्मांगते गुरौ शुक्रे वासि हृषे मलिङ्गुचे । उपायमसुपारम्’ व्रतानां नैव कारयेत् इति गर्भवत्यनं नामकरणादीनां वर्जनसुतां तत्त्वाम-करणाचप्राशनजातकर्ण्यामेकादशादश-प्रधानकालाकालानां ‘यहा-गमिकियासुख्ये’ लादिवचनात् । अन्तरालकर्तव्यानां न सावकाशं मङ्गलयमित्युक्तविषयकार्णा विदितत्वम् । तदाहु स एव—‘नामकर्णं च जातश्च यथाकारं समाचरेत् । अतिपातेऽपि कुर्वीति प्रशस्ते मासि पुराणे’ । तथा गर्भाधान-यु-सवनसीमन्तोक्यनानि कार्याणि ‘गर्भे वाहुं विज्ञात्ये च नाचिमासं विदुरुद्धाः’ इति मनुवचनात् । मत्स्वस्त्रे—‘भूकम्पादेन दोषोऽत्र हुहिकाहे छते सति’ । एतदनक्तं ‘चौर’ कर्तव्यम् । ‘पाञ्चया नरपतेर्हिजनानां दारकर्ण-मत्स्वस्त्रकेषु च । वस्त्रमोक्षमय दोषोऽपि चौरमित्यमुहिलेषु चौहु’ इति चौपतिरहमालोक्तः । तदनक्तरं ज्ञातोहर्त्तरानि जामातरि गृहप्राङ्गनमागते वस्त्र गन्धपुष्पादिवरप्यम् । ‘दानवाचनाचारमध्य-वरण्माणेषु यजमानं प्रतीयात्’ इति हरिश्चर्ष्णमुत्तवचने वरण्माण-परिषयनष्ठिपरिकर्माभिवेककर्णाणि शुभदे तिथो विकर्मे न भवन्ति विकाशपुस्तकानामिति दीपिकायाच वरचन्तुतः । एतदगतः

वरकान्ययोः पुष्पमालादुग्रहत्सवेन साम्नुख्याचरणदप्तमुखचन्द्रिकामाह
इरिवंशे—‘आशोर्भिर्वैष्णवित्वा तु देवर्षिः ज्ञातमन्वयैत् । अनिदृष्टस
वीर्याल्यो विवाहः क्लियतां विभो । अस्त्रूल मालिकां इष्टु’ चता
हि मम जायते’ । तामाह हारावली—‘अम्बुजमालिका कन्धा-
वरयोजुरुचन्द्रिका’ । दाखिणात्यासु ‘आसने शयने दाने भोजने
वस्त्रसंयहि । विवादे च विवाहे च हृतं सप्तसु शोभनम्’ ।
मतस्यस्त्वत्तम्—‘बलिकामर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेद्यमः । महोत्सवे
च माङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां शुभो ध्वनिः’ । स्त्रीणां ध्वनिः उत्तुष्टुध्वनिः
गौतं वा । मतस्यपुराणम्—‘मङ्गल्यानिच वादानि ब्रह्माशोषस्त्र गौतकम् ।
चट्टर्यं कारये द्विजानमङ्गलविनाशनम्’ ।

अर्थार्हणम् । तत्र दानात् पूर्वमर्हणमाह मनुः—‘आच्छाद्य
चार्चयित्वा च श्रुतश्चौलवते स्थ्यम् । आहृय दानं कन्धायाः ग्राहो
धर्मसः प्रकौर्त्तितः’ । आच्छाद्य रक्षावासीभ्यां कन्धां शुद्धावासीभ्यां
वरं परिधाप्य, तत्र वरणदत्तवस्त्राभ्यामेव निष्पत्तिमिति न पुनर्दीर्यते ।
अर्चयित्वा कन्धामलङ्घारादिना वरच्च गोभिलोकप्रकारादिना ।
तथाच चतुर्थप्रपाठके दशमकाञ्चिकायां गोभिलः—उत्तरतो गां
वधा अवतिष्ठेत् अर्हणा पुञ्चवाससा इति (४,१०,१) । अर्हश्चौय-
देशस्योत्तरस्यां दिशि गां स्त्रीगच्छैम् । पुञ्चवाससेति माताहङ्कारामिति
मन्त्रलिङ्गात् वधा उपस्थानं कुर्यात् । तस्या एव गोरन्तस्या अन्तव्यात्
अर्हणा पुञ्चवाससा मन्त्रेणार्हश्चौयानामुपवेशने मन्त्रमाह स एव—
‘इदमहमिमां पद्मां विराजमन्त्राद्यायाधितिष्ठामि इति प्रतिष्ठमानो
जपेद्यत्वैनमर्हयिष्यतः स्युः’ (४,१०,२-३) । इदमहमिति प्रतिष्ठमान
जर्हस्तिष्ठन् जपेत् । जामाता यत्र देशे । एवं जामाद्वादिकं
अर्हयन्तः पूजायन्तः मन्त्रदावादिकाः स्याः । तिन इदमहमिति मन्त्रं
तिष्ठन् पठित्वा जामाता आसने उपविशति । अर्हयमकारमाह स एव—
‘विष्टरपाद्यार्चाचमनीयमधुपर्कान् एकैकशक्तिर्जिर्निर्विद्येरचिति’

(४,१०,५)। विष्टरसु सार्वदितयवामावर्तवलिताधीसुखाणा असंस्यात्-दर्भाः। तथाच गृह्णासंशहः—‘जाह्नकेशो भवेद्ब्रह्मा शब्दकेशसु विष्टरः। दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामावर्तसु विष्टरः’ इति। कृष्णोगपरिशिष्टम्—‘दर्भसंस्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि’। एवच ‘पञ्चाश्चिर्भवेद्ब्रह्मा तद्देव तु विष्टरः’। इति यदि भमूलं तदा शाखाक्तरीयम्। एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंस्या भवदेवभट्टोक्ता निरस्ता। एवं विष्टरप्रहृण्डं हस्ताभ्यामपि यदुक्तं तदपि निरस्ताम्। ‘यत्रोपदिश्यते कर्म्मणां कर्तुरङ्गं’ न चोक्यते। दक्षिणास्त्रत विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः कारः इति कृष्णोगपरिशिष्टात्। पाद्यं पादञ्चालनार्थसुदकम्। तथाचामरः—‘पाद्यं पादाय वारिणि’। अद्यै दध्वचतस्रमनोयुक्तं जलम्। साक्षतं सुमनोयुक्तसुदकं दधिमिच्छितम्। अद्यै दधिमधुभ्याच्च मधुपकोऽभिधीयते। इति भद्रभाष्ट-धृतवचनात् (क: प्र: ३,१०,१८)। आचमनोयमाचमनार्थसुदकम्। दधिमधुपकावेष मधुपकोभिधानं छ्रुतासश्वपतरम्। तत्सध्यवे गोभित्वः—मधु-पको दधिमधुहृतं पिहितं कांस्यस्थं कांस्येनेति पूर्ववचने पावानुपदेशात् कांस्यपादं विनापि मधुपकोदीयते। तान् पञ्च विष्टरादीन द्रव्यविशेषान् एकैकशः प्रत्येकं त्रिलिङ्गप्रतिपादनकालेऽहेणकर्त्तरो निवेदयेन ज्ञापयेयुः। विष्टरादीनि निवेदनोयानि। त्रिलङ्गाप्रतिगृह्णातामिति सक्तात् भव्यत्वं वाक्ययेवं कुर्यात्। पाद्या इति अप्सम्बन्धात् ख्लौवद्वचनमिति सरला, तत्र। वीक्षणविधौ तद्यन्ते च अपि इति श्रुत्या अप्येवं तथा कल्पनानुपपत्तेः। ‘पादार्थसुदकं पाद्यं’ केवलं तोयमेव तत्। तत्तैजसेन पादेष शहेनापि निवेदयेत् इति कालिकापुराणात् ‘पाद्यं पादाय वारिणि’ इत्युक्तेच। अतएव भद्रभाष्टे पाद्यं पाद्यं पाद्यमित्युक्तं विवाहानन्तरमहेष-सुक्ता गतेष्विष्टयेकं इति वज्रमाणस्त्रवेष गोभित्वोऽप्यागमनमात्र एव वराहेषसुक्तवान्। तत्रैक इत्यनेन वज्रवादिसच्चातत्वात् तत्काले

वराईणं व्यवङ्गियते तत्प्रकारमाह—‘या शोषधीरित्युदद्ध’ विष्टर-
मास्तार्थीच्छुपविशेत्’ (४,१०,६)। या शोषधीरित्यनया उद्दत्ता। उद्दद्ध-
मुदगम्य’ विष्टरमास्तीर्थ्य उपविशति। पादयोरग्न्यमध आस्तीर्थ्य
उपरिपादौ तृणीं कुर्यादिति सरला। भृभाष्य—ततः पादोप-
वेशमे भवदेवमन्तलिखनं प्रमाणशून्यम्। तत पादाजलमेच्छमाह स
एव। ‘यतोदेवो’रित्यपः प्रेतित (४,१०,८)। यतोदेवोरिति मन्त्रे णापः
पादमश्चालनमुदकं प्रेतित। गोभिलः—‘सर्वं पादमवनेनिज’ इति
मव्यं पादं प्रक्षालयेत्। ‘दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिण’ प्रक्षा-
लये’ (४,१०,१०)। तत्र जलाञ्जलिनिशेषं कुर्यात्, एवं दक्षिणेऽपि।
गोभिलः—‘पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभी शेषेष’ (४,१०,११)। पूर्व-
मन्यमपरमन्यमुभाविति मन्त्रेण पूर्वप्रक्षालनावशिष्टजलाञ्जलिनितेन
उभयपादप्रक्षालनं कुर्यात्। गोभिलः—‘अन्तस्य रात्रिरसीत्वर्धं-
प्रतिगृहीयात्’ (४,१०,१२)। कांस्तपात्रेण दध्वजातादियुता’ जल-
कृपमर्ध्य’ अन्तस्य रात्रिरसीति (मः ब्राह्मणम् २, च, ८, खादि : २२
४,४,१८) मन्त्रेणाञ्जलौ उठीत्वा शिरसि दद्यात्। तथाच
भृभाष्ये शूलपाणिष्ठतवचनात्। ‘कांस्तेन वाईशीयस्य निनेदर्वा-
मञ्जलौ’। (कर्मप्रदीप : ३,१०,१८)। गोभिलः—‘यशोसीत्वाचमणीय-
माचामेत्’ (४,१०,१३ मन्त्र ब्राह्मणम् २,च,१०, खाः च॒ : ४,४,१६)।
यशोसीति मन्त्रमुच्चार्याचमणीयं जलमाचामेत्। तत्त्वं सक्षमत्रेण
ब्राह्मतीर्थेन भक्षयित्वा द्विस्तृणीं भवेत् तत इन्द्रियाण्यपस्तुयेत्।
गोभिलः—‘यशसो यशोसीति मधुपर्कं उठायीयात्’ (४,१०,१४ मः
ब्राः २,च,११)। यशसो यशोसीति मन्त्रेण उठायीयात्। तथा
‘यशसो भक्षोसि भक्षसो भक्षोसि श्रीभक्षोसि चियं मयि खेहीति’
त्रिः पितेत् (४,१०,१५ मः ब्राः २,च,१२ ; खाः च॒ : ४,४,१८)। ‘तृणीं
चतुर्थमिति’ (४,१०,१६) मन्त्रं प्रतिपानं पठित्वा वारदयं पितेत्
चतुर्थमन्त्रकं पितेत्। इदानीं पानन्यवहाराभावात् जिज्ञवि। तत

आचम्य गोमी॑चर्चा॒ कारयेत् । तथाच गोभिसः—‘आचाम्नीदि-
काय गौरिति नापितज्जिवू॒यात्’ (४,१०,१८; मः ब्रा: २,८,१३, खा: षट्
४,४,२१) । ‘तुच्च गां वहणपाशाहि॒वन्तं मेऽभिवेहि इति तं जडासुष्टु
चोभयोहत्सूज गामत्तु लृणानि पिवतूदक’ ब्रूयात्’ (४,१०,१८) ।
‘माता हृद्राणामनुमन्त्रवेदिति’ (४,१०,२०)—माता (मन्त्रत्तु) हृद्राणां
दुहिता वस्त्रानां सादित्यानामामृतस्थ नाभिः । प्र तु वोचं विकितुष्टि जनाय
मागामनागामदितिं वधिष्ठ । (मः ब्रा: २,८,१५, आच षट् १,२४,२५,
पा षट्ठा १,३,२७) । आचाम्नीदकाय क्षताचमनाय प्रक्षतत्वाहराय ।
सप्तम्यवै चतुर्थी॑ । तेन वरे आचाते नापितः प्रक्षताया गोः समीप॑-
वस्त्रितो गौरिति ब्रूयात् । एवं नापितेनोत्ते तं आवयति वरो
मुच्च गामित्यादि । अत मेऽभि वेहीति शब्दप्रचेपात् मेऽभिवेहीति
इत्येव प्रयोगः नतु निराकाङ्कशरणाय भोचये बन्धुरिति । अमुच्च
इत्यनेन कन्धादातुर्णामनिहेष्य इति भद्रभाष्यम् । ततच्च भवदेवभट्टे न
यदभिवेहीति अत्रेति पदे न लिखितं अमुच्चेत्यनूडेन लिखितं
कन्धादानानन्तरस्य गौरित्यादि गवामन्त्रव्यपर्यन्तं लिखितं तदेयं
भद्रभाष्यादिविरोधात् प्रमाणाभावाच्च । अर्हचादित्वेन कन्धादानात्
पूर्वमेव गोमीचनस्य गुप्तस्त्वात् । मनुवचने अर्हयित्वेत्यनेन अर्हचा-
नन्तरमेव कन्धादानविरोधाच्च ।

अष्ट विवाहपरिपाटी॑ । तत्र गोभिसः—‘मुख्ये नच्चत्रे दारान्
कुर्वीत’ (२,१,१) । मुख्ये दोषरहिते । नच्चत्रे ज्योतिःशास्त्रोल्ल-
प्रशस्ते रेहित्यादौ । सपिक्षादिदोषरहितां काम्यां स्त्रीकारेण दारान्
पल्लीं कुर्वीतेति । एवं ‘उदगयने आपूर्यमाचे पदे मुख्येऽहनि प्राण-
वर्त्तनादङ्गः कालं विद्यादिति’ (१,१,३) तस्मैव स्त्रीकारेण मुख्येऽहनीत्य-
नेनैव वारतिविश्वव्योगानां शुभसूचकत्वप्राप्तौ विद्याहे मुख्ये नच्चत्रे
रैति मुखविद्यागमितरापिच्छया नच्चत्रस्य प्राधाम्बद्धोत्तमार्द्धम् । अत च
विद्याहात् पूर्वं ज्ञातिकाञ्चु कस्तमन्त्रकाकाम्याभिवेकफपस्त्र ज्ञातिकाम्यो

भवभावे य वाम्बलाभिधानेन इदानी॑ तदानाचरणात् तदप्रमाण॑ न
लिङ्गितम् । कथ्यतहरकावरयोर्द्दृश्यपरिशिष्टम्—‘कन्धां वरयमाना-
नामेव धर्मो॑ विचौयते । प्रत्यक्षुखाः वरयन्ति प्रतिकृष्टान्ति प्राप्तुखाः॑’ ।
वरयन्ति गोद्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति प्रतिकृष्टान्तीति अदणात् । अत-
एव ‘सर्वत्र प्राप्तुखोदाता चहोता च उदप्तुखः । एव एव विचिदान्ते
विवाहे च व्यतिक्रमः’ इति प्रत्यक्षुखः सम्बदाता प्रतिप्रहोता प्राप्तुखः॑ ।
तदाच्च ‘प्राप्तुखायाभिरुपाय वराय शुचिसज्जीवी । दद्यात् प्रत्यक्षुखः
कन्धां च लक्षणसंयुते॑’ इति वचनाच्च । भवदेवीयसम्बन्धविवेके प्रवरा-
भिधानमाह भविष्यपुराणम्—‘तुलापुहवदाने च तर्वैव हाटकाचले ।
कन्धादाने तथोत्मगे कीर्तयेत् प्रवराटिकम्’ । हरिश्चर्मधृतम् आम्बला-
यनग्नहरपरिशिष्टम्—‘शिवदत्प्रपौच्छी विशुद्धतपुच्छी यज्ञदद्या कन्धा
शिवमित्रप्रपौच्छाय राममित्रप्रपौच्छाय विशुमित्रपुच्छाय कद्रियाय तुभ्यं॑
सम्प्रदत्तेति’ । सम्बद्यता इत्यत्र हृष्टार्थत्वात् पु॑वचसां त्राप्रत्ययार्थाविक-
्षितत्वेन सम्प्रददे इत्यत्र प्रयोगः । तदाच्च व्यासः—‘नामगीते॑
समुच्चार्ये प्रदद्यात् अव्याख्यितः । परितुष्टे न भावेन तुभ्यं सम्प्रददे॑
इति॑ रुग्मिफले तुभ्यं सम्प्रददे इति॑, परग्मिफले तु॑ ‘अहमस्मै॑
ददानीति॑ एवमाभाव॑ दीयते॑’ इति॑ हृष्टोगपरिशिष्टदर्शनात् ददानीति॑
वाच्यम् उभयपदिदाधातोः॑ फलवत्कर्त्तर्यामिनेपदे॑ अफलवत्कर्त्तर्यामि-
परस्मै॑ पदमिति॑ पारिशिष्टुतेः॑ । अतएव आक्नेपदपरस्मै॑ पदयोराक्नेप-
रस्मै॑ इति॑ समाधया सङ्कृते॑ । ददानीत्वस्त्र दद इति॑ वर्त्मानार्थता॑ ।
अतएव सङ्कृतददानीति॑ सङ्कृतपुरात्म सङ्कृतृते॑ । अनुसतिपदस्यार्थ-
प्रार्थनार्थत्वे॑ तु सङ्कृताभिधानमप्योजकमिति॑ । आक्नादी॑ फलमानिना॑
गोद्रादुर्गम्भेष्टदर्शनात् तदितरब्राह्मि॑ तदुम्भेष्टाचारः॑ । हृष्टोग-
परिशिष्टे॑ इ॑पददर्शनादहं॑ पदप्रयोगोऽपि॑ । एवं चाहे॑ ‘अहुकातुक-
गीते॑ तत्त्वम्भव॑ खधानमः’ इति॑ नम्भापुराचरदर्शनात् । देयविशेषण-
स्त्रै॑त्वस्याप्तप्रयोग इति॑ । तत्र नम्भावरहुक्तमोः॑ पाठ्यमात् चक्ष-

नृहोत्रशास्त्रक्रमस्य वलवत्त्वात् वरकुलाभिधानमन्तरं कन्याकुक्षाभि-
धानसमाचारः। तथाच हेमाद्रिष्ठृतं कहचगृहवचनम्—‘वरगोत्र’
समुच्चार्यं प्रपितामहपूर्वं कम्। नाम संकीर्तयेहिहान् कन्याया-
बैवनिव हि’ इति धनञ्जयकातसम्बन्धविवेकपरिशिष्टौयम्। ‘नान्दोमुखे
विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम्। वाक्यमुच्चारवेहिहानन्यत्र पिण्ड-
पूर्वं कम्। एतदेव दिवचचार्यं कन्यां दद्यादृयथाविष्ठि’। नान्दो-
सम्बिहिति कथते इति ब्रह्मपुराणात् नान्दोमुखे मुखादिसर्वादिप्रधान-
रूपे विवाहे। विशेषणम् विवाहादेव मुखादिलाभविशेषज्ञापनाय।
चर्षवर्थः। अन्यत्र प्राप्तिवादिक्रमव्यवक्षेदाय। नान्दोमुखपदस्य
श्रावणरहये अनेकवचनप्राप्तिवृत्तपूर्वं काभिस्त्रापवाधापत्ते च। उयोति:-
नारसमुच्चये—‘विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्थात् पुत्रवर्जिता।
विवाहानलदधा सा नियतं स्त्रामिघातिनी’। अतएव महाभारते—
‘रात्रौ दानं न शंसति विना चाभयदक्षिणाम्। विशा कन्यां हिजश्चे षाठा
दीपमन्नं प्रतिश्वयम्’। अभयदक्षिणां अभयदानम्। प्रतिश्वयः प्रवासिना-
मान्यतयः। विवाहे रात्रौ दानान्तरमव्याह देवतः—‘राहुदर्शन-
संक्रान्तिविवाहात्यव्यष्टिहितु। सानुदानादिकं कुरुं ग निर्णिय चाम्यवत्तेषु
च’। अहादिदोषशान्त्वर्थं दानादिकम् विवाहात् प्रागेव कर्त्तव्यम्।
भगवत्या शक्तिष्ठा विवाहे तथा दर्शनात्। तथाच भारते—‘चक्रः
सामर्थ्यसुर्मन्त्रैर्बंधा रक्षां द्विजोत्तमाः। पुरोहितोत्थर्वं विहै
कुहाव प्रह्यान्तये। हिरण्यकृष्णवासांसि तिक्षांसु गुडमिश्रितान्।
प्रादाहे नूच विप्रेभ्यो राजा विधिविदात्म्वरः’। ततोयोटकादिदोषे,
तत्तत्सूचनीयपञ्चयकाम इति वक्ष्यत्वम्। अतएव दौपिकायां चे
यहारिष्टसूचका इत्युत्तम्। सम्बन्धः—‘तां दस्त्रा च पिता कन्यां
भूषणाच्छादनासनैः। पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुखवृत्तितु’।
विश्वापुराणम्—‘विशिष्टफलदा कन्या निजामाणां विसुलिदा’।
निजामाणां सुक्षिप्रतिकूलकामेन रहितानां। तेन विश्वप्रीतिकामनया

दाने ग दोषः । 'देयानि विप्रसुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये' इति वामन-
पुराणे सामान्यतोऽभिधानात् । एवं पित्रुहेशेऽपि दानम् । तथाच
विष्णुपुराणीयपितृगाथा—'तत्त्वस्तमहौयानसर्वभोगादिकं वसु । विभवे
सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुहित्य दास्यति' । याज्ञवल्क्यः—'ब्राह्मो
विवाह आङ्ग्य दीयते शशधलंकाता । तज्जः पुनात्पुभयतः
मुहूषानेकविंशतिम् । इत्युक्ता चरतां धर्मं मह या दीयतेऽर्थिने ।
स कायः पावयेत्तज्जः षट् षड् वंशां सहावना' । पुनाति पित्रादीन्
पापात् नरकाच्च समुद्धरति पुत्रादीन् निष्पापान् अनयति आवानमपि
निष्पापं करोति । मह धर्मं चरतामिति नियमं कृत्वा कन्या दीयते
स कायः । कः प्रजापतिदेवताऽस्येति प्राजापत्यनामक इत्यर्थः । 'आच्छाय
चाच्चर्चयित्वा च श्रुतश्चैलवते स्वयं । आङ्ग्य दानं कन्याया ब्राह्मो
धर्मः प्रकीर्तिः' । अत्र यदानपदं तदीयते यस्मै अहणाय इति
बुगतपत्त्वा काल्युगटो बहुलमिति स्युटा मिहमिति अहणपरं नतु
भावसाधनं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थ-
अहणनिमित्तीभूतप्रकार्यर्थत्वागेन सहैकाकास्त् काल्यमाहानस्य स्थितादि-
पदाभ्याहारिण वा । व्यतीं इरिवंशीयतिशृङ्गपूष्याणे । 'पाणिश्चहण-
मन्त्राणां विज्ञ' चक्रे स दुर्मतिः । येन भार्या इता पूर्वं कृतोदाहा-
परस्य वै ॥ कृतोदाहा भार्या पाणिश्चहणात् पूर्वं इतीत्यर्थः । एवं
'पाणिश्चहणिका मन्त्रा नियतं दारक्षण्यं । तेवां निषा तु विज्ञेया
विहङ्गिः सप्तमे पदे' । इति भनुवचनं विवाहगतसंस्कारविशेषार्थं भतएव
निष्ठेत्युक्तम् । तथाच रक्षाकरः—'पाणिश्चहणिका मन्त्रा विवाह-
कर्माङ्गभूता' इति । मनुः—'ज्ञातिभ्यो इविवं इत्वा कन्यायै चैव
शक्तिः । कन्याप्रदानं स्वाच्छन्यादासुरो धर्मं उच्यते' । इति । कन्या-
प्रदानं कन्यायाः स्वौकरणमिति कुल्यकमहः । स्वाच्छन्यात् स्वेच्छया ।
दानाधिकारमाह याज्ञवल्क्यः—'पिता पितामहो भावा सकुर्म्भी
जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाथे प्रज्ञतिष्ठः परः परः । अप्रयच्छन्

समाप्नोति भूषणत्वाद्यताहतो । कामन्त्रभावे दातृणां कन्धा कुर्यात्
खयव्यरम् । तथेत्यनेन नारदोऽमातामहाव्याः स्त्रिचिताः । तथाच
नारदः—‘पिता दद्यात् खयं कन्धा भाता वानुमतः पितुः । माता-
मही मातुलक्ष सकुर्ल्लो वान्धवस्तथा । मातात्वभावे सर्वेषां प्रकाशो
यदि वर्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायो कन्धां ददुः मनाभृतः’ । वान्धवः
पितामहः याज्ञवल्क्यै कवाक्यत्वात् । अत्र सकुर्ल्लयमातामहोर्नारदोऽ-
क्रमो न आश्चः पाठकमाच्छान्दकमस्य वलवत्वात् । तस्यामित्यनेन
मातुरपस्थितत्वात् । सनाभय इत्यनेन मातामहमातुलेतरमकुर्ल्लय
उच्यते । प्रकृतिस्थायो पातित्यादिदोषरहितः । देयद्रव्यस्य प्रेक्षण-
स्थर्णने घाः हारीतः—‘तस्यादद्विरवीच्च दद्यादालभ्य चेति’ । कालिका-
पुराणम्—‘यस्य यहीयते वस्त्र मलाहारादि किञ्चन । तेषां दैवतमुच्चार्यं
कल्पा प्रोक्षणपूजने’ । सम्प्रदानार्च्छनमाह मनुः—‘योऽर्च्छिं तं प्रति-
गृह्णाति दद्यादर्च्छिं तमेव वा । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकान्तु
विपर्यये’ । योऽर्च्छापूर्व्यकमेव ददाति यज्ञं प्रतिग्रहीताऽर्च्छापूर्व्यकमेव
दातुः प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतः । अनर्च्छिं तदानप्रतिगृह्णणे
तु नरकमिति कुल्लकमभृतः । ततस्यार्च्छिं तमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात्
पुरुषार्च्छापि प्रतीयते । अतएव देयनामाहापस्तम्भः—‘सर्वाण्यु-
दक्षपूर्व्याणि दानानीति’ । गोतमः—‘अन्तर्जानुकरं कल्पा सकुर्ल्लयन्तु
तिलोदक्षम् । फलांशमभिमन्त्राय प्रदद्यात् अद्यान्वितः’ । कन्धाया
दैवतं प्रतिगृह्णप्रकारमाह विशुध्मैतरम्—‘कन्धा दासस्तथा दासी
प्राज्ञापत्वाः प्रकौर्तिताः’ । प्राज्ञापत्वाः प्रज्ञापतिदैवताकाः । तथा
‘भूमिः प्रतिगृह्ण कुर्यात् भूमिः कल्पा प्रदक्षिणम् । करे गृह्ण तथा
कन्धां दासीदासी हिजोत्तमाः’ । करे गृह्ण करं गृहीत्वा । तदा-
हादित्यपुराणम्—‘शोहारसुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं शक्तुमोदनम् । गृह्णी-
याहस्त्रिये इसो तदन्ते खस्त्रियं कौर्त्त्येत्’ । शोहारस्य शौकारार्थ-

स्वात् तेनैवाव चहयसुत्तम् । तथाच ओमित्यसुगपगमे इति
शान्दिकाः स्वस्तीति दावभिमतसाभाविष्यारार्थम् । तथाचामरः
‘स्वस्याशौः चेपुखादा’विति । मार्कण्डेयपुराणम्—‘दातुरिष्टमभि-
ज्ञायन् प्रतिष्ठादादोलुपः’ । विष्णुधर्मोत्तरै—‘द्रव्यस्य नाम गृह्णी-
याइदानौति ततो वदेत् । तोयं दद्यात्स्या दाता दाने विधिर्यं चृतः ।
प्रतिष्ठाहोता साविद्रौं सर्वत्रैव च कौर्तव्येत् । ततस्तु साहैँ द्रव्येष्व
तस्य द्रव्यस्य दैवतं । समापयेत्तातः पश्चात् कामसुत्वा प्रतिष्ठाम्’ ।
ब्रामः—‘ब्रह्मायुक्तः शुचिर्दीक्षी दानं दद्यात् सदक्षिणम् । अदक्षिणन्तु
यद्यानं तत्सर्वे निष्फलं भवेत् । दक्षिणाभिष्ठपेतं हि कर्म सिध्यति
मानवे । सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते’ ॥ सुवर्णे काच्छनमाद्र
नपुँ मकनिर्हशात् ।

अथ पाणियहणम् । तत्र गोभिलः—पाणियहणे पूरसाच्छासाया
उपलिम्बित्वा उपलिम्बित्वा हितो भवति (२-१-११) । पाणियहणे कर्त्तव्ये
गृह्णमस्तीपदेश उपलिम्बितः खण्डिले रेखादिविवरपाच्छाजपान्तं
कर्त्तव्ये कृत्वा प्रकातकर्त्तव्ये योजकनामावाहनेन समाहितो उपलिम्बित्वा भवति ।
गोभिलः—‘अथ जन्मानामिको भ्रुवाणामपां कालसं पूरयित्वा सहोद-
कुषः प्राहतो वाग्यतो इच्छेषामिनि’ परिक्रम्य दक्षिणत उदंसुखो उवितिष्ठते’
(२-१-१२) । अम्बिस्थापनानन्तरं वरस्य महायानां भध्ये एको इगाध-
जलेन घटं पूरयित्वा गृहीतकुषो वस्त्राच्छादितदेहः प्रदक्षिणेनामिनि
वेष्टयित्वा उपलिम्बित्वा शोर्हिष्यस्यान्दिग्य उदंसुखो उवितिष्ठते’ । अवपूर्व-
स्थितिरनुपविष्टतां बोधयति गोभिलः—‘प्राजनेनाम्बः’ (२-१-१३)
इति । प्रतोदेन सह कुम्भधारिवदागत्य कुम्भधारिणः प्रागन्वयो उवितिष्ठते ।
गोभिलः—‘शमोपलाभमितान् लाजां चतुरस्त्रिलिमावान् स्त्रेष्वोप-
सादयन्ति पश्चादम्बे’ (२-१-१४) इति । शमोडुक्षपत्रमितितान् चतु-
रस्त्रिलिपरिमितान् लाजान् अम्बः पश्चात् स्त्रेष्वस्यान् स्वापयन्ति,
वक्ष्यतान् चक्षुर्नवियमः । ‘अचतासु यवाः प्रोक्ता चाला चक्षा

भवति ते । इष्टानु ग्रीहयो लाजा बटौ खण्डिक उच्चयते ॥
गोभिषः—तथा दृश्यत्पुद्रच (२-१-१५) । दृश्यत् शिळा पिण्डाधारकपा
युक्तः पेषणकरणरूपप्रस्तरस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयन्तीत्यर्थः ।

अथ यस्माः पाणिं ग्रहीयन् भवति संशिरस्का साङ्गुता भवति
(२-१-१६) । यस्माः कन्धायाः जामाता पाणिं ग्रहीयन् भवति पाणि-
ग्रहयं करिष्यतीत्यर्थः । अथ तदारथदिने चारोऽर्त्सनानन्तरं अविघवा-
हृतमङ्गलोदकैः सा ज्ञाता भवति । तथा आहतेन वसेनेन पतिः
परिदध्यात् या अक्षमत्वित्येतयर्चा (२-१-१७) (मन्त्र ब्राह्मणम् १-१०५,
खा: गृः १-१०६) । आहतस्तरूपमाह—‘ईषद्वौतं नवं शुभं’ महार्घ यज्ञ
धारितम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्त्त्वंसु पावनम् ॥ ईषत् सूक्ष्मम् ।
न धारितं न परिहितं एवं भूतेन वस्ते या अक्षमत्वित्येत्येति । तेन परिधापये-
दित्यर्थः । एवच परिधापनानुरोधेन वज्ञा उत्तितत्वं प्रतीयते ।
अतएव कटवहिं गोभिष्ये प्रापणानन्तरं वरदक्षिणे उपविशतौत्युक्तम् ।
एतदधरीयवस्त्रपरिधापेन उत्तरत्र प्राहुतमित्यनेनोत्तरीयकाभात् स्त्री-
परिधाने शङ्कमित्यविवक्षितम् । ‘धारयेद्य रक्षानि नारी चेत् पति-
संयुता । विघवा च न रक्षानि कुमारी शङ्कवाससौ’ । इति भूतस्त्र-
पुरापात् । परिधानप्रकारमाहतुः शङ्कसिंहिती—‘न नाभिं दर्शयेत्
कुलवधूरागुल्फाभ्यां वासः परिदध्यात् न स्त्रौ विहृती
कुर्यात्’ इति । वासेविन्द्यासविशेषस्तु तत्तदेशाचारादवगम्तव्यः ।
रक्षाकरोऽव्येवम् । गोभिषः—‘परिधत्त धत्त वामसेति प्राहतां
यज्ञोपवीतिनीं अस्म्युदानयन् जपेत् सोमोऽदद्वद्वर्त्यर्थयेति’
(२-१-१८, मः ब्रा: १-१-६) । प्राहतां यज्ञोपवीतिनीं यज्ञोपवीतवत्
क्षतोत्तरीयपरिधानाम् । तदोत्तं विद्याकरवाजपेयिष्यत्वचनेन
वज्ञा अृतिः—‘यथा यज्ञोपवीतस्त्र धार्यते च हिजोत्तमैः ।
तथा सम्बार्थ्यते यज्ञादुत्तराच्छादनं शुभम्’ । नतु यज्ञोपवीतिनी-

मित्यनेन स्त्रीवामयि कर्माङ्गुष्ठवेन यज्ञोपवीतधारण्यमिति इति-
अथाऽस्तं सुक्तम् । स्त्रीशां यज्ञोपवीतधारणाशुपपत्तेः, सरलाभृतभाष्य-
योरथेवम् । ततोवधूर्दक्षिणश्चवयं सूश्रेत् । ‘हुते निष्ठौविते वान्मे
परिधानेऽनुमोदने । कर्मस्य एषु नाचामेत् दक्षिणं अवयं सूश्रेत्’ ।
इति अृतेः । अभ्युदानयन् अन्वेरभिमुखीमानयन् जपेत् । सोमोऽ-
दददिति मन्त्रं पतिः पटेत् । गोभिलः (२-१-१८)—‘पश्चादन्त्रः
संवेष्टितं कटमेवं जातीयं वान्यत् पदा प्रेरयन्तीं वाचयेत्—‘प्र मे
पतिः या नः पत्वाः कल्पतामिति’ (मः ब्राः १-१-८) । अन्वेरः पश्चा-
दीरणरचितं कठं तत्त्वातीयमन्यथाद्वितं वा वस्त्राच्छादितं पादेन
प्रेरयन्तीं वधूं प्र मे पतिर्या न इति वाचयेत् पतिः । ‘खयं जर्यदजपत्वां
प्रास्या’ इति (२-१-२०) । वर्षिष्ठोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् (२-१-२१) ।
पूर्वं कटान्ते दक्षिणतः पाणियाहस्योपविश्विति (२-१-२२) । प्र मे
इति मन्त्रं वास्त्रात् लक्ष्या वाऽजपत्वां वर्जा खयमेव पतिः पूर्वमेव
मन्त्रं प्र मे इति ख्याने प्रास्या इत्युद्धं जात्वा जपति । अन्वाग्रहः
समीपवचनः । तेन कठवर्षिष्ठोः समीपदेशं अन्वाग्रहरूपं प्रापयेत् ।
पतुर्गृह्णिणातः कटस्थं पूर्वभागे कन्द्या उपविशति । ‘दक्षिणे
पाणिना दक्षिणमंसमन्वारव्यायाः षड्ग्रन्थाङ्गीर्जुं होति अग्निरेतु
प्रथम इत्येतत्प्रश्नतिभिरिति (२-१-२३) । अन्वारव्याया इति कर्त्तरि
तः । समन्वयं वष्टो । तेन पत्स्युर्गृह्णिणस्त्वम्’ दक्षिणहस्तेनान्वारव्यायां
संलग्नायां सत्या अग्निरेतु इत्यादि षड्ग्रन्थम्: षड्ग्रन्थाङ्गीर्जुं
होति, वरः । ‘महाव्याहृतिभिः पृष्ठक् (२-१-२४) । समस्ता-
भिद्यतुर्दीर्घं’ (२-१-२५) । महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवःस्त्रिति तिष्ठभिः
प्रस्त्वेकमाण्डाङ्गीर्जुं हृयात् । ‘हुत्वोपित्व अवतिष्ठत’ (२-२-१) इति
हवनानन्तरं उपित्वाच्छलिं वज्ञा वधूवरावुपतिष्ठतः । अश्वर्णमात्
कन्द्यायाः शोमानुकूलचेष्टावस्त्रात् समानकर्त्तव्यवेन ज्ञा । ‘अनुष्ठृण्डं
श्वितः परिक्रम्य दक्षिणदेशं गत्वा उद्दृश्योऽवतिष्ठते वधूवरावु

‘यहीत्वा’ (२-२-२)। अनुष्ठृणु पृष्ठं सच्चौक्तत्वं परिक्रम्य गत्वा तेज कन्दायाः पश्चाहर्वना तस्या दक्षिणं गत्वा वधञ्जलिं दक्षिणहस्तेन यहीत्वा उदच्छुखोऽवतिष्ठेत् । एवोऽच्छलिः पाणिप्रहृष्टपर्यन्तं स्नास्यति । एतम् कन्दायाः प्राञ्छुखत्वमायाति । ततस्याच्छल्याक्षभन्नान्तरं पाणिप्रहृष्टपर्यन्तं कन्दाक्षभन्नं पतिर्न त्यजेत् । तथाच भृभाष्याधृतं गृह्णान्तरम्—‘इत्वाच्यमयं जायायामन्वारभ्याच्छलिस्थितिः । न विमुच्येदनापत्सु यावत् पाणिप्रहृष्टो जपः’ इति । ‘पूर्वां माता लाजानादाय भ्राता वा वधूमाक्रामयेत् यस्मानं दक्षिणे न प्रपदेन’ (२-२-३)। पाणिप्रहृष्टो जपति इममश्मानमारोहेति (२-२-४)। पूर्वदेशस्याय वधा एव माता तथैव भ्राता अन्यो वा ब्राह्मणः प्रागासादितान् लाजान् स्मृत्यान् गृहीत्वा वधूं हृश्टपुत्रं दक्षिणपदार्थे च क्रामयेत् । तदाकामणकाले इममश्मानमारोह इति वरो जपेत् । ‘मक्तसंगृहीतं लाजाच्छलिं भ्राता वधञ्जलाक्षाधपति (२-२-५)। तं मोपस्तीर्णभिद्वारितमन्नो चुहोत्यविच्छिन्दत्यच्छलिं इयं नार्वुपव्रते इति (२-२-६)। एकवारं अदिक्षेपेण सम्यग्गृहीतं लाजाच्छलिं वधञ्जलौ उपस्तीर्णभिद्वारितमिति मिहये उपस्तरणाय वरो हृतस्तुवं वधञ्जलौ ददातीति । ततो वधा माता भ्राताऽन्यो वा ब्राह्मणो लाजान् ददाति तदुपर्यभिद्वारणाय हृतस्तुवदये ददाति वरः इति । चतुरावर्तपदे भगु गोद्रो भार्गवप्रदरशेत्तदा पक्षावर्ताय उपस्तरणे हृतस्तुवदयमिति विशेषः । एवमुपस्तीर्णभिद्वारितं लाजाच्छलिमेदमकुर्वती वरेण इयमिति मन्त्रसिङ्गादियं नार्वुपव्रते इति यठिते वधूः स्त्रमिहेऽम्भो चुहयात् । ‘अर्घ्यमन्तं तु देवं पूष्यम्-मित्युत्तरयोः’ (२-२-७)। उत्तरयोस्तथाविधयोर्लाजहीमयोः । अर्घ्यमणं तु देवं पूष्यम् तु देवमित्येती मन्त्रो यथासंख्य लियोऽन्तर्व्यौ ‘हुते पतिर्वयेतं परिक्रम्य प्रदक्षिणमन्ति’ परिक्रयति मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः कन्द्यसा पितृभ्य इति’ (२-२-८)। हुते लाजाच्छलौ

मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिर्थापूर्वे इतं गतं तदैव परिक्रम्य वधाः
पश्चिमेण प्रत्याहृत्य प्रदक्षिणं यथा स्नातया यातीति । मन्त्रसिङ्गाय
कान्यका पितृभ्य इति मन्त्रं पठन् वधुमन्त्रं परिष्ययति परि सर्वतो-
भावेन नवेत् प्रदक्षिणं कारयेदित्यर्थः । यत् सरकायां पतुग्रश्लो
अष्टीतवेदोऽत्यो वा परिष्ययतीतुरलां तथावलिङ्गविरोधाद्यवहारापरि-
द्यहीतत्वाच हैयम् । अवान्निप्रदक्षिणे लाजादीनो प्रदक्षिणमाह भद्र-
भाष्याद्यता अृतिः—‘लाजानान्य’ सूर्वं कुरुं प्राजनाम्नानमेव च ।
प्रदक्षिणानि कुर्यातां दम्पती नविनाम्निकाम् । ‘परिषोता तथैवाव-
तिष्ठते यथा क्रामति तथा जपति तथावपति तथा चुहीति एवं द्विः’
(२-२-८) । परिषोता वधुस्त्रयैवानुपृष्ठगमनेन भर्वा घट्हीताच्छक्षिका
प्राक्षुखी अवतिष्ठते । तथैव यथापूर्वे तेजैव प्रकारिणाक्रामति अङ्गानं
दक्षिणप्रदेन तथा जपति पाणियहे इममङ्गानमिति तथा वपति
वधुज्ञलौ सकादघट्हीतलाजानामञ्जलिं तथा चुहीति उपस्थीर्णभि-
घारितं अविच्छिन्दत्यञ्जलिं एवमनेन प्रकारिण विक्षित्यः प्रथमेन सह
वित्वम् । उत्तरयोरित्यनेन हयोरेव मन्त्रोपदेशात् । सूर्येण शेषमन्त्रा-
बावाप्य प्राशुदीचीमस्युत्क्रामन्त्ये कमिष इति दक्षिणेन प्रक्रम्य सञ्चेनानु-
क्रामन्ती ताङ्काममाणां पतिर्मा सञ्चेन दक्षिणमाकमिति ब्रूयात् ।
एवं सप्तपदाक्रमणे पाणियाहस्त्रयैवावतिष्ठते इति । सूर्यसोत्तरादेहं
ष्टुतसूर्वं दत्त्वा तदुपरि लाजयेवं निधाय तदुपरि ष्टुतसूर्वदयमिति
चतुरावर्त्तं पूर्वे । पञ्चावर्त्तं पूर्वे तु सूर्यहयोपरिलाजयेषदानमिति ग्रेषः ।
तत्त्वं अन्वये स्तिष्ठितते खाहेति सूर्येण चुहुयात् । एतदनन्तरं
सरलोकां वामदेव्यगानं न गुलां प्रमाणानुपदेशात् । लाजयेपानन्तरं
प्राशुदीचीदिशमाभिसुखयेन दक्षिणपादपुरःसरेण गच्छ मा वामपुरः-
सरेणेतुगङ्गा एकमिष इत्यादिमसभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं सप्तसु खानेषु
वधुर्दक्षिणप्रदेन गत्वा तदेष्व वामपादेन न गच्छेत् । एवं वट्स-
खानेषु नयेत्तामाता । एतदनन्तरं सरला सप्तपदीत्यनेन प्रार्थनं भक-

देवभौतिम् । गुणविच्छुनापि लिङ्गितो मन्त्रो व्याख्यातस् । ‘ऐश्वर्या-
प्रति मन्त्रयते ‘हुमङ्गली’ (२-२-१३) रियं वधूंरिति । विवाहं द्रष्टु-
मागतान् हुमङ्गलीरिति मन्त्रेण जामाता प्रार्थयेत् । ‘अपरेणाम्बि-
मौदकोऽनुसंबन्ध्य (२-२-१४) पाणियाहं नूड्देशेऽवसिष्ठति तथेतरां
समझजन्तु इत्येतयर्चाँ । ओढको घट्हीतोदक्कुच्चः पूर्वस्थापितः
सोऽन्मेः प्रादविश्वेन पशादागत्य समझजयन्त्रे तथा ऋचा मन्त्रलिङ्गा-
हरेण जप्यमानया मन्त्रान्ते कर्मादिसचिपात इति व्यायात् मन्त्रान्तर-
मभिविष्टे त् तथा तेनैव प्रकारेण भेदोपादानेन इतरां वरेतरां वधूं
पूर्वगम्भिविष्टे त् इतरयासमस्याभिधानं स्यात् । तथाच घट्हात्त्वम् ।
मेदे मन्त्राऽप्तिरसचिपातलात् । एवमेव भृमाच्चम् । एतेन करण-
मन्त्रत्वात् कुञ्चधारिष्योऽयं पाण्डाः न सिद्ध्यमानस्य नाविति तु युवयो-
रित्यर्थं क्वान्दमो अत्ययः इति सरलीकं मन्त्रलिङ्गाहर एवाभि-
निष्ठतीति वीरेश्वरोत्तम्य नोपादेयं व्यवहारविरोधात् । अवसिक्तायाः
सूच्येन पाणिनाऽजलिमुपोदग्न्या दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं
पाणि॑ साङ्गुठमुस्तानं घट्हीत्वा एताः षट् पाणिग्रहणीया जपति
‘घट्हामि त इति’ (२-२-१५) । कन्यावसेचनस्य प्राकृ प्राप्तत्वे नाव-
सिक्ताया इति पुनरुपादानं अवसेचनस्यानस्यायाएव इस्तप्रहणार्थम् ।
उप उद्गट्ह्य उपसामीये, तेन मणिक्षवसमीपे घट्हणमर्यादामेन
उक्तरतः साङ्गुठदक्षिणस्य दक्षिणेन यहणाभिधानात् । उद्गट्ह्याऽजलि-
सकाग्राहक्षिणपाणि॑ विच्छिन्द्य वधा उत्तानं साङ्गुठं दक्षिणं पाणि॑
दक्षिणेन पाणिना घट्हीत्वा घट्हणामि ते इत्यादि षड् चः परिर्जपति ।
साङ्गुठमित्यनेन तर्जन्यादीनां घट्हणमुस्तानमित्यनेन करस्य पूष्ट-
प्रहणं प्रतीयते । ‘समाप्तात्त्वैहन्ति प्रागुदीचां दिघ्य ब्राह्मणकुलमभि-
रुपम्’ । समस्तात्पु पाणियहणक्रियात्पु सतीतु ऐशाचां दिग्धवस्तितं
विद्यातपःसंसुल्लं ब्राह्मणकुलं वधूसुत्याप्य नयेत्वः । तदभावे स्थानान्तर-
स्थितं तदभावे विद्यवस्तिम् । तथाच घट्हात्त्वम्—‘अद्वीतीरविवाहः

प्रागुदैश्चामन्यव वा नाश्चाणकुलं भन्दवति वेद्या वेति । भद्रभाषे इ-
प्येवम् । इदानीन्तु गोभिलोकाङ्गाण्डिहगमनाभावात् भवदेवेन तथा
न लिखितं किन्तु वेदित्वाङ्गाण्डिपसमीपस्यापि शास्त्रार्थत्वात् सुकरत्वाच
तत्कार्तुं मुजयते । ‘तदानिंहपसमाहितो भवति ।’ लक्षणं कल्पा
तद्र ब्राह्मणरुहे अम्बलरः स्थापितो भवति तत्रैव वच्छमाणं कर्म
कुर्यात् । इदानीन्तु तथाविधानाचरणात् वेदामेव पूर्वस्यापितान्मः
पवात् कर्म कर्तव्यं नत्वग्नन्तरस्यापनम् । तथाच भद्रभाषे ।
वेदामेव चेत्तन्देश स्यात् । तत्त्वं गणेष्विकं परिममृहनमिति वचनात्
प्रधानमेव तत् कुर्यादित्युक्तम् । ‘अपरेणानिमानुहं दोहितं चर्म
प्राग्धीवसुत्तरसोमास्तीषं’ भवति (२-३-३) । अब्दे: पद्माहिति रक्तं
प्राग्धीवं पूर्वशिरस्कं उपरि सोमहृष्टवर्मं उपवेशनार्थमाद्यतं भवति
सोहिताभावेऽन्यवर्णमपि चर्मणः प्राधान्यात् तस्य गुणत्वादिति भद्र-
भाषम् । इदानीन्तु ‘यदाधर्मशतुष्वादः स्याहर्मः पादविष्वः ।
कामिनस्तमसाच्छ्रुता जायन्ते यद्र मानवाः । अहङ्काररुहोतावृ
प्रक्षीणस्त्रे हवान्धवाः । विप्राः शूद्रसमाचाराः भन्ति सर्वे कलो युगे’ ॥
इति मत्स्यपुराणोक्तलियुगस्वभावेन सम्यग्वर्णाचिरण्डरहितेनापि
चर्मापवेशनाद्याङ्गाभावेऽपि कर्मणः प्राधान्यादाज्यहीमादिकं क्रियते ।
गोभिलः—‘तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेश्यति (२-३-४) । एव खल्लसु
एवमानवदर्शनात्’ (२-३-५) । प्रोक्ते नच्चत्रे पठाज्याहृतीर्तुं होति
लेखासन्धिष्ठे तत् प्रस्तुतिभिः (२-३-६) । आहुते राहुतेषु सम्यातं
भूर्हि॒ वज्ञा अवनयेत् (२-३-७) । आहुतराहुतीर्हतायाः स्तुवात्
संस्कारः पततीति’ । सम्यातोऽव ष्टुतविन्दुः ते प्रतिकार’ वज्ञा शिरसि
निदध्यात् । ‘हुत्वोत्याय उपनिषद्य भूर्वं दर्शयति’ (२-३-८) ।
‘भ्रवमसि भ्रुवाहं पतिकुले भूयासं असुखासविति पतिनाम घट्टीयादा-
मनव (२-३-९) ।’ प्रक्षातहोमानवतरं परिष्टुताहित्वं जीत्वा भ्रुवमसौति
मन्त्रं पाठयन् भूर्वं नच्चत्रविशेषं दर्शयति पतिः । असुखासविति

अत्र बहुगत प्रथमाकृत्वे न पत्युरामनामोक्षारयेत् । अद्व्यतीच
(२-३-१०) ; इदाहमस्मीति । एवष्ट सप्तर्षिनिकटवर्त्तिनौ सूक्ष्मा तारा
कन्धाइमस्मीतिमात्रमन्वेषण पश्येत् । ननु पाणुक्षेपदूषितेन । अद्व्यतीच-
शुभमन्वयते'धुवा औरिस्त्वेतयर्च । अद्व्यतीदर्शनालन्तरं ध्राष्ट्वौरिति
पल्लीं बोधयेत् पतिः । अनुमन्त्रिता गुहं गोद्रेणाभिवादयेत् । सोऽस्मा
वाभिसर्गः । गुहं पति, 'पतिरेको गुहः स्त्रौणा'मिति वचनात् ।
गोद्रेण पतिगोद्रेण, 'खगोद्राङ्गम्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
पतिगोद्रेण कर्त्तव्या तस्माः पिण्डोदकक्रिया' ॥ इति वचनात् । एतेन
पिण्डगोद्रेण भर्तुरभिवादनं सरलामवदेवभृत्यासुक्तं हेयम् । अभि-
वादयेत् मनूक्षप्रकारेणाभिवादनं कुर्यात् । अभिवादने प्रत्यभिवाद-
नस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रत्यभिवादनमपि क्रियते । तथाच मनुः—
‘अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति
स्वनाम परिकीर्तयेत् । भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नामोऽभिवादने ।
नामां स्वप्नप्रभावो हि भोभावः ऋषिभिः चृतः । आशुपान् भव
मीत्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादनं । अकारश्चास्य नामोऽन्ते वाचः
पूर्वाञ्चरः श्रुतः’ । अभिवादात् परं भोः अभिवादये इत्युक्षारणा-
कारमसुक्तोऽहमस्मीत्यत्र स्वकीयं नाम परि सर्वतोभावेन देवशर्म-
युक्तेन कीर्तयेत् । अत्राभिवादये इति विशेषलाभो गौतमवचनात् ।
यथा स्वं नाम प्रयोजयाह स्वयमभिवादय इति । अत्रायमित्यभिवादात्
मनुवचनेऽयमित्यर्थेऽस्मीत्यव्ययं, तेनाहमस्मीत्यव्ययं पुरोबर्त्तीत्यर्थः ।
एवष्टाभिवादात् परमित्यनेनाभिवादये इत्यनन्तरप्राप्तस्य नामकीर्तनस्य
मनूक्षस्य विरोधाहोत्तमोक्षाभिवादयइत्यक्तपाठो न यात्राः । ‘वेदाष्टो-
पनिवन्धृत्वात् प्राधान्यं’ हि भनोः चृतं । मन्वर्षविपरीता या सा
चृति ने प्रशस्ति । इति छुहस्तिवचनात् । तत्र तु त्रूपाभृत्यूलपाण्यु-
पाख्यायप्रश्नतिभिः स्वनामादावभिवादय इति लिखितं युक्तम् । सरसा-
वदेवभृत्यूतिभिरन्ते लिखितं हेयम् । अभिवादने क्रियमाणे

स्वौधनान्वोऽक्षौत्तरान्वे समीपेऽभिवाद्य सम्बोधनाय भोः शब्दं
कीर्तयेद्यतः सम्बोधनान्वां स्वरूपभावः प्रहृतिनिमित्तं आत्मात्र-
गिठो यो धर्मः स एव भोभावः भोः शब्दस्य प्रहृतिनिमित्तधर्मो
मुलिभिरुक्तः, तेन सम्बोधनामस्यानीयं भोरिति । तत्सामिवादये
त्वामसुकश्चाहमस्मि भो इत्यादिकं प्रयोज्यम् । आद्युक्तानित्यभिवादने
त्ते प्रत्यभिवादयिता अभिवाद्याशुभान् भव सौम्येति वाच्यः । अस्य
सम्बोधमानस्य नामः शर्मादियुत्स्यान्वे यः स्वरः स पूर्वाच्चरः न
विच्छिन्नो वर्णागमः स एव प्रत्युतो वाच्यः विमात्रकोऽनेनोच्चार्यः ।
'एकमात्रो भवेद्दक्षो हिमात्रो दीर्घं उच्यते । विमात्रसु प्रत्युतो
त्ते यो व्यञ्जनक्षार्थमात्रकं मितुरुक्तः । तेनाशुभान् भव सौम्यासुकदेव-
शर्म्यन् एवमेव कुक्लूभट्टः । एवसामिवादनेऽक्षौत्तरस्य प्रत्यभिवादने
त्ते सौम्येत्यस्य नाम्यत्य यदनभिधानं भवदेवभृथ्यते तत्र युक्तं भनु-
विरोधात् । अभिवादने यः पाद्याहरणविक्षामविशेषो मनुषा विहितः
स इह वधास्ताधानाचरणात्माभिहितः । मोऽस्या वान्विसर्गः, सएवाभि-
वाद एवास्या वधाः वान्विसर्गः वाक्प्रसरणं, तस्यात् पूर्वं मौनं इदानीं
मौनत्याग इति । तावूभौ ततः प्रभृति विरावमात्रारलबणाश्चिनो ब्रह्म-
चारिणैः भूमौ सह शयीयाताम् । विवाहात् प्रभृति दम्पती दिनवर्यं
आरलबणदिजितं भुज्ञानी देवनमकुर्व्याणौ महैव शयीयातां, भूमाविति
स्फृदेः प्रतिषेधार्थं, ननु प्रस्तरकम्बलादीनामपीति । चर्याहरणमित्याहुः ।
अस्मिन्द्वयने कल्पा-पित्रा विष्टरादिवानेनाहं कर्त्तव्यं स्वागतेचित्येके
विवाहार्थमागतमात्रे च वार्ष्ण्यमित्येके । इदानीं वषुवादिस्मतमेव
व्यवक्षियते । हविक्षात् प्रथमं परिजपितं भुज्ञीत । तत्र ज्ञातुरगृहे
यदन्मं प्रथमं भुज्ञीत तत्पात्रकोद्रवादिरहितं वच्चमाणान्पात्रेनेति
मन्मेषाभिमन्वितम् । योभूते वा समयनीयस्यालीपाकं कुर्वीति ।
यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता तत्परदिने सम्यगश्चार्थं
क्षियते इति समयनीयं स्याकोपाकं कुर्वीति । तस्य देवतान्मिः प्रजा-

पतिविद्वदेवा अनुमतिरिति । तस्य समश्ननीयस्यान्वाच्या देवताः । असमासकरणं पृथक् निर्वापहोमार्थं, मैत्रेण चायं होमः बहुदेवतत्वात् देवदत्तविदेवस्यैव भोजनीयत्वात् होमदेवतानां प्राधान्यात् त्रिःप्रकाशनम् । उहृत्य स्थालीपाकं व्यूहाकारेण कर्त्तव्यं पाणिनाभिष्टशेदन्नपाशेन मणिनेति । उहृत्य पात्रान्तरे कात्वा स्थालीपाकशेषं व्यूहान्वयाकावे निधाय एकादेशं न सर्वमपि भार्खस्थितमिति अन्नपाशेन मणिनेति मन्त्रवर्येण । अत्रासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या भार्यानाम् प्रयोज्यमिति भृग्नारायणैकत्तम् । ततश्च यदसावित्येव भवदेवभट्टेनानुहेन मन्त्रेणोलं गुणविष्णुनाऽसावित्यूहमिति व्याख्यातं तदगुहां भृग्नार्थविरोधात् । त्वेति शुच्यत्-पदप्रयोगात् सम्बोधनार्थं वधूनामप्रयोगस्य युक्तत्वाच्च । किञ्चिदानीं समश्ननीयचक्रहोमाकरणाङ्गदेवभट्टेन न समश्ननीयचक्रहोमादिकं क्षिखितं मर्यापि प्रयोगे न लिखनीयमिति । भुज्ञोच्छिष्टं वच्चै प्रदाय यथार्थं गौर्दक्षिणा इति । पतिः परिजपितमन्नं स्वर्यं किञ्चिदुज्ज्ञा उच्छिष्ट-मुच्चरितं वच्चै जायायै प्रदाय दत्त्वा दृप्तर्थमन्यदपि भुज्ञाचम्य यथार्थं वामदेव्यगानान्तं कृत्वा गौर्दक्षिणा ब्राह्मणे देया । यद्यश्चेऽक्षुण्णाचाराहा तदिनएव छत्रहोमादित्यतुर्थोहोमान्तं कर्म क्रियते तदाऽभिमन्त्रितं कादलादिकं स्वमात्राय वधूमात्रापयेत् ततो वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् ।

अथ यानारोहणादि । तत्र गोभिलः—‘यानमारोहस्यां शार्कर्णि-मित्येतानुच्छं जपेत् । प्रकाशत्वात् पाणियाहको जपेत् ; एतामित्य-वार्ष्यमिति चेन्न यथाप्राप्तावश्चादियानेऽव्येतामेवम्भूतामेव जपेत् । नाममवेतार्थं पदस्य लोपमूहनं वा कुर्यादिति’ । ‘अध्वनि चतुष्पदान् प्रतिमन्त्रयेत् नदोश विषमाणि च महात्मान् इमशानच्च माविद्वन् परिपन्निनः’ इति ; मार्गं गच्छां द्वितुष्पदानुहित्य भावेत विषमाणयुक्त-नीच्छवेन चौरब्याघादिभयादा विषमाणि चतुर्भुक्ते इन्दुहिमोद्दीप्तयानविपर्यासे यद्वागतं पूर्वं तत् त्वयाज्ञाऽन्यत्र याने वा अन्यासु चौर-ब्याघोपद्वजातापत्त्वु यमेवाज्ञि नयन्ति तमित्यनादिना संभुज्य

भूरादिभिराज्येन हृत्याऽन्यदक्षादिकं योजयित्वा 'यच्छतेचिदतिविष
इत्यूचा आज्येनामुप्रवयेत् । वामदेव्यं गौत्वारोहेत् । पाणिधाहको
वामदेव्यं गौत्वा यानं वधूमारोपयेदिति । अच्छभङ्गादिनिमित्तहोमस्त
इदानीं तथाचाराभावात् भवदेवमहेन लिखितं मयापि प्रयोगेन
लेख्यम् । प्रासेतु वामदेव्यम्, वरः वधाः पतिः गृहं प्रथमप्रासौ
वामदेव्यं गौत्वा प्रवेशयेत् । गृहंगतां पतिपुत्रश्चौलसम्पद्यता ब्राह्मण्णोऽ-
वरोऽप्यानुहेदं चर्मणि उपवेश्यत्वा हुतोह गावः प्रजायध्यमिति ।
शौलमाचारः सम्पद्यता युक्ता यानादवतार्थं द्वषचर्मादौ इह गाव
इति मन्त्रेण भर्ता जप्यमानेन गायत्रेण वा स्थापयन्ति । तस्याः
कुमारसुपस्थ आदध्याः । तस्या वधाः कुमारं अछातचौड़ं वालकं
उपस्थे क्रोडे उपवेशयेत् । ब्राह्मण्णस्तच्चै शकलोटान् अछाली
आवपेत् फलानि वा । कुमाराय शालुकानि कदलादिफलानि
वा ब्राह्मण्णोऽच्छलौ ददुः । शके कर्दमे लुटक्कौति शकलोटाः
कन्दकाः । उत्थाप्य कुमारं भ्रुवा आज्याहुतीजुँहोति । अष्टाविह
धृतिप्रुँवा आवश्यकाः । कथच्छिद्गृहगमनाभावेऽपि खण्डरगृह-
निवासेऽपि अवश्यं होतव्या इति । अब इह धृति खाहा इति
हृत्यादि प्रयोगः । नतु खाहायेति चतुर्थी । 'धृतिहोमे न प्रयुज्यत्यात्
गोनामस्त तथाष्टसु । चतुर्थीमन्नगृहत्येत्तहोनामस्त हि इयते' ॥ इति
कृद्देशपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्यष्टकहोमे । समाप्तास्तु समिधमाधाय
यथावयसं गुरुन् गोद्रेणाभिवाद्य यथार्थम्, समाप्तास्तु धृताज्याहुतितु
समिधमाधाय समिधं प्रक्षिप्य यथावयसं वयोऽधिकक्रमेण
गुरुन् द्विषान् गोद्रेण खगोद्रेणाभिवाद्य पादवन्दनं छत्वा
वधूमप्येवं छत्वा यथार्थं प्रायशित्तहोमादिकमुदीच्यं कर्म् समापयेत्,
एवसुभयकर्तृकाभिवादनं भृत्याच्छौलत्वात् । यदि त्वं शक्तेः कुलाचाराहा
दहिनएव चतुर्थीहोमः क्षियते तदा तत्समाप्तावेदोदीच्यं कर्म तन्मेष
कर्त्तव्यम् । गोभित्तः—'यथात्ततुर्थीकर्म्' । विवाहतिथ्यनवर्त्तरं चतुर्थीं

तिष्ठो वच्चमार्यं काम्ने वर्त्तिष्ठत इति वाक्यायः । अतः शब्दो हेतुवें
यत एतदकारणे यास्याः पापी सङ्गीरित्वादिदीपः ग्रीरात्रापैति तत
एतदवश्यं कर्त्तव्यम् । अग्निसुपममाधाय प्रायशित्ताहुतीर्थोति अग्नेः
प्रायशित्त इति चतुष्प्रतुः अग्निसुपममाधाय विवाहाग्निमित्यनेन
सम्भव्य प्रायशित्तलिङ्गैर्मन्त्रवैराज्याहुतीर्थोति अग्नेः प्रायशित्त
इति मन्त्रेण । चतुष्प्रतुरिति वौष्ट्रा बोधा, वह्यमार्यपरिशिष्टस्त्ररसात् ।
प्रथमाहुतिर्यथापठितेन मन्त्रेणैव भवति अग्नासु तिष्ठष्वमिपदखानं
वायुचन्द्रसूर्याः क्रमणः कार्यार्थः । एतावानेव विशेषः शेषं पूर्ववत्,
एवं चतुष्प्रत्याहुतिष्ठु पापीरिति स्वात् कुतः प्रथमसैव मन्त्रसूर्याभ्यामो-
पदेशात्; तस्य चाम्नेः स्याने वायुचन्द्रसूर्याहस्येतावतोविशेषोत्तत्वात् ।
समस्य पञ्चमीं वह्यदूषा । तथैव समस्य वह्यदग्निवायुचन्द्रसूर्या
इत्यादि । पञ्चमीमाहुतिं चुहुयादिति अग्नापि वोष्ट्रा बोधा ; कज्ञेति
कथनादत्रापि पापी सङ्गीरित्वादिवदेव द्रष्टव्यं ; इतीयपञ्चके पतिष्ठोति
विशेषः, शेषं पूर्ववत् ; द्वतीये आहुतिपञ्चके अपुत्रे इति विशेषः ।
चतुर्थेऽपशब्देति विशेषः । एतत् स्वरूपति कृद्दोग्यपरिशिष्टे कात्यायनः
—‘मन्त्रात्मायेऽन्तर्घट्येतत् पञ्चकं लाववार्षिभिः ॥ पञ्चते तत् प्रयोगे
स्याच्चन्द्रात्माभेव विंशतिः ॥ अग्निस्थाने वायुचन्द्रसूर्यान् वह्यदूषा च ।
समस्य पञ्चमीसूक्ते चतुष्प्रतुरिति श्रुतेः ॥ प्रथमे पञ्चके पापी सङ्गीरिति
पदं भवेत् । अपि पञ्चमे मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः ॥ इतीये च
पतिष्ठो स्यादपुत्रे इति द्वतीयके । चतुर्थेऽपशब्देति इति आहुतिं-
विंशकम्’ ॥ गोभिलः—‘आहुतेराहुतेषु सम्यातमुदपादेऽवनयेत् । अतः-
पादे श्चिपेदित्यर्थः । तेन एतां सकेशनस्त्रामभ्युदय झासयित्वा झावयन्ति’ ।
तेनाभ्युमित्रजलेन एतां वधुं स्वच्छयित्वा सकेशनस्त्रामिति सर्वहोमा-
याहार्यं क्रामयित्वाऽग्निस्थानाहेशान्तरं गमयित्वा झावयन्ति झापयन्ति,
वह्यवचनादनियतः वात्ता । ‘जर्जं विरावात् रुच्यते इत्येके’ । प्रकाश-
जिरावादूर्ध्वं सम्भवः संयोगे मैथुनं कर्त्तव्यमित्येके आत्मार्या मन्त्रान्ते ।

अथ गर्भाधानम् । गोभिलः—‘यदा चक्षुमतो भवति उपरत्य-
शोचिता तदा सच्चवकालः’ । चक्षुः प्रजाजननयोच्चवाक्षः तच्चिमित्तेन
नैमित्तिके गमनं कार्यमनुर्वतः प्रत्यक्षायाचित्यम्; ‘चक्षुमतीन्तु यो
भाव्यां सञ्चितौ नोपर्पति । अवाप्नोति स मन्दाक्षा भूषाहत्याकृता-
हतौ’ । इति चूतेः । उद्योतिः—‘उद्येष्टामूलामधार्षे वारिवतीक्ष्णिति-
काखिनी । उत्तराद्वितयं लक्ष्मा पर्वतर्जु ब्रजेहतौ’ । विष्णुपुराणम्
—‘चतुर्दश्यष्टमी द्वै अमावास्याय पूर्विमा । पर्वतयेतानि राजिन्द्र
रविसंक्रान्तिरेव च’ । यात्रवस्त्रयः—‘बोद्धशतुर्निशा स्त्रीणां ताहु
युम्मासु संविशेत्’ । अत्र बोद्धशतुर्निशा रात्राभक्ताद्वाप्तं सावनत्वात्
पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनाया युक्तत्वात् संस्कारमात्रे सावन-
गणनया व्यवहारत्वं । तथात् यात्रवस्त्रयः—‘गर्भाधानसृतौ पुंसः
मवनं स्यन्दनात् पुरा । वष्टे इष्टमे वा सोम्यतः प्रसवे जातकर्म च ।
अहन्येकादशे नाम चतुर्वें मासि निष्क्रमः । वष्टे इष्टप्राशनं मासि
चूडा कार्या यथाकुलम् । एवमेनः शम्भ याति वीजगर्भसमुद्दयम्’ ।
चतुर्वें स्यन्दते तत इति वचनात् स्यन्दनात् पूर्वमासवर्यं पुंसवनकालः ।
अत्र चतुर्वेमासव्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासन्यापि तथात्वे
तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकानूग्रनकालयोर्गर्भस्यन्दनमनियतमा-
प्यते, सावने तु नियतम् । तेनात् सावनगणना युक्ता योविहरवहार-
सिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यवापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति
विष्णुस्त्रवात् । स्रुतकोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् । ‘स्रुतकादिपरि-
च्छेदोदिनमासाव्यपास्तथा । मध्यमप्रहसुतिं च सावनेन प्रकौर्तिता’ ॥
इति सूर्यसिंहात्ववचनेन स्रुतकाद्य सावनदिनवटितत्वात् तदुत्तर-
दिनस्यापि तथात्वमतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति । युम्मासुभ-
विवेचनन्तु सौरिष्य, उद्योतिःशास्त्रात् । अतएव पितामहः—‘विवाहदो
चूतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः’ । अत्र हितीयादिश्वद्वात् संस्कार-
यरियहः । ‘गर्भाधाने सदा यज्ञा वारा भौमरवीच्यका’ । गोभिलः—

दक्षिण पाणिना उपस्थमभिस्थिरेत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयशो गर्भे
धेहि सिनीवालीति च । समाप्तर्द्धे सम्बद्धतः । कुत्सितदेशस्य सब्देन
पाणिना शौचदर्शनात् तदारणाय दक्षिणेति । उपस्थं योनिं स्थिरेत्
विष्णुरिति मन्त्रे ए प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनीवालीत्यादिमन्त्रे ए
च । मन्त्रान्ते कर्मादिसक्षिपात् इति न्यायात् पाठानन्तरं स्थार्थः नतु
भवदेवभट्टां स्पृशन् जपति । उठचौ समाप्तैव संयोगं कुरुतः न
मध्ये बामदेव्यजपः । देवलः—‘सङ्कष संस्कारा नारो सर्वगर्भेषु
संस्कारा’ । तेन गर्भाधानपुं सवनसोमन्तोऽवयनानि सङ्कषेव कर्त्तव्यानि ।
छन्दोग्यपरिशिष्टम्—‘विवाहादिकर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शशुभूम
यस्य चान्ते । विवाहादिविकमेवाव तुर्यात् आह’ नादौ कर्मणः
कर्मणः स्यात्’ । विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव आह’ नतु
प्रतिकर्मादै एकेनैव आहेन कृतेन सर्वाणि आहवन्तीति । अन्त-
शब्दोऽवावयवार्थः दशान्तःपट इतिवत्, समीपार्थे उपलक्षणं स्यात् ।
तत्त्वं विशेषणोपलक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन अहेण’ कार्यान्वितत्वात् ।
यत्तु ‘निवेककाले सोमे च भौमन्तोऽवयने तथा । चेयं पुं सवने चैव
आह’ कर्माङ्गमेव च’ । इत्यनेन भविष्यपुराणेन आह’ कर्माङ्गत्वेन
विहितं तच्छन्दोगीतरपरम् । अतएव भवदेवभट्टे नापि न लिखितम् ।
अत आहोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तभविष्यपुराणात् । ‘नित्ये नान्दी-
सुखचाहे कृते दानाद्यवर्जनं मिति वचनान्तरात् ।

अथ पुं सवनम् । गोभिलः—‘दृतीयस्य गर्भमाससादिमदेशे
पुं सवनस्य कालः’ । गर्भं सति दृतीयमासस्य आदिमदेशे दशम-
दिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुं सवनं कार्यम् । प्रातः सशिर-
स्ताम् ता पश्यादन्ते रुदगये तु कुर्वेतु प्राचुरपविश्वति ; पाञ्चाम् ता ज्ञाता,
पश्यात् पश्यमदिग्य प्राप्तम् चौ उपविश्वति पत्युर्हित्यितः, दक्षिणतः
पाणिपाहकासोपविश्वतीत्यन्यद दर्शनात् । पश्यादित्यभिधानात् अन्ति-
स्थापनं कर्मयते । तत्सार्वकलाय ‘आज्यं द्रव्यमनादेशे कुडोतिहु

किंवद्देहे गत्वा देवतानाः प्राप्तिरिति निश्चिह्नः । इहोऽनुष्ठानोऽपरितिष्ठोक्तस्त्रियः सम्भवोऽनुहोतिष्ठु इत्येषु । गत्वा गत्वा नामस्त्रेते प्रयत्ने ग्राहतात् प्राप्तावस्थानेऽन्तः । त मनः व्याहृत्यालक्षणः । तत्स्व प्रियकाङ्कशापान्तं कुशलिकाः समाप्त्य समित्यग्नेषादिभावाहृतिमिहोमं कृत्वा । प्रजापतिवेक्षकसमस्तमहान्वाहृतिमिहोमं कृत्वा तत् । ततः प्रहृतं कर्म । तत्र गोमित्रः ।—‘पश्चात् पतिरक्षणात् दक्षिणे पातिना दक्षिणमंगमकृत्वानाहितं माभिदेशमभिसृते तुमासौ मित्रावस्त्रप्रित्येत्यर्थः । उपविष्टावा वज्राः पश्चिमदेत्यं गत्वानुपविष्टः पति-दक्षिणहस्तेन तृष्णीं तस्या दक्षिणस्त्रियमवमृष्य वस्त्रावस्थाहितं नामितुमासाधिति बन्त्रेत्य स्पृशेत् । अथ वद्याद्य बन्त्ररं वामदेव्यगानान्तं समापयेत् यदि त्वशक्तेशाचारात् कुलाचारादा एकस्मिन् दिने द्वितीयपुंसवनमयि कियते तदा गषेभेकं परिसमूहनम् । इत्यो वहिः पञ्चुक्तमाष्टमागः सब्देभ्यः समवदाय सहृदेव सौविष्ठिकृतं शुहोतीति गोमिलदृशान्तरात् । उभयकम्भान्ते वामदेव्यगानादुग्दीच्यं कर्म कर्तव्यम् । अतएव सरलायां दिनद्वये महाभाष्यमवदेवयोरेकदिने उभयकरणं लिखितम् । अथापरम् अथ प्रथमपुंसवनसमाप्तिकालानन्तरं तदानीमपरमस्यत् पूर्सवनं कार्यं प्राणुदीच्यां दिशि न्यघोष्यशुक्रासुभयतः फलमन्त्रानामकृतिमपरिमृष्टा त्रिसप्तमिर्यवैमाधिच्चां परिकीय उत्कापवेत् । यद्यक्षि सौमी सोमाय त्वा वहे परिकीयामि यद्यसि वास्त्री वास्त्राय त्वा वहे परिकीयामि यद्यसि वसुस्त्रा वसुस्त्रप्रस्त्रा परिकीयामि दद्यसि रद्देभ्यो रद्देभ्यस्त्रा परिकीयामि यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्रा परिकीयामि यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्रा परिकीयामि यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्रा परिकीयामि ओषधयः सुमलसो भूत्वा अस्मां वीर्यं समाधत इवं कर्म कर्तव्यतीतुगत्वाच्च तुष्टे परिवाकाङ्क्षा वैहायकीं निदध्यात् । वटत्रिरोः पूर्वस्या विश्वा गुहा शुकुमितपलायः । ‘लतामः पलानो गौदः शुहोति परिकीर्तयै ।’

पतिव्रता पतिव्रती ब्रह्मबन्धुस्तथा भुतः इत्युक्ते । अभुतो वेददीनः वा फलयुगलयुतामस्तानां कृमिभिरव्याप्तां त्रिराहृतैः सप्तमिर्यवैमाधिव्याप्तिराहृतैः क्षीत्वा यज्ञोद्यात् । कर्यश्च वृक्षस्वामिनो न वृक्षात् तेन वृक्षस्वामिने यवा माषा वा देयाः यथसीलादिसप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रञ्च गुडकञ्चयं दद्यात् । ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तृणैव्यंष्टित्वा आनीयाकाशस्थां निदध्यात् । दृशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी ब्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी वा अप्रत्याहरन्ती पिनष्टि । दृशदं शिलां पेषणार्थत्वेन सपुत्रां कुमारी अनूदा ब्रतवती पतिव्रता अप्रत्याहरन्ती तिर्यक् पुत्रकेन पेषणमकुर्वती किन्तु चिछ्रतपुत्रकेन पुनः पुनः पेषणं कुर्वती प्रातः सशिरस्काप्लुता उदगयेषु कुर्येषु प्राकूशिराः संविशति शेषे शेषं सुगमम् । पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठोपोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या अभिसंग्रह दक्षिणासिकाग्रेण तस्या नयेत् । पुमानग्निः पुमानिन्द्र इत्येतपश्चां । पश्चाद्वध्वाः पश्चिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् । पिण्डा शुक्रां वस्त्रवद्धां शहीत्वा निष्पीढ़ा दक्षिणासारन्त्रे क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण । अथ यथार्थम् अनन्तरं दक्षिणाङ्गुलीस्यं कर्त्तुं कुर्यात् । पुंसवनकम्माधानकर्त्तुरसप्रिणानेऽन्येनापि कर्त्तव्यम् । ‘अहो संस्कारकम्माधिगम्माधानमिव स्वयम् । पिता कुव्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽरि तत्क्रमात्’ इति स्मृतेः । सुजबले ।—‘मुफलङ्ग करे कृत्वा स्थिते तज्जासने तथा । यज्ञोदितेन होमङ्ग शान्तिङ्गेव च कारयेत् । ऊर्ध्वसुत्रेण संग्रह्य जीर्णं जातीङ्ग विदुमम् । गुवाकं रजतं हैम दद्यात् स्तनतटान्तरे । ततः प्रसृति नदीतीरं देवसातोदकं त्यजेत् । सन्ध्याटनं तरोम्भूलं तथा देवगृहं स्वजेत्’ ।

अथ सोमन्तोऽन्नयनम् । यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायशिचत्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सोमन्तोऽन्नयनं कार्यम् । तथाच नारदः ।—‘येषान्तु न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भातुभिस्तेषां ऐतूकादेव तद्दनान् । अविशम त्वे

पित्रये स्वाशादुदृत्य वा पुनः । अवश्यकाश्चाः संस्कारा भावुभिः पूर्ववर्तंस्कृतैः । क्रमात् भावुणां संस्काराणाम् पौर्वापौर्यग्रन्थमात् । भावुकमस्तु सोदरविषयः । विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।—देवताना विषयांसि शुहोतिषु कथं भवेत् । सर्वं प्रायशित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः । संस्कारा अतिपत्वेरन् स्वकालात् कथश्चन । हुत्वैतदेव कुञ्जीत ये तूपनयनादधः । एतदित्यनेन सर्वं प्रायशित्तमनुकृष्टं तत्त्वं प्रागेव विवृतम् । उभयकरणे तन्त्रेणैव मातुकापूजादि । ‘गणशः कियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् भाद्रमादौ न पृथगादिषु’ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलः । अथ सीमन्तकरणं प्रथमे गच्छे चतुर्थे मासि षष्ठे ऽष्टमे वा । अथ पुंसवनानन्तरं सीमन्तः केशरचनाविशेषः । बाशब्देकान्नं चतुर्थादिमासानां दृत्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वपूर्वकालः प्रशस्तः समर्थस्य क्षेपायोगादिति न्यायात् । ततो नवममासादौ प्रायशित्तं कृत्वैव कर्तव्यम् । प्रथमगर्भं इत्युपादानात् यदि कथश्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तो अर्यं कालनियमो न किन्तु गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावत् बालप्रसवः इति शङ्खलिखितोक्तकालो याहाः । शृङ्गाराजमार्त्तण्डे । —‘या नार्यं कृतसीमन्ता प्रस्त्रे च कथश्चन । वह्ने निवाय तं बालं पुनः संस्कारमहति । वह्ने मासेऽष्टमेहीज्यकुञ्जदिनकृतां नन्दे समद्रेतियो मैत्रे मूले मृगाह्वे करपितृपत्ने पौर्णविष्णुत्रियुग्मे । पुष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिमत्रे वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे तारानुकूले शुभमपि नियतं स्वाच्च सीमन्तकर्मे । मृगाजरहिते लग्ने नवाशे पुंयहस्य च । केचिद्वन्नितं सीमन्तं तथा रिक्तेरे तियो’ । गोभिलः ।—‘प्रातः सशिरस्काञ्चुतोऽग्नेषु दद्भेषु प्राच्युर्पविशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात् पतिरवस्थाय युगमन्तमौहुम्बरं शलादुपञ्चमाबञ्जाति अयमूर्जावतो शृङ्ग इति’ । अन्ने: पश्चात् पतिः स्थित्वा युगानि कलानि यस्मिन् शलादुप्रथ्ये नीलस्त्रवके सयुगमान् महूवन्तम् । तथाच भृत्यारावणधृतं

कन्दोगपरिशिष्टम् । ‘शाहादु नीलमित्युक्तं पद्मनस्त्वकं उच्चाते । कपुष्मिकाभितः केशा मूर्दनि पश्चात् कपुष्मिकः’ इति । एतद्वज्रं नारायणोपाध्यायेन धूतम् । उद्धम्बरमध्यमोहम्बरम् । अयम्भजीवितो इति । इति मन्त्रेण भास्यायाः कण्ठे बधाति । अथ सीमन्तमूढ़ुं नयति भूरिति दर्ढपिङ्गलीभिरेव प्रथमं शुब्र इति द्वितीयं स्वरिति तुलीयम् । अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति वं सीमन्तं ललाटोदूढ़ुं नयति भूरिति मन्त्रेण दर्ढपिङ्गलीभिस्तस्याभिः एकवारकरणाद् यावन्दुग्रन्थयनानि तावतीभिरेव तिसूभिरित्यर्थः । प्रथमादिपदानि द्व व्याहृतीनां पिङ्गलीनां पृथग्विनियोगार्थम् । पिङ्गली पवित्रम् । तथाच कन्दोगपरिशिष्टम् ।— ‘अनन्तर्गमिणं साश्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विशेषं पवित्रं यत्र कुत्रचित् । एतदेव हि पिङ्गल्या लक्षणं सर्सुदाहूतम्’ । गोभिलः ।—‘अथ वीरतरेण येनादितेरित्येत्यर्था’ । वीरस्तरन्यनेन पुद्धभिति वीरतरः शरः । तथाच कन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘श्वाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः । तिलतण्डुलसम्पाकः कृषरः सोऽभिधीयते’ । ततः शरेण येनादितेरिति मन्त्रेण सीमन्तमूढ़ुं नयति इति पूर्वव्याहृतुवत्ते । अथ पूर्णेन सञ्चाचारेण राकाहमित्येत्यर्थाः । चात्रं टकुः । तेन सूक्ष्मपूर्णेन राकाहमिति मन्त्रेण सीमन्तमूढ़ुं नयतीति शेषः त्रिः इवेतया शलल्या यास्ते राके सुमतय इति स्थानत्रितये शुक्लेन शेजाजन्तुकष्टकेन यास्ते इति मन्त्रेण सीमन्तमूढ़ुं नयतीति शेषः । कृषरस्थालीपाक उच्चरघृतलमवेष्येत् । कृषर उक्तः स्थालीपाकमध्यः स उपरि दक्षघृतस्तं वस्त्राः प्रदर्शयेत् स्थालीपाकपदं चक्षस्थालीया कृषरस्य भ पणार्थं मनुष्यार्थत्वात् द्विप्रक्षालनम् । ततम् यः कश्चिच्चन्महान्से भ पवित्रता स्थापयेत् । किम्पश्यसीत्युक्ता प्रजामिति वाचयेत् । किं पश्यसीति पतिवक्तु प्रजामित्यादिमन्त्रं गमिषी वाचयेत् । तमवेष्यितकृषरम् । वीरसूजीवसूजीवपतनीति आङ्ग्यो मङ्गल्यादिभित्वांगीभिरपासीरन् । वीराच् विकान्तान् पुत्रान् सह इति वीरस्त्वं भवेति ।

वाचेष्येत् । ग्रन्थिपरं स्मार्तं जीवतो दीर्घपुष्टः पुत्रान् तदा इति जीवदः
जीवतः यस्ती जीवयस्ती अविवेत्येत् । एवं प्रकाराभिव्यागभिरु-
नव्युः । ततश्च महाब्याहृतिभिरुत्त्वा वौतुम्बरफलस्त्वकं कण्ठे वस्त्रा
प्रजाभिव्याहृतेऽदित्यन्तं तन्त्रं तत्त्वा व्याहृतिभिरुमादित्यन्तं
संमापयेत् । ततो ग्राहण्य उपासीरन् ।

अथ शीघ्रन्तीहोमः । वथानन्तरं शीघ्रन्तीं शूलापनाम् वासन-
प्रसवा शार्त्वा होमः शोघ्रन्तीहोमः कर्तव्य इति शेषः । मुपसवे
प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीव्याभिनमाज्याहुतीर्जुहोति या तिरश्चीत्येत्यर्था ।
विपश्चित् पुच्छमभवत् इति वस्तिव्योनिद्वारं वस्तौ स्विते गंभे
प्रतीत्युपसर्गः । परिस्तीव्याभिनभिति समिदे पुनर्बचनं परिसंख्यानार्थं
परिस्तरणमात्रमेव नदु ब्रह्मोपवेशनायपीति । ततश्च हिम्बहोमः परि-
स्तरणाज्यसंस्कारवेक्त्रविधिकौ अल्पत्वात् कानस्य । या तिरश्चीवाभ्यो
जुहोति । पुमानं जनयिष्यते असौ नामैत्येतस्मिन् सर्वनामिन
देवशतशर्म्मनामस्वाहा इत्येवम् ।

अथ जातकर्म । गोभिलः ।—‘यदास्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्
अथ बूयात् काङ्गत नाभिकृत्यनेन स्तनप्रतिष्ठानेन चेति’ । अस्मै पित्रे
पुत्रं जातं कथयेयुः शिष्यादयः । नाभिकृत्यनेन स्तनप्रतिष्ठानेन काङ्गत
इति पिता बूयात् । नाभिकृत्यनेन स्तनप्रतिष्ठानेन च बालकं
प्रतिष्ठाक्षयत । ततः पिता परिहितवस्त्रसहितः स्नायात् । ‘जावे पुत्रे
पितृः स्नानं सचेलन्तु विचीयते’ इति समर्चात् । ततः पुत्रजन्मनिमित्तं
शृदिष्ठाद् तन्त्रेण कुर्यात् । ‘नैमित्तिकमर्थो वह्ये भाद्रमसुदयायामैकम् ।
पुत्रजन्मनि तर्त्कार्यं जातकर्मसम नरैः इति माक्षेयपुराणात् ।
‘सीमन्तोऽन्यने चैव पुत्रादिसुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगं पूर्णयेत्
प्रयतो यही’ इति विष्णुपुराणवचनाम् । साहभाद्रकरणायकौ व्याप्त-
संवादात् कर्तव्यम् । मित्राकारायां पितृमहः ।—‘बशीष तु समुत्पन्न-
पुत्रजन्म यदा भवेत् । कसुस्त्वात्कलिकौ शुद्धिरुद्धृतः पुनरेति

तात्कालिकी पुत्रजन्मनिमित्तकालिकी । दानदर्पणे बराहपुराणम्—
यावत्कालं भुते जाते न नाडी चिदते पुनः । चन्द्रसूर्योपरागेऽत्माहुः
समयं समम्' । कृत्यचिन्तामणे देवलः ।—‘जाते पुत्रे पिता भूत्वा
सचेलं स्नानमाचरेत् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्तु । बालं विलोकयेत्’ ।
गर्वः ।—‘भूत्वा बालस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिताः कियाः । अच्छुक्ष-
नालं पश्येत् दत्तु । रुक्मिन्वितम्’ । पुनः स्नानमाहादिपुराणम् ।
—‘सुतके दु मुख्ये दृष्टु जातस्य जनकस्ततः । कृत्वा सचेलं स्नानन्दु
शुद्धो भवति तत्क्षणात्’ । गोभिलः ।—‘ब्रीहियवौ पेषयेत्थैवावृता
यथा शुद्धाम् । ब्रीहिः शरत्पक्षधान्यं तदभावे हैमन्तिकं धान्यं यवालाभे
गोधूमाः’ । तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ याहाँ
तदनुकारि यत् । यवानामिष गोधूमा ब्रीहीणामपि शालयः’ ।
उभयालाभे प्रत्येकम् । ‘यथालाभोपक्षं’ वा रौपेषु दु विशेषतः’ । इति
याक्षवल्क्यवचने पात्रे तदर्थनात् । अत्राप्यशक्ता तथा कल्पते वट-
शुद्धापेषणे या परिपाटी तयाक्राप्ति पेषयेत् । दक्षिणस्य पाणेरहुष्टे नोप-
कनिष्ठया चाङ्गल्याऽभिसंयम फुमारस्य जिहां निर्माणे इयमाहेति ।
पिण्डो ब्रीहियवौ दक्षिणहस्तानामिकाकृष्टाभ्यां शृहीत्वा फुमारस्य रसनाया-
निवधाति इयमाहेति मन्त्रेण तथैव मेघाजननं सर्विः प्राणयेक्षात्तरुपेण
चादाय कुमारमुखे शृहोति मेघान्ते मित्रावृणाभित्येतयर्था सदस्यति-
मिति च । तथैव दक्षिणहस्तानामिकाकृष्टाभ्यां भूतेन जातरूपेण काञ्छनेन
षृतं शृहीत्वा मेघाजननं षृतं शिशोरास्ये संदधाति प्रत्येकमृगभ्यां
शृहोतीस्तेनेन मन्त्रस्य स्वाहान्तर्लं प्राणयेदित्यनेन मुखाभिकरणत्वं कृन्तत
नाभिमिति शूयात् स्तनश्च प्रतिष्ठेति उक्तनिषेधविधिरर्थं नाभिशब्दो
नाभिनिकटनाडीपरः स्तनपरं तद्वीरपरम् अतऊद्धुमसमालभ्यनमा दश-
राजात् जातकर्मण उपरि अत्यन्तस्यर्थः । दशमदिनं व्याप्त्व अभिवि-
षावाद् जातकर्म फृत्वा न स्नानार्द्धता सद्यो जाते एनो नास्तीति
वक्तव्यादिति चरता ।

अथ नामकरणम् । तत्र गोभिलः ।—‘अननाहशुरात्र दुर्गे शतरात्रे
वा उंचतसरे वा नामधेयकरणम्’ । दुर्गे गते । तथाच भुतिः ।
‘एकादशे द्वादशे वाहनि पिता नाम कुर्यात्’ एकादश इति
सुख्यकल्पः । समर्थस्य शेषायोगात् इति न्यायात् । अतएव भद्रभाष्ये
भुतिः । ‘न श्वः समुपासीत कोसमर्थस्य श्वोवेदेति’ । एतच्च प्रशस्त-
वरतमपरपरकालकम्भेतरपरम् । अथ यस्तत करिष्यन् भवति पश्चादन्ते-
उदगमेषु दब्मेषु प्रागुपविशति । अथेति जन्म यहाभ्यन्तरे अन्यथा
चन्द्रदर्शनात् प्राक् तद्वहिर्वर्मनं स्यात् । य इत्यनेन पितृभाषेऽन्यो-
ऽप्यविकारी । अथ माता शुचिना बस्त्रेण कुमारमाभ्याय दक्षिणत
उदगमं कर्मकर्त्रे प्रयत्नकृति उदक् शिरसमनुपृष्ठं परिकम्भ्योत्तरत उपविशति
उदगमेषु कुरुषु आन्ध्राय आडीषदयें तेन सुखवर्ज्जं छादयित्वा दक्षिणतः
पत्नुहृक्षिणतः स्थित्वा । उदकमुत्तानम् । अनुपृष्ठं कर्तुः पश्चिमदेशं
परिकम्भ्य गत्वा । ‘अथ चुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवताये’
इति । तिथये नक्षत्राय कुमारस्येति शेषः । देवताये तिथिनक्षत्रयो-
रित्यर्थः । तथाच बहुचण्हरम् ।—‘तन्मध्ये शुहयाद् यस्मिन् जातः
स्यात् इति’ । तिथयः प्रतिपदायाः तदेवताः ब्रह्मत्वहृविष्णुयमसौम-
कुमारमुनिवसुपिण्डाच्छर्मस्त्रद्वयायुमन्मययक्षपितरः । पौर्णमासी विश्वे-
देवाः । एषाहोमे विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।—‘नामधेये सुनि-
वसुपिण्डाचा बहुवत् सदा । यक्षाश्च पितरो देवा यहस्या तिथिदेवताः’ ।
तेन सुन्यादयो बहुवचनान्ता होतन्या इति शेषाः एकवचनान्ता
होतन्याः । नक्षत्राण्यश्विष्मन्यादीनि । देवता च्योतिषे अश्व-
यमेत्यादि । अत्राभिजितो भिन्नतात् अहाविशितिहोमे ए नाभिजितो
ग्रहणम् उत्तराषाढालेन च तदभिषानात् । तेन विरिष्णयाहणम् ।
नक्षत्रहोमे छन्दोगपरिशिष्टम् । ‘आन्तेष्या द्वेऽयं सर्पा द्वे विशाका द्वे
वर्षेष्य च । आषाढा द्वे चनिष्ठा द्वे अश्विन्या द्वे तथैष च । द्वन्द्वान्त्ये-
तानि बहुवक्षाणा शुहयात् सदा’ । इन्द्राण्य द्विष्ठ्येषमविष्ट-

इत्यादेवत् । ‘हृषिका-इ-विशुद्धा-इ-व्याकुला-इ-परिहा
इ-शतानि-हिकानि-हिकानि ओम्-हृषिकाभ्यः-स्वाहा-रीहीषीभः
स्वाहा-इस्त्राविवहुवचनवुक्तानि-जुहुयात्-सेषं-इन्द्राद्यर्थं-भौतिकवदर्थं
भूत्युनीहृषीभः-हिवचनयुक्तं-हुहुयात्-शोषाम्बेकवचनवुक्तानि-तदेवताहो-
मेऽपि विशेषः । ‘देवता अपि हूक्ते चतुर्वत्-सर्ववस्त्रपः । देवाद्यच
पितरस्त्वेव द्विवदवध्माशिवनो तथा’ । देवा विश्वेदेवाः । गोत्रिलः ।
—‘तस्य च मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् कोऽसि-करुमोऽसि-इत्येतत्त्वत्त्वं
जपति आहस्यत्वं मासं प्रविशासावित्यन्ते च-मन्त्रस्य घोषवदाचान्तर-
त्वस्य दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं नाम दध्यात्’ । कुमारस्य मुख्यान्
वायून् प्राचनिर्गमोपायभूतान् छिद्विशेषपत्त्वमुखमङ्गिणी नालिके
कर्णाविति आभिमुख्येन सृष्टान् कोऽसीति मन्त्रं जपेत् आहस्यत्वं मासं
प्रविशासावित्यत्रासाविति मन्त्रान्ते चासाविति च पद्मावस्थाने सम्बो-
धनान्तं नामोक्तारवेत् । कोदर्शं कर्कादिपञ्चकृतीयादिवर्णान्वतम-
वर्णाद्यन्तरस्य यत्तदायान्यतमवर्णमध्यं दीर्घं द्विमात्रम् । आकारादि
अभिनिष्ठात्मो विसर्गः । एतमुभयान्वतरं यस्यान्ते अर्धादसम्बुद्धि-
प्रथमान्वयोगः । अन्यविभक्तेरसम्भवात् कृतं कृदन्तं यथा—बलि-
ज्वांसी विश्वभर इत्यादि । तथाच गार्गः ।—‘आदौ घोषवदस्त्रान्
यत्तदायू भज्ये पुनः स्थापयेत् अन्ते दीर्घविसर्जनीयत्वहितं नाम प्रयत्नात्
कृतम् । एषो तिष्यकराश्वसौम्यवसुभे चिनानुराओत्तरे पौष्णे चादिति-
रोहीषु-शुभकृत् पुंसा समेरक्षरैः’ । योत्रिलः ।—‘एतदवदितम् ।
एतत्राम तद्वितरहितम्, एतच्च स्वयम्भोक्त्वात् प्रशास्तपरं कुलदेवमहान्-
विसम्बद्धं पिता-नाम कुर्यात् तदन्तो चा कुलकृदः’ इति कल्पतरस्त्वाह-
लिखितत्वमात्रामान्तरकरणवद्यात् । अत्र नक्षत्रसम्बन्धेन-नामवदर्थं
यत्पत्त्वत्वक्त्वुरोक्तात्-स्वयम्भोक्त्वाद्युत्तरेण तत्त्व-देवदास्त्वाद्युत्तरपदान्तरेण
कर्त्तव्यम् । तथाच विश्वानुराक्षम् ।—‘इत्यच्च नाम-कुर्वन्ते पितैः-दत्तिः-
त्रिलः । वेष्टन्त्वं नवास्त्रं हि राम्याम्यरिकंकुरुतम्’ इति । वरमाल्ले

‘इति नरात्मा नरनार्थ देशात् शूष्ट्वे तत्त्वं विनिष्ठं’ शोभ्युतम् । शुभ्या
देशस्य विग्रह्य बन्धा जाता च भूमुखः । ‘भूतिर्गुणस्य वैश्यस्य दीक्षा
सद्वस्य कोरयेत्’ । इति बन्धवन्ने समूच्योगशब्दे: ‘शास्त्रान्तं ब्रह्मवस्य
स्यात्’ इति शास्त्रातपीयेन शम्भान्तता च । गोभिला ।—‘अवृद्धान्तं
जीवाम्’ । अथुक् अयुम्भाक्षरं दान्तं यथा यशोदा इत्यादि । ‘ऐवं
युक् युक्त्यानं होत्रं सेत्राधिदेवताम् । लिङ्दं लिङ्दाचिकाराश्च शीपूर्वं
समुदीरयेत्’ । इति राष्ट्रवभृत्प्रयोगसारदर्शनात् । स्वर्णगामिस्वा-
दिना सिद्धो अधिकारो वेणा नराचार्मित्यनेन जीवहा शीशाक्षा-
दित्वं नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचारः । गोभिला:—‘मात्रे
चैव प्रथमं नामधेयमास्याय यथार्थं उदीक्ष्यं बामदेव्यगानान्तं कुर्यात्
गौह॑ क्षिणा सा च प्रधानस्य नामकर्मणः’ ।

अथ निष्क्रमणम् । गोभिला:—‘जननाद्यस्तृतीयो ज्योत्स्नस्तृत्य
तृतीयाया ग्रातः सशिरस्कं कुमारमाप्लाव्यास्तमिते सूख्ये भीते होहिते
अङ्गलिकृतः पितोचिष्टते’ । कुमारस्य जननमारभ्य यो ज्योत्स्नो
हृद्धियुक्तः पक्षस्तस्य तृतीयातिथी ग्रातः सशिरस्कं कुमारं स्नापयित्वा
ग्रातनं मध्याहादौ अस्तमिते सूख्ये विगते रक्तिमाक्ष्ये काळे सन्ध्यो-
परमे अङ्गलिकृतः बहुवीहावाहितान्निगणपाठात् कृताङ्गलिश्पतिष्ठते
चन्द्राभिमुख ऊर्ध्वस्तहेत् । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमा-
क्ष्याय दक्षिणे उदक्ष्यं पित्रे प्रयच्छति उदक्षियरसम् उदक्ष्यमुत्तरान्मिति
महभाष्यम् । उत्तरा गच्छन्तमिति सरला । अनुपृष्ठं परिक्षम्योत्तरदो-
उवतिष्ठते पत्युः पृष्ठस्य पश्चाद्गुपकम्य सा उत्तरस्या तिष्ठेत् पश्चिमाभि-
मुखी अथ जपति यत्ते मुखीमे हृदयमिति यथार्थं न प्रभीयते पुत्रो अनिक्षणा
अशीति उदक्ष्यं मात्रे श्रदाय यथार्थं भातव्युवश्यगताया पितृा यत्ते
एतादि पुत्रो अनिक्षणा अशीत्यन्तमन्त्रद्वयं जपत्वा उत्तरान्मुत्तरा गच्छन्त-
मुदक्षियरसं कुमारं मात्रे दक्षा बामदेव्यगानान्तं कुर्यात् । कृत्य-
गतिसामिति:—‘स्वर्णगामिस्वान्तीठिक्षुहिनोर्ध्वं दापितौ’ शोभ्युत्यस्तु

छन्दोगेतरपरः । चन्द्रार्थस्य शीरोदार्ढवर्णं भूतेत्यादि । तत्र बृहिः
भाद्रमाह गोभिलः ।—‘सव्याज्येवान्वाहार्थ्यवन्ति’ । एतदण्डोके
कर्मणि सव्याज्येवान्वाहार्थ्यवन्ति । अन्वाहार्थ्यं नान्दोमुखश्चादं
दक्षिणा च तदुभययुक्तानि तथा च गृष्णान्तरम् ।—‘यच्छादं कर्मणामादौ
या चान्ते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यं द्वितीयं यदन्वाहार्थ्यं
विवर्द्धाः’ । मातृपूजानन्तरमाहियमाणत्वात् आदन्य प्रधानकर्मान-
न्तरमाहियमाणत्वादक्षिणायाः पिण्डपितृयज्ञानन्तरमाहियमाणत्वाद-
मावास्याश्राद्धस्यान्वाहार्थ्यत्वम् । न च बृहत्प्रस्तुदपशुस्वस्त्यर्थम्
परिविश्यतोः । ‘सूर्येन्द्रोः कर्मणी ये तु तयोः आदं न विवर्ते’ । इति
छन्दोगपरिशिष्टाश्चानन्दकर्मत्वेन आदपर्युदासः कल्पतश्चप्रतिभिको
युक्त इति वाच्यं पूर्वाद्वानवलोकनात् । अतएव वृक्षाइरेति पञ्चर्च्चां इति
प्रकृते द्वितीयया शूचा वादित्ये परिविश्यमाने अक्षततण्डुलान् शुद्धयात्
पत्रस्वस्त्ययनकामः इति सूत्राभ्याम् । परिविश्यति सूर्ये । हस्त्यश्वादिवृहद्वाहनस्व-
त्ययनार्थं चन्द्रे च परिविश्यति वज्रेष्वादिक्षुद्वपशुस्वस्त्ययनार्थं होम-
कर्मद्वयसुकं तयोः आदं नास्तीति परिशिष्टप्रकाशः । आदविवेकोऽ-
पेक्षम् । गोभिलः ।—‘अथ ये अत ऊर्द्धं ज्योतस्नाः प्रथमोद्दिष्ट एव
तेषु पितोपतिष्ठते अपामङ्गलीं पूर्यित्वाभिमूखश्चनन्दमसं यददश्चनन्दम-
तीति स ऋचु शुद्धयात्’ । द्विस्तूष्मीम् उत्सुष्य यथार्थं कियदति
अतऊर्द्धं ज्योतस्नास्वेतत् कर्मासम्बत्सरपृ । तृतीयशुद्धलपक्षाद्वद्दुः
शुद्धपक्षेषु प्रथमोद्दिष्टे तृतीयायां तिथो बत्सरपर्व्यन्तं चन्द्राभिमुखः पिता
सकृष्टनन्दायाङ्गलिम् । ॐ यददश्चनन्दमसीति मन्त्रेण दद्यात् । प्रथमोदित
एतेति भृमाभ्ये पाठः । तन्मते प्रथमोदिते चन्द्रमसि प्रतिपदि
द्वितीयायां वैति ज्यारुप्यातच । ततो वामदेव्यगानभन्निन्द्रावधारणं
कृप्यात् ।

अथाप्राशनम् । यद्यपि गोभिलस्यैव अक्षयाशनहंस्कारो नाभिहितः ॥

तथापि 'ब्रह्मस्य प्राशनं कार्यं' माति बहाहुमे दुष्टः । स्त्रीणान्तु पश्चामे
माति सप्तमे प्रजगौ मुनिः । इति कृत्यचिन्तामणिभूतवचनेन सर्व-
शास्त्रिकर्त्तुं कलेनाकाङ्क्षितः । 'यत्राम्नात् स्वशास्त्राया परोक्तमविरोधि-
च । विद्वद्विस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्' इति कृन्दोगपरिशिष्टा-
दन्यशाखोक्तप्तकारेण कृन्दोगेन कर्त्तव्यः । पूर्वापरेतिकर्त्तव्यता-
कलापस्तु स्वगृह्यानुसारेण कार्यः । इति भद्रनारायणप्रभृतयः ।
मुजबलभीमे ।—'षष्ठे' माति निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे । प्राजेशादितिपौष्णवेष्णव-
शुग्रैर्हन्तादिष्ठकोत्तरैरानेयापृष्ठतिप्रिमेषु नितराभन्नादि भृष्णं शुभम्' ।
युगेरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सम्बद्ध्यते । कृत्यचिन्तामणौ ।—'द्वादशी
सप्तमी नन्दा रिक्तासु पञ्चपञ्चम्यु । बलमायुर्शो हन्याचिन्ताशुभामन्न-
भृष्णम्' । मुजबलभीमे । —'वृषद्वद्वधनुमीनकन्यालग्नेऽन्नभृष्णम् ।
त्रिकोणाद्युगास्तेषु ग्रहा यद्वत्तथा फलम् । दुष्टः शशधरो लग्नात्
षष्ठाष्टस्थोऽन्नभृष्णे' । मत्स्यपुराणम्—'अजग्राशो च सीमन्ते
पुत्रोत्पत्तिनिमितके । पूंसवने निषेके च प्रवेशे नववेशमनः ।
देववृक्षजलादीना प्रतिष्ठासु विशेषतः । तीर्थयात्राहृषोत्सवे
वृद्धिभाद्रं प्रकीर्तितम् । मार्कण्डेयः । —'देवतापुरतस्तस्य पितॄरकृतस्य
च । अलंकृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्जने । मध्वाज्यकनकोपेठं
प्राशनं शांसते ततः । कृतप्राशनमृतसङ्के मादुर्वालन्तु तं त्वजेत् ।
देवायतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाष्ठादि सर्वशः । शस्त्राणि चैव
शास्त्राणि ततः पश्येत् लक्षणम् । प्रथमं यत् स्पृशेद्वालः शिल्पभाष्ठं
स्वयं तथा । जीविका तस्य वालस्य तैनेव तु भविष्यति' ।

अथ चूडाकरणम् । अशातस्तृतोये वर्णे चूडाकरणम् । जननानन्तरं
वर्णमानतृतीये वर्णे चूडाकरणमृदगवयनादीना रम्भये बोद्ध्यम् । कपुण्डिका
कमुच्छुलाक्षयः केशचूडा तासा वस्त्रमाणविचिना उंस्कारकरणम् ।
न्मुच्छुकरणं कर्मची नामवेष्म । अयं काळो सुखः चालोकत्वात् ।

वीजासामध्येऽन्योऽपि कालोः । यथा भूतुः ।—‘चूडाकर्म वैजीतीता
सद्योपामेव वर्त्मितः । प्रथमेऽन्ये तृतीये वा कर्त्तव्यं शुतिदर्शनात्’
इति । ‘शङ्खलिपितो । ‘तृतीये वर्षे चूडाकरणं पंचमे वेति’ ।
रूपोतिये ।—‘असुमान्वदे तथा मासि चूडा’ भौमशनीतरे । अकेन्तु-
कालगुदो च जोन्मासेन्दुभादते । रिकादशाष्टी वही प्रतिपद्धतिरे
सिते’ । तिते शुक्लपक्षे । दक्षः ।—षष्ठ्याहमीपञ्चदशी उमे पक्षे
चतुर्दशी । अत्र सत्रिहितं पापं तैले मासे भगे शुरे । अंवणादित्रय-
स्वातीचित्रापुष्याश्विचन्द्रमे । आदित्यरेष्टीहस्तज्येष्ठामूले च चौडकम् ।
दूलामेषमिहकिंदृशिक्तेतरलग्नके’ । अत्रापि तिथ्यहादिविद्वक्षं विव-
र्जयेत् । ‘सूर्ये दक्षिणमार्गं गमिनि हरो शुप्ते निरंदी रवीं क्षीणे शीतस्त्वौ
महीजयमदोब्बारि निशासन्ध्ययोः । शुद्धकेऽन्यकृतनौ निषुद्धसंभवेऽल-
ज्ञारायुके शिशी शौराद्रोगमयं वदन्ति जवना शूत्यु’ तथान्ये जगुः’ ।
भोजराजः ।—‘उत्तरवर्त्मनि सवितरि चूडाकरणं जगुः शुभं जवनाः ।
चैत्रे मासि दिवाकरवारे शिखिसत्रिषाने च’ । रविवारेतत्र गर्मः
—‘जन्मक्षेत्रे जन्ममासे च युमे भासि च वत्सरे । न कुर्यात् प्रथमं
क्षीरं विशेषाच्चैत्रपौष्ययोः’ । उयोतिये ।—‘हृतिकास्यं रविं स्पृक्ता
उद्येष्टे उद्येष्टस्य कारयेत् । उत्सवानि च कार्याणि दिग्दिनानि च
वर्जयेत्’ । गोमिलः ।—‘पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽन्निष्पत्तमाहितो
भवतीति’ । व्यक्तार्थमेतत् । गोमिलः ।—‘तत्रैव तान्युपक्लिन्तानि
भवन्ति’ । अत्र उपलिप्ते देशे उपलिप्तानि अन्वितमीपे आसादितानि ।
तान्याह । एकविशतिदर्श्मपिण्डात्मः उप्योदककंसः औदुम्बरः शुरः ।
आदर्शो वा शुरपाणिनापित इति दक्षिणतः पिण्डात्मः पवित्राणि तानि
सन्त सन्त शूरवा स्थानत्रये स्याप्यानि । उप्योदककंसमित्यन्व उप्योदक-
कंसः उदुम्बरस्यायमोदुम्बरस्ताद्यमयः शुरः तदमात्रे आदर्शो दर्शनम् ।
दक्षिणतोऽन्नेनिरति शोषः । आसादिनश्च शूर्वस्मिन् । गोमिलः ।—
“अन्तर्हात् गोमिलः फृष्टरस्थालीयको शूरायाके इत्युत्तरतः” । अन्तर्हात्

स्वाधारुः इवाप्येहोमाद्युपद्युक्तवाऽहं स्काररहितः । एतद्भयं प्राणं
संस्कृतुत्वाऽहितं भवतीति । श्रीहितवैतिलमात्रैरिति । पूर्वक् पादानि
पूर्वित्वा पुरस्तामुपतिव्युः । इतद्वयवलात् श्रीहितवैतिलेः पादानि
पूर्वित्वा पुरस्तादभ्येः पुरतः स्थापयेत् । एवं तिलमात्रैरिति करणात्
एषासलाभेऽन्येनाविष पूर्वसिति भव्यमात्रम् । इत्यादि बहुवचनान्ता
गच्छ संस्कृतका इति अत्र वीजं बहुवचनादनियतकर्तृत्वमाप्नादनम् ।
गोभितः । —‘कृष्णरो नापिताय सर्ववीजानि चेति’ । निवृते कर्मणिः
कृष्णरो श्रीहितादिपात्राणि च नापिताय देवानि प्रतिपक्षिस्त्वासादनप्रशङ्खा-
दत्रोक्ता । ‘अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाय पश्चादनेद्द-
ग्रभेषु दध्येषु प्रान्त्युपविशति’ ।

अथाज्यसंस्कारानन्तरम् । प्राची प्राक्षुखी । अथ यस्तत्
करिष्यन् भवति पश्चात् प्राक्षुखोऽवतिष्ठते । अथशब्दः किञ्चिद्
कर्म स्मारयति । तत्त्वं कर्म यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्मणीति
वचनात् चूडाकर्मणः पुरस्तामोपरिशिष्टावतसो महाब्याहृतयो भवन्तीति
भव्यनारायणः । पाणिग्रहणे तु महाब्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभि-
श्चतुर्थीमिति गोभिलदर्शनात् व्यस्तसमस्तमहाब्याहृतिहोम उक्तः ।
तेन यच्चूडां करोति स व्यस्तसमस्तमहाब्याहृतिहोमानन्तरं यहीतकुमा-
रायाः पश्चात् प्राक्षुख ऊर्द्धस्तिष्ठति । अथ जपति आयमगत्
सुरेषेति सवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्षमाणः । अथ ऊर्द्धान्-
वस्थानानन्तरमेवायमगत् इति मन्त्रं सवितारं ध्यायन् । पितरव्याप्त-
वलोकयन् जपति । उच्चेन वावउदकेनेषीति वायुं मनसा ध्यायन्
उच्चोदकं संप्रेक्षमाणः । वायुं ध्यायन् उच्चोदकपूर्णं कंसपात्राच्छा-
वलोकयन् उच्चेन वाय इति मन्त्रं जपेत् । गोभितः । —‘दक्षिणेन
पाणिना अप आदाय दक्षिणा कुम्भिकाम् उच्चयति आप उच्चन्तु
जीक्षेते इति’ । कंसपात्रादक्षिणेन पाणिना अप आदाय कुमारस्य
दक्षिणकुम्भिकामुच्चयति उक्तेवति । कं शिरः शीतातपादि-

रहणेन पुण्याति इति कपुण्यिका शिरसउभयपार्वत्सकेशगृहिका
चत्वयते । उक्तः । 'कपुण्यिकाऽभितः केशान् मूदिन पश्चात् कपुच्छल-
भिति' । गोभिलः ।—'विष्णोर्द्ध्रोऽसीति ओहुम्बरं शुरं प्रेषेत वादर्थं
वा' । ओहुम्बरं ताप्तं तदलामे दर्पणं पश्येत् विष्णोर्द्ध्रोऽसीति
मन्त्रेण । ओषधे त्रायस्वैनमिति सप्त दर्भपिङ्गलीर्दक्षिणायां कपुण्य-
कायामिश्रोऽग्ना निदधाति । आसादितदर्भपिङ्गलीमध्यात् सप्त-
पिङ्गलीर्द्दीत्वा दक्षिणायां कपुण्यिकायाम् ओषधे त्रायस्वैनमिति
मन्त्रेण स्थापयति । अभिशिरोयाः शिरसोऽभिमुखाया ऊद्दृ-
मूलाधोया इत्यर्थः । गोभिलः ।—'ता बामेनाभिगृह्य दक्षिण-
पाणिना ओहुम्बरं शुरं यहीत्वा दर्थं वा निदधाति संलग्नं धारयति ।
येन पूषा वृहस्पतिरिति प्राञ्छ' प्रोहत्यप्रच्छन्दन् सहृत् यजुषा
द्विस्तूषीम्' । येन पूर्णेत्यनेन मन्त्रेण बारद्रयं प्राञ्छं प्राञ्गतं शुरं
कपुण्यिकादेशे प्रोहति प्रेरयति । अप्रच्छन्दन् केशच्छेदमकुर्वन्
एकवारं मन्त्रेण बारद्रयं तूषीम् अप्रच्छन्दन्त्रिति शुरपक्षे । गोभिलः
—'अथावसेन प्रच्छिद्यानहुते गोमये निदधाति' । अनन्तरं लौह-
शुरेण कपुण्यिकाकेशान् दर्भपिङ्गलीसहितान् छित्रा ताभिः सह
वृषगोमये निदध्यात् । गोभिलः ।—'एतयैवाष्टात् कपुच्छलम् अनये-
वाष्टात् परीपात्वा कपुच्छलं संस्कृत्यात् अषट्स्योपरि उत्त्रतशिरो-
ऽवयवः कपुच्छलम् । गोभिलः ।—'एतयोत्तरां कपुण्यिकाम्' । एतया
प्रक्रियया बालां कपुण्यिका किन्चात् । गोभिलः ।—'उन्दनप्रभृति-
ज्ञेवामिनिवर्त्येत् । क्लेदनादिकर्म्म पुनः कुर्यात्' । उन्दी क्लेदने ।
उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्दानं परिणय जपेत् ज्यायुषं यमदग्नेरिति
मूर्दानं कुमारस्य एतयैवाष्टात् जियास्तूषीम् । मन्त्रेण तु होमः ।
आष्टात् प्रक्रियया तूषीमनन्तरोक्ताः सब्दे संस्कारा मन्त्रवज्ञं भवन्ति ।
'अमन्त्रिका तु कार्येण खीणामावृद्धोषेतः' इति मनुवचनात् ।
तूषीमेताः कियाः खीणां विवाहस्तु समन्त्रकः' इति याक्षवल्क-

वचनात् । होमस्तु मन्त्रेण तुशब्दश्चाये तेन इदिभाद्वा मनवदेव
भवतीत्यर्थः । गोभिलः ।—‘उदगलेष्टसूप्य कुशलीकारयन्ति यथा
गोत्रकुलकर्त्य’ उदक् उत्तरतः चतसूप्य गत्वा कुमारं कुशलीकारयन्ति
नापितहस्तेन मुण्डयन्ति यथा गोत्रकुलाचारकथा । राजमार्त्यंडः ।
—प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्व्यन्नरः क्षौरमनुकटस्थः’ ।
वृद्धगर्गः ।—‘केशवामानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिष्ठ्राम । दिति-
मदितिश्च स्मरतो क्षौरविष्ठो भवति कल्याणम्’ । गोभिलः ।—
‘आनहुहे गोमये केशान् कृत्वा अरण्ये गत्वा निखनन्ति’ । वृष-
गोमये सर्वान् केशान् अवस्थाप्यारण्यं नीत्वा निखनन्ति वहु-
वचनादनियतकर्त्तृकृत्वं लम्बे हैके निदधाति । ह इति निपातः ।
एके आचार्याः व्रीहियवादित्तम्बे निदधाति तान् केशान् प्रज्ञ-
पन्तीत्यर्थः । यथार्थं गोईक्षिणा । यथार्थमुदीर्च्य व्यस्तसमस्तमहा-
व्याहृतिहोमादि बामेद्यगानान्तं कर्म समापयेत् दक्षिणा देया
प्रधानकर्मणामित्यर्थः ।

अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः ।—‘गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणसुपनयेत् ।
गर्भेष्टकादशेषु क्षत्रियं गर्भंद्वादशेषु वैश्यम् । आ षोडशाद् ब्राह्मण-
स्यानतीतः कालो भवति आ द्वार्षिण्यात् क्षत्रियस्य आ चतुर्भिरुशा-
द्वैश्यस्य, अतऊद्धु’ परितसावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेयुना-
ध्यापयेयुनं एमित्तिवाहयेयुः’ । गर्भवर्षमहम् येषां वर्षाणां तानि
वर्षाणि गर्भाष्टमानि तेषु गर्भाष्टमेषु वर्तमानं ब्राह्मणसुपनयेत् ।
अध्यापनार्थमाचार्यसमीपं नीयते येन कर्मणा तदुपनयनमिति कर्मणो
नामधेयं तेन कर्मणा योजयेत् । ‘रथोक्तकर्मणा येन समीपं
नीयते गुरोः । बालो वैदाय तद्योगात् बालस्वोपनयं विद्वः इति-
स्मृतेः । आ षोडशादित्वमिविधाद्वाक् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरण् ।
‘बोद्धशब्दो हि विष्ण्य राजन्यस्य द्विविशतिः । विशतिः स चतुर्थी
च वैश्यस्य परिकीर्तिः । सावित्री नातिवस्तेत अत उद्धु’ निवर्त्तते’ ।

वहु विद्युशक्तिर्गुप्तयनवाक्षरा - प्रदीप्ते । । 'पत्रितः - यस्य सप्तिनिषेद्ध-
वस्त्राभास्ति - पत्रुच ।' वाङ्मयस्य विशेषेण तथा राजन्यकैश्चक्रोऽ-
प्रस्त्रमित्रत्वं भवेदेषां प्रोक्षाच बदतो वरु' इति यमवचनेन तदनुकृतं
प्रतीक्षये । अनवोर्गर्भजन्मयणनाभ्यामविश्वता । तथाच मापद्यक्षम्
'प्रत्यन्थविवाहे च बदुसरपरिगणनम् गुरुराचार्याः । वाधानपूर्वमेके
प्रस्त्रिपूर्वं सदान्ये दु' । यत्रु द्विजानामित्युपकम्य पैठीनसि-
वचनम् । 'द्वावश षोडशविश्वतिश्चेदतीता । अवश्वकाला भव-
न्तीति' । तद्वादशब्दवर्णद्वापरिज्ञाणादीनां महाब्याहृतिहोमरूपग्राय-
शिचतार्थं षोडशवर्णोपरिगुरुप्रायशिचत्वमिति । तथाच एक्षलिखितौ ।
—'त्राल्पश्वान्द्रायणक्षरेत् गोप्रदानङ्ग कुर्यात् चान्द्रायणशक्तौ
धेन्नाश्वकं तन्मूल्यं वा सार्द्धाविश्वतिकार्षीपणा गोमूल्यं कार्षीपण
एकः, मिहित्वा सार्द्धं, त्रयोविंशतिकार्षीपणा देयाः' । पितृमातृ-
रहितस्य निःस्वस्य देशोपक्षवादिना पवित्रसावित्रीकस्य वा विषये
दु मनुविष्णु । 'येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविष्णि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविष्णुपनाययेत्' । कृच्छ्रं
प्राजापत्यम् । तत्त्वाद्यक्तो षेनुत्रयं तन्मूल्यं नषकार्षीपणा वा देयाः ।
अहृतप्रायशिचतात् प्रत्याह नैतानित्यादि । तत्र वहुवचनं तत्कर्त्तृ-
संसर्गिणां प्रायशिचतदर्शनार्थम् । तथाच स्मृत्यन्तरम् । 'त्रात्या-
चार्यस्व शुक्लात्' कृच्छ्रपादेन शुभ्यति । यश्चोपनयते त्रात्यान्
त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुभ्यति' भूजवलभीमहृत्यचिन्तामण्डोः । 'खाती-
शक्षनाश्विमित्रकरमे पौष्णोऽयच्चित्राहरिष्वेन्दौ तोयपतौ भगे दिति-
शुरे भाद्राद्ये सागरे । केन्द्रस्थे भृगुजेऽक्षिरशशिशुमे चन्द्रे च
तारे शुमे कर्तव्यं ब्रतकर्म मङ्गलतिष्ठो वाराः सिताकेऽयकाः' ।
अदिक्षितुत उत्तरफल्गुनी सागरः पूर्वोषाढा । दीपिकायाम् ।—
'जीवाकेन्द्रुद्गुदौ हरिशयनवहिर्मास्त्वकरे चोत्तरस्ये स्वाध्याये वेद-
वर्णविष्प इह शुभ्ये शौरभे नाविती च । शुक्राकेऽयर्षास्त्वने रविमवत-

तिथि ग्रोज्जम्य वहाहमेन्द्रं नोऽवोकास्तातिचारेऽर्कसिंहाशुभिने
कालशुद्धौ अर्थं स्पात् । रथिमदनतिथि सहमीत्रयोदशीं वहाहमेन्द्रं
लग्नापेष्ठका प्रोज्जम्य त्वक्ता । कृत्यविन्द्वामषो—‘माथे ब्रह्मिष-
शीलादाः फाल्गुने च इदृशतः । चैत्रे भवति भेषाती वेशाते
कोविदो मंजेत् । अयैषे गहननीतित्र आषाढे क्रमाज्ञनः । रेषे-
म्बन्धेषु रात्रिः स्वात्रिषिद्धं निशि च ब्रतम्’ । राजमात्रं—
‘पुनर्वसौ हृतो विश्रः पुनः संस्कारमहंति’ । आश्रसादनः—
‘उदगयने आपूर्व्यमाते पक्षे कल्पाणे नहत्रे चृडोपनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येके’ । आपूर्व्यमाते पक्षे
शुक्रपक्षो । शृद्धगर्णः—‘स्मृतिसूक्लानन्धायामात् सप्तमीज्ञ अयोदशी’ ।
पक्षयोर्गीधमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् । भ्रीपतिष्ववहारसमुच्चये
—‘कार्तिकस्याश्विनस्यापि काल्युनाषाढयो रपि । कृष्णपक्षे द्वितीया-
यामनन्धायां विदुर्बृधाः । मुजवलः—‘चेत्रकृष्णद्वितीयाया तिष्ठते-
बाष्टकाशु च । मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षयो
मौषमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकालशुद्धौ कुर्वीत ब्रतवन्ध-
शुभक्रियाम् । उपनयने उत्तरायणशुक्रपक्षयोर्बिंशानात् कार्तिकादौ
कृष्णपक्षे च द्वितीयाया निषेदः पुनः संस्कारमहंतीशुक्रमायश्चित्तरूपोप-
नयनपरः । वैश्योपनयनपरत्थ । तथाच गर्णः—‘विश्रस्य ऋत्रियस्यापि
मौडी स्पाहुत्तरायणे । दक्षिणे च विशां कार्यं नामन्ध्याते न संकल्पे ।
अनन्धायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं मंजेत्’ । अपिना दक्षिणायन-
कृष्णपक्षयोः समुच्छयः । नैमित्तिकं प्रायक्षित्तरूपम् । चेत्रशुक्लाशुद्धीया
आषाढशुक्लादशमी मन्वन्तरादित्येन निषिद्धा । वैशाखशुक्लाशुद्धीया
युगादित्येन निषिद्धा । ‘वहामशुक्लिश्यमात्म्यो रिक्तासु वहुदोषभाक्’ ।
सामग्राना कृजवारेषुग्नयनं शाश्वातिष्पत्वात् । तथाच—‘शाश्वातिष्प-
त्वानि कैन्द्रशतेऽथ वास्त्विक् वारेऽस्य चौपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्त्वातेऽरिष्ठगेऽथ पराणिते वा जीवे भूग्रामुपनयः स्मृतिकमहीनः’ ।

वास्य शास्त्रविषय । कृत्यचिन्तामनी—‘जन्मोदये जन्मसु तत्रकासु
जन्मेऽप्यवा जन्मनि जन्ममेवा । अतेन विग्रे न वाह्यमुत्तोऽपि विकास-
द्विषेदः अवितः पृष्ठिष्यम् । अत गते वैत्यशुरो गुरो वा भूक्षेपापि
वा पापयुतेऽप्यनुके । ग्रतोपनीतो विकासः प्रणाशं प्रथाति देवैरपि
दक्षितो यः’ । उदये लग्ने ब्रतेन उपनयनेन । गोमिलः—‘यदहृपैच्चन्
माणवको भवति प्रागेवैनं तदहमोजयन्ति कुशलीकारयन्त्रमाणवयन्त्वलं
कुर्वन्त्याह तेन वाससा समान्त्रादयन्ति’ । यदहर्यस्मिन्नहनि उपच्छन्
उपनयनं कारयिष्यन् माणवक उद्यतो भवति । माणवकोऽन्तीवेदः ।
‘अनृतो माणवको शेय एनः कृष्णमृगः स्मृतः । रुद्गौरमृगः ग्रोकः
सुमरः शुल उच्यते’ । प्राक् प्रातः । तत्र ‘चतमो घटिकाः प्रातरक्षो-
दय उच्यते’ इति ब्रह्मवैवत्तोक्तम् । अत्र घटिका दण्डः । ‘त्रियाम-
रजनीं प्राहुस्त्वकुद्यन्तचतुष्यम् । नाङ्गीना तदुमे सन्ध्ये विष्वसादन्त-
त्वंहिते’ इति तत्रैवोक्ते । भोजयन्ति क्षीरादिकमिति शेषः । अथाच
नद्याचारिकाण्डे कल्पतरुत्राङ्गुलिखितौ—‘पयोवाग्नामिसुहाराः
कमशो द्विजातीनाम्’ । कुशलीकारयन्ति सुष्टवन्ति बालाकर्णन्ति
स्वययन्ति वाहतेनासुदितेन वाससा वक्ष्यमाणेनान्त्रादयन्ति परिषा-
पयन्ति । अत्रैवत्तनादधरीयमैतत् । उत्तरीयन्तु उद्यरिष्टादयिनं
वक्ष्यते । क्षीमं शारणं वा ब्राह्मणस्य कार्णीसं भृशियस्य आविकं वैश्यस्य’ ।
शुभा अतसी तस्या इदं क्षीमं तसरादि । शारणं शणतम्भुवं तदुभयं
ब्राह्मणस्य । गोमिलः—‘ऐषेषुरौरावाजानि अजिनानि’ । एनः
कृष्णमृगः रुद्गौरमृगः अजशङ्कागः यथाक्रमः द्विजानामेतास्यविनानि ।
गोमिलः—‘मुख्काशतासूच्योरसनाः’ । दुःखः शरः तास्त्वः शक्तस्तद्वा
रसना मैखला तास्त्वी । तथाच ननु—‘मोङ्गी त्रिष्टूं समा श्लद्वा
काणो विप्रस्य मैखला । हत्रिष्यस्य च और्बी ज्या वैश्यस्य शक्तान्तर्वी ।
दुःखालामे दु कर्त्तव्या कुशमान्तकल्पजे । त्रिष्टूं अन्धनैकेन त्रिभिः
पञ्चमिरेव वा’ । गोमिलः—‘पाणेवैत्वाश्वतयदण्डाः’ । पाणः

पाणाशः । अनुः—‘ब्राह्मो वैष्णवादी लक्षियो विट्ठालिदौ । चैत्रोऽुम्बरो वैश्यो दण्डानेऽन्ति चर्मतः’ । यदैव वार्ण्यात्रस्य ब्राह्मणे किञ्चाचात् प्रतिष्ठेऽपित्तं दण्डमिति अनु वचनात्तरे एकवचनभुवेऽपेक-दण्डधारणं नदु दून्दनिदेश्यदण्डधारणंद् । अनुः—‘केशाम्निको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसम्मितो राजः स्वात् नासान्तिको विशः ।’ ऋजुवस्तै तु सर्वे स्युद्धाणाः सौम्यदर्शनाः । अनुदेशकरा नृणां सत्त्वचो नामिदूषिताः । अङ्गाभे वा सर्वाणि चुंबाम् । स्वस्य स्वस्यालामे सर्वाणि क्षीमादीनि सर्वेण ब्राह्मणादोनाम् । गोभिलः—‘पुरस्तान्कालाया उपतिष्ठेऽमिष्टकमाहितो भवति ।’ स्पष्टार्थमेतत् । गोभिलः—‘अथ व्रतपते इति हुत्वा पश्चादन्ते-स्वदग्ने षु दमेषु ब्राह्मणाचार्यौऽवतिष्ठते । द्वाहृतिभिराहुतिचृष्टये हुते अन्ते व्रतपते इति पञ्चाहुती हुत्वा आचार्यः पश्चात्तुदये षु कुरुषु प्राद्युम्य ऊर्दुस्तिष्ठेत् । अत्र हुत्वाचार्यैहर्त्यककस्तु कल्पादेष एष हुत्वा तिष्ठेत् । होमकरणत्वान्मन्त्राणां होमकर्तुराचार्यस्य मन्त्रप्राठो न माणवकस्य । यत्र च ब्रह्मचारिणाहुत्वारणं तत्र ब्रह्मचर्यमागामिति काचयतीति वचनादमे व्रतपते वतं चारिष्यामीति मन्त्रलिङ्गेषु अृतिवक-स्यानीयत्वान्माणवकस्य मन्त्ररेष्यादिप्रार्थना ब्रह्मचर्यं नाचार्यस्य । तथाच । ‘यो वै काञ्चन चृत्विज वाशिष्माशासते सा यजमानस्यैव’ इति सरला । तत्र श्रुतिकृज्ञमानपदयोराचार्यमाणवकपरत्वे प्रमाणा-भावात् । अतएव भृष्ममाघम् । होमेन सहाचार्यसम्बन्धः कुतो हुत्वाचार्योहवतिष्ठते इति कृष्ण प्रश्यययोगात् मन्त्रन्तु माणवको जपेत् कुतो मन्त्रलिङ्गात् । व्रतकारिष्यामीत्याहुरतम्भुषुप्रयोगोऽन्यथानुपपत्ते । गोभिलः—‘अन्तरेष्याद्याचार्यवोर्माणवकोऽलिङ्गतोऽभिष्ठुष्म आचार्य उदगमेषु दमेषु अङ्गाचार्यवोर्मज्ज्वे आचार्याभिष्ठुष्मः सङ्गवतिष्ठते इति योज्यम् । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽ-चामङ्गलिं तुरपति उपरिष्ठादाचार्यस्य तस्य माणवकस्य दक्षिणस्या

दिव्यस्थिती शास्त्रोऽशीतेदः सलिलाङ्गिं माणवकस्य पूर्वित्वा
उत्तरिष्ठात् पश्चादाचार्यस्याङ्गलिम् । गोभिलः—‘प्रेष्यमाणो अप-
त्वापन्ना समग्रमहीति’ । कं प्रेष्यमाणः को जपति । माणवकं
प्रेष्यमाण आचार्य आगन्त्रा समग्रमहीति मन्त्रं जपति, स्वस्ति
सज्जरतादयमिति मन्त्रलिङ्गात् । गोभिलः—‘आचार्यो ब्रह्मचर्य
मागामिति वाचयति’ । आचार्यो माणवकं पाठ्यतीत्यर्थः । को
नामासीति नामधेयं पृथक्कृति, तस्याचार्योऽभिवादनीयः । नामधेयं
कल्पयित्वा देवताभर्यं नक्षत्राभर्यं गोत्राभर्यं वा इत्येके । अभिवादनीयं
अभिवादननिमित्तं नाम कल्पयित्वा तदानीमेवाचार्यः को नामासीति:
पृथक्कृत् । तत्र देवताभर्यं कृष्णादिनक्षत्राभर्यं शतपदकोक्तजन्मकालीन-
नक्षत्रपादात् देयम् । गोत्राभर्यं शान्दिल्यादि । गोभिलः—‘उत्—
सज्जापामङ्गलिराचार्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं साङ्घुडं यहाति ।
देवस्य ते सवितुः प्रसेऽक्षिणोर्वीकुहुभ्यो पूजो हस्ताभ्यो हस्तं पण्डाम्बसौ
इति जलाङ्गिं त्वकू गुरुदक्षिणेन ब्रह्मचारिदक्षिणपाणिमङ्घुडेन सह
यहाति देवस्य स्वेति मन्त्रेण । असाविति सम्बोधनविभक्त्या माणवकस्य
नाम यहीयात् । इदानीं यशीतमाणवकहस्तस्याचार्यस्याग्निस्ते हस्तम-
प्रहीदिति मन्त्रपाठे प्रमाणं गोभिले नास्ति अन्यत्र बोध्यम् । गोभिलः—
—‘अयैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति सर्वस्याहृतमश्वाहृतम्यासाविति ।
तदेशस्थमेवैनं प्रत्यक्षुर्खं सन्तं प्रादक्षिणेन प्राक्षुर्खं करोति सर्वस्येति
मन्त्रेण । अत्राप्यसावित्यत्र सम्बोधनान्तनामग्रहः । दक्षिणेन पाणिना
दक्षिणमंशमवस्थृष्ट्य अनन्तहिंसं नामिदेशमभिस्थृतेऽप्राणानां पर्यन्तसीति
प्रदक्षिणावते माणवके प्राक्षुर्खावस्थिते आचार्योऽस्य दक्षिणमंशं स्पृहूर
अप्यवहितां नामि प्राणानामिति मन्त्रेण स्थृतेऽप्य । अत्राप्यसुमिति
पदस्थाने द्वितोयान्तं नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः—‘उत्सृप्य नामि-
देशमस्युष्टुप्य’ इति । जपेदिति वाचयशेषः । उत्सृप्य करं सर्पते
गंत्यर्थत्वात् कर्दं करमुत्सृप्य ऊर्दं नीत्वा नामिदेशं समीपार्थाः

‘द्वितीया, नाभिदेशसमीप एव उदरे करम्बस्थाप्यामुक इति जपेत् ।
कुतो भन्त्रलिङ्गात्, अमुकशब्देन जडोऽपिनिरुच्यते । तस्माज्ञामेष्टस्य
करं नाभिदेशसमीप एव उदरं जठराम्बिस्थानमालभ्यामुक इति जपेत् ।
इति भट्टमाल्यदर्शनात् वायुरेवता इति भवदेवगुणविष्णुकं निरस्तम्
अहविमक्तिव्युत्पत्ता अमुक इति समाख्या । अत्राप्यमूर्मिति
पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यं उत्सृप्य हृदयदेशं कृशन् इति ।
जठरादुत्सृप्य ऊर्द्धं नीत्वा करं हृदयमालभ्य कृशन् इति जपेत् ।
कृशन् शब्देन हृदय एव पुरुषो यत उच्यते अतो हृदयदेशमालभ्य
जपतोति तदधिष्ठातृत्वात् पुरुषस्य । तथाच भुतिः । ‘त एवैष
आस्वाहृदीति’ । अत्राप्यमूर्मिति पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् ।
दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमालभ्य प्रजापतये त्वा परिददाम्यताविति ।
अंशं माणवकस्येति शेषः । आलभ्य स्पृष्टु प्रजापतये त्वेति जपेत् ।
असाविति स्थाने सम्बोधनान्तरनाभयहणम् । गोभिलः—सब्देन सर्वं
देवाय त्वा सविन्ने परिददाम्यताविति वामेन पाणिना ब्रह्मचारिणः
सर्वमंशं स्पृष्टु देवाय त्वेति जपेत् । अत्रासाविति स्थाने सम्बोधनान्तं
नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः—‘अयैनं संप्रेषयति ब्रह्मचार्यगमाविति’ ।
समिधमार्जेहि आपोशानं कर्म कुरु मा दिवा स्वाप्तीरित्यपि सर्वत्र
बोपु वादभिति च ब्रुयात् । ‘यतुद्यति अस्तमिते समिधमादधाति
तदिदमादिश्यते यज्ञ सायं प्रातः समिधमार्जेहि इति श्रुताद्वुकं तस्माज्ञात्र
तदविशिष्यते पुरस्ताचोपरिष्ठाचाद्विः परिदधाति इति तदिदमादिश्यते
सायं प्रातभौजनयोरपि पुरस्ताचोपरिष्ठाच शृणुमन्त्राभ्यासापोशानं
है ब्रह्मचारिणिति । भन्त्रौ द शाकान्तरादुपादेवौ । अमूर्तो-
पस्तरणमति स्वाहैति पुरस्तात् अमूर्तापिचानमति स्वाहैति उपरिष्ठात्
इति यद्यद्विहितं कर्म तत्तत् कुरु मा दिवा स्वाप्तीः दिवा
स्वप्नमाकाशीरित्वर्थः । माणवकः सर्वोन्नेत्रं प्रैमेत्तु वादभोमिति
वा ग्रतिवचनं ददात् । तथाच शन्दोयपरिष्ठाम्—‘ब्रह्मचारिणमाविष्टे

मुख्यां ग्रन्थकर्मणि । 'वादमोगिति वा वृथात् तत्त्वेननुपालयन्' ॥
गोपीलः—‘द्विष्टमेहत्सुप्त्य प्रागाचार्यो उपविशति उदगग्रेषु
समेषु’ । स्पष्टार्थमेतत् । प्रत्यक्षमाणवको दक्षिणजान्वकोऽभिमुख-
माचार्यमुदगग्रेषु दमेषु प्रत्यक्षमुखो माणवको दक्षिणजानु वक्तं
गतं भूमो यस्य स आचार्यगमिमुखं यथा स्यात्तथा उपविशति
इति पूर्वेणान्वयः । उत्तरत एवान्नः वर्यैनं त्रिः प्रदक्षिणं सुखामेखलां
परिहरन् वाच्यति । इयं दुरुक्तं परिवाधमाना अत्यस्य गोपत्रीति
च । अथ तथैवोपविष्टं माणवकं इयं दुरुक्तं परिवाधमाना इति
अत्यस्य गोपत्रीति च मन्त्रद्वयं कटिदेशस्य मौखमेखलां वारत्रयं
परिधापयन् वाच्यति । अत्र परिषानस्यावृत्तावपि सत्यां सहृदेव
मन्त्रपाठः । एकद्वये कर्मावृत्तौ सहृदेव मन्त्रवाचनं कृत्वैति
वचनात् । मुखालामे कुरुनेति प्राणुरुक्तमपि । यज्ञोपवीत-
मस्तित्रेव समये परिधापयेत् । मेखलानन्तरं ‘कार्यासमुत्तरीय स्पात्
विग्रस्योद्दर्शतं त्रिहृदिति’ मनूरुः । पवित्रं चास्ये प्रथच्छतीति
जातुकर्णां । यज्ञोपवीतिनं कुर्यादिति सार्वायायनाच । ‘मेखलामजिनं
दण्डसुपवीतम् कम्बङ्गलु’ । अप्यु प्रास्य विनष्टानि यहीतान्यानि
मन्त्रवत् ॥ इति मनुष्वचनेनोपवीताजिनयोरपि धारणे समन्तत्वावधारणादि
गम्ये तद्वज्रुदेशात् शाखान्तरादुपादधात् । यज्ञोपवीतमसि यहस्य
त्वोपवीतेनोपनेष्यामिति महूभाष्यम् । वस्तित्रेवावसरे अजिनमुत्तरीय-
मित्यापस्तम्भः । अजिनश्च कृष्णावारचम्भं प्रायुक्त्वात् । अजिन-
ग्रहणकल्पस्तु उप्र मित्रस्य चक्षुरुद्धरणं बलीयस्तेजो यशस्विं स्वविरं
समूद्धमनाहतस्य वसनं जरिष्यूपवीतं वाल्यजिनं दधेयमिति
तेत्तिरीक्षाखापठितो द्रष्टव्य इति महूभाष्यम् । एतच्च दण्डाजिनो-
पवीतानि मेखलाक्ष्मैव धारयत् इति यात्रेवस्यवचनं द्रष्टव्याश्च-
दिवाप्रकाम् । एतद्वनन्तरमाचम्भं कुर्वात् । यज्ञोपवीतिमा वाचा-
न्त्वेष्वक्षेपः इत्यमिति गोदिलाज्ञानः । आचामैविलाज्ञानो ‘एषावृ

वदा कीरता हे निर्णिके वासीं मुझे । तजीभूता लक्षणम्
नो गच्छति विशेषयन् ॥ इति देवतावनाम । हरिशम्भाष्येभम् ।
गोमित्रः ।—अथोपतोद्यतीहि भोः सावित्रीं मे भवाननुवीलिति ।
अनन्तरं तथैकोपदिष्टो माणवक उपसीदिति चृताङ्गिष्ठिपुट बाच्यर्थ-
गतचक्षुशस्त्रो भवति । अथीहि भोरित्यादि मन्त्रेण अथीहि
बध्यापय सावित्रीं सवितुयेत्ताका गायत्रीम् । भोरित्याचार्य-
सम्बोधनम् । भद्रभाष्येऽप्येभम् । तस्मा अन्वयह पञ्चः अद्वर्चशः
शूक्ष्मः इति । तस्मै माणवकाय अन्वयह अनुशूयात् पूर्वं
तावत् पञ्चः पादशः ततोऽद्वर्चशः तत शूक्ष्मः । शूक्ष्म इत्यत्र
मर्वामिति पाठः सरलायम् । महाव्याहृतीष्विकृताः उद्धारान्ताः
विकृताः पृथक्कृताः । उद्धारान्ता इत्यत्र सुरोमिति भद्रभाष्यम् ।
सुरिति भवदेवमहः । उमयमतप्राही वीरेश्वरस्तु उम् सुरोमिति
अन्ता अवसानमूताः । बार्हमस्मै दण्डं प्रयच्छन् बाचयति सुभवमु-
श्रवसं माकुर्विति बार्हा' पलतशादिभवं दण्डं माणवकाय ददत्
सुभवंति पाठ्यति । अथ भेष्याद्वारति । अथ शब्दस्तूषीमादित्यो-
पस्थानमग्निप्रदक्षिणम् शंसति । 'प्रतिगृहे पितॄं दण्डमुपस्थाप्य
च भास्त्ररम् । प्रदक्षिणं परीत्यान्तिं चरेद्देहं यथाविधिं' ॥ इति
मनुष्वचनात् । भिक्षासमूहं भेष्यं तवरति बाचहति इत्यर्थः ।
मातरमेवाज्ञे ये चान्ये सुहृदो याचत्यो वा सञ्जिहिताः स्याः ।
याचते इत्यध्याहार्यगम् । सुहृदे स्तिष्ठत्वदये स्वसाधे । तथाच मनुः—
‘मातरं का स्वमारं वा मातुर्वा भसिनीं निजाम् । भिक्षोत्त भिक्षा
प्रदामां या चैनं नावमानयेत्’ ॥ सञ्जिहितास्तदेशस्थाः नदु प्रतिगृहं
गत्वा । भवति भिक्षा देहीति बाहुभिक्षाप्रयोगः । तथाच
मनुः ।—‘भवत् पूर्वं चरेत् भेष्यमुपवीतो द्विजोत्तमः । भवन्यम्भन्तु
राजन्यो चैत्यस्तु भवदुत्तस्म् । अदिमध्यावसरनेतु भवन्यम्भोप-
लमित्रः । बाहुभिक्षियविशां भेष्यम्भं यथाक्षम्’ ॥ इति

याऽप्यस्मद्यत्यनाश्च । आचार्याय मैष्यं प्रचिकेदयतो वेदविं
समर्पयति भोरिति । आचार्याय निवेद्य प्रतिश्छीयादिति श्वास्तर-
चक्षनात् । मैष्यं भोरिति निवेदनमन्तः । मैष्यात्य संस्कारार्थत्वात्
आचार्याय निवेद्य स्वयं तदेव भुजीत । तथाच मनुः—
'समाहृत्याय तद्दैश्यं' यावदन्नमायया । निवेद्य गुरवेऽश्नीयात्
आचार्यः प्राश्युः शुचिः' ॥ आचार्यैऽच माणवकाय मैष्यं
प्रदाय कर्मशेषं समापयेत् इति, तथा सावित्रचक्षहोमादिवक्षगमाण-
तत्तद्यन्वात् । तिष्ठत्यहःशेषं बाग्यतः । माणवकोऽहःशेषं संयत-
बागास्ते । अस्तमिते समिधमादधाति अम्ने समिधमहार्षमिति ।
अस्तंगते स्वयं समिधं प्रादेशमात्रमन्ये समिधमहार्षमित्यनेनादधाति
इयमेवातः प्रधानाहुतिः । ततश्चास्त्वा: पुरस्तादुपरिष्टाच समिद्धवतीति ।
उक्तङ्ग—'समिधाविषु होमेषु मन्त्रदेवतविजिता । पुरस्ताचोपरि-
द्धाच इन्द्रनार्थं' समिद्धवेत्' ॥ समिद्धोमश्च सायं प्रातः कर्त्तव्यः ।
तथाच मनुः—'दूरादाहृत्य समिधः सञ्जिदध्याद्विहायसे । सायं
प्रातश्च शुद्धादाहितानिरतनिन्द्रितः' ॥ समिधावानानन्तरश्चामि-
मभिवादयेत् । तथाच यश्चान्तरम् । उभयत्रामिनि समिध्य गोप्त्रामनी
प्रोच्याभिवादाचार्यमभिवादयेत् । उभयत्र सायं प्रातः । अभिवादामिनि-
मित्यन्वयः । त्रिरात्रमक्षारलवणाशी भवति । स्पष्टार्थम् । तस्यान्ते
सावित्रचक्षः । तस्य उपनयनरूपवत्तस्य नष्ट सञ्जिधानात्रिरात्रस्य
अव्यक्तशब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्धदर्शनात् । अन्यथा तस्यान्त
इत्यवच्चनीयं स्पत् । अस्यान्त इति वकुं दुक्तम् । भृभाष्टे
व्येषम् । ततश्चतुर्येऽहिनि सावित्रचक्षरिति भवदेवमहोक्त चतुर्येऽहि
सावित्रचक्षः कार्यं इति सरलोक्तङ्ग हेषम् । सावित्रास्य देवता इति
सावित्रः । यद्यार्थं गोदक्षिणा । यद्यार्थं उदीन्द्रं महाष्याहृत्यादि
कर्म । इर्य दक्षिणा उपनयनकर्मणः नष्ट सावित्रचरोः प्रधानस्य
उपनयनकर्मणोदक्षिणान्दरानमिभानात् । अतएव उपनयानानन्तर-

ज्ञानाचार्य वरो दक्षिणा इति यज्ञान्तरमिति सरला । वरो
गौः । तथाचोक्तम् । ‘गौर्विशिष्टतमा लीके ब्रह्मेष्वपि निगमते ।
न ततोऽन्यद्वारो यस्मात्स्मादगौर्वरं उच्यते’ । इदानीषुप्रयत्ना
तिरिक्तप्रताचरणाकन्यद्वातादि न लिखितम् । भवदेवभृतेनापि न
लिखितम् । गोभिलः—‘सर्वज्ञाचार्यं’ तदशकं तेनारात् सत्यमुपा-
गामिति विशेषः । सर्वज्ञ सर्वेषां ब्रतानामन्ते अर्दं अन्ते
विशेषः । यत्र चरिष्यामि तत्राचार्यमिति । यत्र तच्छकेयमित्यत्र
तदशकमिति । यत्र तेनद्वया समिधमिति तत्र तेनारात् समिधमिति
यत्र उपेमीति तत्र उपागामिति । कर्मक्रमस्तु उपनयनब्रतान्ते
साविच्छद्वौमः । ततः स्विष्ठिक्षद्वौमः । प्राक् स्विष्ठिक्षदावाप इति
स्वतः । ततोऽन्ते ब्रतपते ब्रतमचार्यं तत्त्वे प्रवृत्तीमि तदशकं
तेनारात् समिधमहमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहेत्येषुकृता होमकर्म-
समाप्तौ दक्षिणा गोदानमिति भद्रमात्मम् । एतेन भृत्याचारिणा
जपमात्रं न होमो ब्रचनाभावात् । स्वाहान्त्वानामपि होमदेवत
इत्यादीना होमदर्शनमिति भरलीकं हेयम् । अन्ते ब्रतपते इति हुत्या
पश्चादुदगमेतु दमेतु प्रागाचार्योऽवतिष्ठते इति प्रागुक्तस्ते अन्ते
ब्रतपते इत्यादिमन्त्रस्तु चरिष्यामीत्यादिष्यदस्थाने ब्रतमार्यमित्यादि
पदोहमात्रोक्तेन होमादेः प्राप्तेः । तन्मतेऽन्यचार्यमित्यस्य ब्रह्मचारि-
पाठवत् पूर्वज्ञापि चरिष्यामोति मन्त्रलिङ्गसार्थकत्वाय ब्रह्मचारिपाठो
युक्तः । एवज्ञाने ब्रतपते ब्रतमचार्यमित्यादिहोमः समाप्तत्वमध्ये
भवदेवभृतेको न युक्तः । ब्रतश्चरिष्यामीत्यारम्भवत् ब्रतमचार्य-
मित्यस्यापि ब्रतसमापकत्वे तस्येवान्तताया एष युक्तत्वात् ।

अथ समावर्त्तनम् । उद्योगिष्ठे—‘मौममानुषयोवारि नहन्ते च
प्रतोदिते । ताराचन्द्रपिण्डौ च समावर्त्तनमित्यते’ ॥ । गोभिलः—
‘अथाहवनं । अथ ब्रतानन्तरमाहवनं स्नानं कुम्हादिति शेषः ।
उत्तरतः पुरस्त्वादाचार्यकुलस्य परिग्रंतं भवति । ज्ञानाचार्ययज्ञाहुत्तरस्वा-

पुर्वोक्ता या स्नामार्थमाहृतं स्नानं कुम्हारं । अत्र प्राचीनेतु
दर्भेतु जलमाचार्य उपविशति तत्राहृते उद्दक् उद्दक्षुः प्राक् बह-
चार्युद्दक्षेतु दर्भेतु । प्राक् प्राचीन उपविशतिस्त्रयः । सब्दोषधि-
विफाण्डाभिरद्विर्गन्धवतीभिः शीतोषाभिराचार्योऽभिषिष्ठेत् ।
सब्दोषधवस्त्रं शीतयः शालयो दुदग्ग गोचूमः सर्वपास्तिशाः ।
यवाश्वोषधयः सप्त विपदो अन्ति वारिताः ॥ इति छन्दोग-
परिशिष्टोकास्त्राभिः सह या आपो चिफाण्डा विपक्ता उच्चीकृतास्ता-
सब्दोषधिविफाण्डास्ताभिर्गन्धवतीभिरचन्दनाविगच्छद्वयपृक्ताभिः शीतो-
षाभिः शीतोदकभिक्षाभिरिति भट्टमाध्यम् । स्वयमिव तु मन्त्रवर्णो-
भवति । इव शब्दएवार्थे । स्वयमेव ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिष्ठेत्
आचार्यकल्पकाभिषेकस्तु परमतो यतो मन्त्रवर्णो भवन्ति ।
मन्त्रवर्णोऽभिषेकमन्त्रलिङ्गं तत्त्वं तेनाहमाभिषिष्ठाभि इति तेन
माभिषिष्ठतमिति च । तद्विषमाह येऽप्युन्तरमयः प्रक्षिप्ता
इत्यपामङ्गलिमवसिष्ठति । ये ऽप्युन्तरमय इति मन्त्रेण कासाम-
पामङ्गलिं ब्रह्मचारी ववसिष्ठति । क भूमो कुरुते अवसिष्ठति वचनात् ।
तन्मन्त्रस्याभितान् सूजामीति यदपामीति मन्त्रस्याभितान् सूजामीति
मन्त्रलिङ्गद्वयाच सर्वधारत्वेन प्राप्ताया भूमो त्वजति । यदपो धोरं
यदपो कूरं यदपामशान्तमिति च । अपामङ्गलिमवसिष्ठतीति वर्तते
चकारात् । यो रीचनस्तमिह गङ्गामीत्यात्मानमभिषिष्ठति । प्रहृतानाम-
पामङ्गलिना । यो रीचन इति मन्त्रेण ब्रह्मचारी आत्मानम-
भिषिष्ठति । उपम यशसे तेजसे इति च । आत्मानमभिषिष्ठतीति
वर्तते । येन स्त्रियमकृणवतमिति च । दूर्जीं चतुर्थम् । आत्मान-
मभिषिष्ठतीति वर्तते । अभिषेकः शिरसि कर्त्तव्यः शिरः प्रथानमङ्गाना-
भिति वचनात् । उपोत्थायादित्यमुपदिष्ठेत उद्यन् ग्राजमृष्टिभिरित्येतत्
प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्यसमीपादुत्थय उद्यन्तिवेतत् प्रभृतिमन्त्रेण
मा हिंसीरत्यन्तमन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठेत । उपाम्बन्देण चेत्यात्मनेपदम् ॥

मेलकरमवसुद्धते उद्गतम् वक्षमिति अवसुद्धते अवस्तादवतारयति । अवसुद्धोऽधिकारयते । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं हुक्का केशमधु-रोमवस्तानि वापयीत शिखावर्चम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं हुक्का नाविकेन मुण्डयात् । वत्र शिखावर्चमिति वचनात् प्राक् सशिखं वपनमिति दर्शयति । उक्तदृ । ‘सशिखं वपनं कार्यमा-स्नानात् ब्रह्मचारिणा’ मिति । स्नान्वालङ्घुत्याहते वाससी परिधाय सज्जम् वज्ञीत भीरसि मयि रमत्वेति । अलङ्घुत्य कुण्डलादिनप-त्मानं योजयित्वा आहते, ‘ईषदौतं नवं शुभं’ मदशं यज्ञ धारितम् । आहतं तद्विज्ञानीयात् सर्वकर्मसु पावन् मिति वशिष्ठोक-लक्षणे ईषत् सहमम् । न शारितं न परिधानादिकृतम् । सर्वं ग्रथितपुरुषं अवज्ञीत शिरसीति शेषः । भीरसीति मन्त्रेण नेत्रो स्थो नयतं मामित्युपानही । अवज्ञीतेत्यनुकर्त्तते । वपानही चर्मपादुके योग्यत्वात् पादयोः । गन्धबौद्धीति मन्त्रेण वैजयं दण्डं यहाति, वैजयं वंशप्रभवं, गन्धबौद्धीति मन्त्रेण । आचार्यं सर्पारथत्कमभ्येत्याचार्यपरिषदमीक्षतो यक्षनिव चक्षुषः प्रियो वी भूयासमिति । सर्पारथत्कं शिभ्यादिसभासहितं अभ्येत्याभिमुख्येन गत्वाचार्यं परिषद्वेषते यक्षमिति मन्त्रेण । उपोपविष्य मुख्यान् प्राणान् संस्मृशन् ओष्ठापिधानानकुलीति उपाचार्यसमीये मुख्यान् प्राणान् मुख्यमवान् वायुव् संस्मृशन् स्नातकः ओष्ठापिधानमिति मन्त्रं अपेत् । अयेनमाचार्योऽहयेत् । अत्रावसरे प्रवं स्नातकं विवाहोक्तवराहं विधिनाऽर्थं चेत् । तदशक्तो गन्धपुष्पाभ्याम् । गोयुक् रथमुपसंकम्ब पक्षसीकूवरवाक्षराभिमृषेत् । वनस्पति विहङ्गोहि भूया इति । पक्षसी चक । कूवरं रथकस्यानं वा कूरं रथेषेत्पर्वः । कमस्पतीति मन्त्रेणाभिमृषेत् स्मृषेत् । आस्थास ते जवहु येत्वानीत्यातिहति । रथमाक्ष आस्था ते जपदु जेत्वानीतिः वनस्पते इक्ष्यादि मन्त्रस्वं चतुर्थपादेनातिडिति उपविशति प्राप्त्वा उक्ष्यादिविक्ष्याद् ।

प्रदक्षिणमाहस्या उपयाति । तेन रथेन प्राचुर्यो वा प्रवाय प्रकरेण
गत्वा उपयाति आचार्यसमीपमागच्छति । उपयातायाचार्यभिति
कोहनीयाः । उपयातायाचार्यसमीपमागतायाचार्यं देवमिति कोहनीया
आचार्यां आहुः । रथामावैष्टपि मन्त्रपाठाचारः चक्षकरणे तप्तुला-
दाशवधावादित् । अस्य कर्मणः समावर्त्तनसंहापि । ‘युक्तानुभतः
स्नात्वा समावक्त्वे यथाविधि । उद्दैत द्विजो भाव्यां सर्वां
लक्षणान्विता’ मिति मनूकेः । स्पृहं शौनककारिकायाम् । ‘कुञ्जीत
द्रव्यमेवेतत् समावर्त्तनसंकल्पम् ।

अथ नवगृहप्रवेशकर्म । ज्योतिषे—‘ज्येष्ठापुनर्वसुयुतं गृहारम्भो-
दित्यम् यत् । तत् तर्व योजयेद्देशमप्रवेशो दैवचिन्तकः’ । गृहारम्भे
मत्स्यपुराणम्—‘चन्द्रादित्यवलं लब्धा लभ्नं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोऽक्षायादिकर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् । अश्वनीरीहिणी-
मूलमुत्तरात्रयमैन्दवम् । स्वातीहल्लानुराथा च गृहारम्भे प्रशस्यते ।
वज्राद्याधातशङ्को च व्यतीपातातिगण्डयोः । विष्णुभगण्डपरिघवर्ज
योगेषु कारयेत् । आदित्यमौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः’ ।
राजमार्त्तण्डः—‘आदित्येक्यमरोहिणीमृगशिरशिक्रा धनिषोत्तरा, पौष्णं
विष्णुगतानुराथपक्षेः शुद्धैः सुतारान्वितैः । सौम्याना दिवसेऽय
पापरहिते योगे विरिके तिथौ, विष्टित्यकृदिने वदन्ति सुनयो
वेशमादिकार्यं शुभम्’ । ज्योतिषे—‘उद्य’ विशाखामदितिश्च शक-
मूलज्ञमनिक्षेप विहाय गैहम् । याम्यस्वलग्नस्थिरमन्दिरेषु कुर्व्यामहु-
मैर्युक्तनिरीक्षितेषु । ‘कृत्वाप्रती द्विजवरानयं पूर्णकुम्भं दध्यक्ष-
ताम्बलपुष्पदलोपशोभम् । दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्योमङ्गलस्य-
शान्तिनिलवं निलयं विशेषं’ । विष्णुभग्नोत्तरे—‘गोपुष्टविन्यस्त-
करः प्रविशेष एई गृही । अनुशिष्टः शुष्मी सखी सपल्लीकरणयैव
च’ । गोमिलः—‘मध्येऽनिशुप्तसमाधाय कृष्णेन गवा यजेताज्येन
वा रथेन सपायसाभ्या पावरेन वा । गच्छे गृहस्व उपसमाधाय

कुरुणिकोक्तविविनामिं स्थापयित्वा । पावसेन वा केवलेन रत्नमार्घं
मासं पावसमिति संयूयाङ्गपृथीतं गहोत्त्वा शुद्धपात् । वास्तोस्यते इति
श्रथमा वामदेव्यर्था महाब्याहृतिः प्रजापतये इत्युच्चरीया । रत्नं
षृतं मासं संयूय मिभयित्वा केवलपावसं वा अष्टपृथीतं केवलमेहाने-
नाष्टवारान् चर्छीत्वा वास्तोस्यते प्रतिजानीति मन्त्रेण प्रथमादुष्टिः ।
वामदेव्यर्थं लिखत्वा भिस्तिस्त्वा भिस्तिस्त्वः महाब्याहृतिभिस्तिस्त्वा
महाब्याहृतिभिस्तिस्त्वः प्रजापतये इत्येका प्रथमोत्तरीया इति
आहृतिमेदार्थम् । तत्र शब्दोऽप्यत्र देवताहोममन्त्रेभ्यो श्वेयाः ।
वावत्यस्त्वास्त्वावतीक्ष्मिदृश्य निर्बाध्यः ताथ आशस्य वास्तोस्यतिः ।
वामदेव्यर्थामिन्द्रः महाब्याहृतीनामनिवायुसूर्यां ब्याहृतीनाम् ।
सर्वे वामार्थश्चैव प्रजापतिः । ‘अम्निर्वायुस्तथासूर्योऽवृहस्यतिरपा पतिः ।
इन्द्रध्य विश्वेवाश्च देवताः समुदाहृताः’ इति सम्बर्तवचनात् ।
एते न महाब्याहृतीनां पृथिव्यादिवाचकत्वात् । पृथिव्याद्या देवता इति
भूस्त्वा भूवस्त्वा स्वस्त्वा इति च सरलार्थनात् । भवदेवभट्टेनापि यत्
भूस्त्वायुष्मित्यादिलिखितं तदेयम् । तस्यैव स्थानान्तरे महाब्याहृति-
होमलिखने अन्यादीनां देवतात्वमिति लिखनात् प्रजापतिक्षक एव । स्त्रे
केवलपावसपक्षे च ओम् वास्तोस्यतये त्वा युष्टं निर्बाधामीति ब्रीहादिक-
मादाय एवमिन्द्राय इति त्रिभिः । अम्नये वायवे सूर्याध्य प्रजापतये
इत्यष्टौ निर्बाधाः । ततः सिद्धचरो षट्कुबौ दत्ता भेषणेनाष्टो प्रधान-
होमाः । शेषं स्थालीपाकाहृताहृत्वा वलीन् हरेत् । प्रदक्षिणं प्रति-
दिशमवान्तरदेशे भानुपूर्वेण व्यतिहरन् । हुतेति कमप्राप्तेऽप्यानन्त-
व्यार्थम् । तेन प्रधानाहृतीहृत्वा स्त्रिष्ठिक्षुदत्त्वेव वलीन् हरेत् हुतशेषेच
तदभावे पावसेन प्रतिदिशं सम्बाष्टु दिष्टु क्षमेणाव्यवधानं कुर्वान् ।
यदि सुख्यचहुर्विष्टु दत्ता विदिष्टु दीवते तदा व्यवधानता स्पात् ।
इन्द्रावेति पुरस्त्वात् वायवे इत्यवान्तरदेशे अमायेति दक्षिणतः पितॄव्य
इत्यवान्तरदेशे वह्णावेति पश्चात् महाराजायेत्वान्तरदेशे सोमायेत्व-

तरहः अहेन्द्रायेत्यवान्सरदेशे वासुकये इत्यभस्तात् कहं । नमोऽहम् इति दिवि वलीन् हरेदिति पूज्ञाहृषेणाम्ब्यः । कम्भूषु तुगम्भु । नमस्कारेण वलीन् दद्यात् सच्च मन्त्रान्ते प्रदोष्यः पितॄभ्य इत्यत्र चक्रा कुर्वन्ति । ‘अमुष्मे नम इत्येवं बलिदानं’ विद्योयते । बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः । स्वधाकाराः पितॄकान्तु इन्तकारो नृणां यतः । स्वधाकारैष निनयेत् पितॄं बलिमतः सदा’ इति शब्दोन्मर्गरिशिष्टात् । अवस्त्वात्रीचप्रदेशे दिवि आकाशे । ‘विद्वेन्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाशा उत्क्षिपेत्’ । कमस्तु अग्निस्थापनादि प्रथानहोमान्तं कृत्वा वलीन् हरेत् । ततः स्विष्टिकृदादिवामदेव्यगानान्तं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् इति ।

बथ याहयः । दीपिकायाम्—‘शुभप्रहार्क्वारेषु मृद्वक्षपश्चुकेषु च । शुभदाशिविलम्बेषु शुभंशान्तिकपीडिकम् । मृदुगणः—चित्रा-नुराधामृगशिरोरेक्ष्यः । क्षिप्रगणो लघुगणः—पुष्याशिहस्ता । त्रुक्गणो रोहिण्युत्तरात्रयम् । ‘गोचरे वा विलम्बे वा वे यहारिष्टदृक्काः । पूजयेत्तान् प्रथलेन पूजिताः सुः शुभावहाः’ । गोचरे लराश्यपेक्षया यदा कदापि । विलम्बे जन्मलम्बे सूचका नदु रिष्टकारकाः । तेन दुष्टप्रहसुचनीयदोषोपशमनं कलम् । मत्स्वपुराणे—‘उत्सवानन्द-सन्धानयशोद्धाहादिमङ्गले । मासरः प्रथमं पूज्याः पितॄस्तदनन्तरम् । ततो मातामहानाम्ब विश्वेदेवास्त्वयैव च’ । नान्दीमुखे वाराहिदोषो नास्ति । ‘नान्दीमुखे पितॄश्च संकाळकां यद्यद्याये । युगावधि-निमित्तेषु न वारतिधूषण’ मिति सत्यव्रतवचनात् । अत्र शृद्वस्याप्त-पिकारः । स्मार्तं शशः समाचरेदिति मत्तनात् । अस्य स्मार्तं त्वेन प्रतिनिधिनाप्यारम्भः कर्तव्यः । ‘ओतं कर्म स्वयं’ कुर्व्यादन्वोऽपि स्मार्तं माचरेत् । अशक्तौ ओतमप्यन्यः कुर्व्यादाचारमन्तः । इति शास्त्रातपीयात् । अन्तत उपक्रमात् परतः । याहवलकाः—‘अीकामः शास्त्रिकामो वा ग्रहणं समाचरेत् । वृष्णायुपुष्टिकामो वा तथेवभिर्वरपि । सूर्यः सोमो महीश्च द्विमुखो वृहस्पतिः । शुक्रः शनैहवरो

नेत्रुः केऽप्येति अहः सूर्याः । दाहकात् स्फुरिकाश्वरस्त्वत्
सर्वकाहुमो । रजावादवसः सीरस्त् कास्वात् कार्या अहः अलात् ।
स्वैर्वर्गेषां पदे लेख्या नन्देमंडलकेषु च । यथावत् इषेणानि
चालासि कुम्भानि च । गन्धार्थ वलयस्त्वेष भूमे देवः समुद्रशः ।
कर्त्रभ्या मन्त्रवन्ताहच चरणः प्रतिदैवतम् । बाहुमेन इव ऐशा
बिनमूर्द्धादिकः ककुत् । उद्युध्यस्वेति च शूचो यथासंस्वरं प्रकीर्चितः ।
कृहस्तेऽतियदर्थं स्तवेवाज्ञात् परिकुटः । शशीदेवी तथा काण्डात्
केदुः कुञ्जजिति कमात् । अर्कः पलाशः अदिरस्त्वपामाद्येऽथ विष्वालः ।
उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाहच तमिषः कमात् । एकैकस्त्वाङ्गतमहा-
विशतिरेव च । होतम्भा दिवितिर्यां दध्ना शीरेष चा तुराः ।
गुडीदनं पायसद्व एविष्वर्षं शीरयष्टिकम् । दध्नोदनं एविरत्कुर्वं मात्सं
चित्रान्नमेष च । दध्नाद्याकमन्त्रयेदं द्विषेभ्यो मौजनं तुषः ।
शर्कितो चा यथालाभं सदृक्षरथ विधिपूर्वकम् । वेनुः राङ्गस्त्वयानहृत्व
हेमवासी हयस्तथा । कृष्णा गौ रायसं छाग एता वै दक्षिणा
कमात् । यश्च यस्य सदा दुस्यः स तं यत्नेन पूजयेत् । ब्रह्मणेषां
वरी दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ । ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुन्त्रायः
पतनानि च । भावाभावौ च जगतस्त्वमात् पूजस्त्वा व्राहः ।
शान्तिं धर्मद्वारा एहिकानिहनिहृतिः । शान्त्यर्थवाणो भक्तिमू-
चादित्वपि कार्यः । ‘नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।
तथा तथैव काम्याणि न कालस्तु विवीयते’ इति दक्षवचनमात् । नैमित्ति-
कानि काम्यानीति समानाधिकरणमिदम् । ग्रहोस्यग्र्याणिहृत्वस्त्वमादि-
निमित्तानैमित्तिकानि तच्छान्तिफलकत्वात् काम्यानि । भीमद्वार्ग-
वागस्तु न कार्यः कुष्ठर्थत्वेन केवलकाम्यत्वात् । अतएव मत्स्तुमूर्त्यम्-
‘वैश्याधनमातीनमकुष्ठर्थकौनकः पुनः । उर्ध्वकाम्यान्त्वे नित्यं कव-
शान्तिकपौहिकम्’ । वैश्याधन उवाच । ‘भीकामः शान्तिकामो
चा तथाधामित्वन् पुनः । येन ब्रह्मद् विचारेन तत्पे निमित्तह न्यु’ ।

इदुपकल्प्य ब्रह्माग्निभानात् । हृषिकामहोमस्त्रवयाहनाशार्थतेक
शान्तिकः । केवलशूल्पर्थते पौष्टिकः । अयमपि सङ्कृत्यात् परमशीघ्रे-
ऽपि कार्यः । ‘तत्यहविवाहेषु भाद्रे होमेऽङ्गेने जपे । आरब्धे-
सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतक’ मिति विष्णुवचने तत्त्वाद्वदस्य सङ्कृत्याग्न-
ककर्मपरत्वात् । ‘विवाहादो च संस्कारे वृद्धिभादे कृते सति ।
सङ्कृत्ये ग्रहशान्ती च नाशीचं मन्यते त्रुधाः’ इति निर्णयाशृतभृतवच-
नाच्च । अत्र नान्दीभाद्रं विवाहादावित्यनेन भाद्रस्यारब्धार्थकल्पात्
वृद्धिभादे कृते इति अवणाच्च विवाहोपनयनादावज्ञोत्सर्गात् परमशीघ्रं
एव दोषाभाकः । न वृद्धिभाद्रादारमभादपीति । अश्रान्तिनामान्वाह
यृषालयंग्रहे ॥—‘पूर्णादुत्त्यां मुडो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पौष्टिके
बलदश्वेष कोषानिश्चाभिचारके’ । ग्रहणाह सर्वाद्यत्वादि यद्यपि
सर्वजनसिद्धत्वात् ग्रहणां वहवः शब्दा वाचकाः सन्ति शब्दोपहितश्चा-
योऽप्योपहितः शब्दो वा देवता उभयथापि शब्दानियमादविनिगमना
त्वात् । तथापि सर्वतोममङ्गलाद्यवृहस्पतिशुक्रशनैश्चरराहुकेतुपदे-
पूजनं सर्वजनसिद्धत्वात् । उभौ त्रुष्टवृहस्पती । स्वैर्वज्ञेस्ताद्याद्यमादे
यस्य ग्रहस्य योवक्षो रक्तादिस्तैर्वर्णवर्णमाह मत्स्यपुराणम्—‘संस्मरेद्रक-
मादिलमङ्गलारकसमन्वितम् । सोभशुक्रो तथा इवेतौ त्रुष्टजीवो च पिङ्गलौ ।
मन्द्रादृ तथा कृष्णो धुम्र’ केद्यग्रं विदुः’ । पिङ्गलौ पीतौ । धूम्र-
चन्द्रं नानार्थं ‘सोमपुत्रो गुरुश्चेव तदुभौ पीतको स्मृतौ’ इति ।
चित्राश्च केतव इति वशिष्ठसंहितास्मन्दपुराणगोभिलैकवाकत्वात् ।
तथाचामरसिंहः—‘धूम्रधूमलो कृष्णलोहिते’ । गन्धेश्च रक्तचन्दना
दिभिः । कृतेषु मण्डलकेषु वर्तुलादिप्रहस्तेषु पूज्या इति शेषः । तथाच
शान्तिदीपिकायाम्—‘वर्तुलोभास्करः कार्यो छर्दचन्द्रो निशाकरः
अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु त्रुष्टश्चापाहुतिस्तथा । पश्चात्तिर्दः कार्यश्च-
त्रुष्टोणस्तु भार्गदः । सर्पाहुतिः शनिः कार्यो राहुस्तु मकराहुतिः ।
खडगाहुतिस्तथा केषु कार्यो मण्डलरूजने’ । मण्डलकरणासामर्थ्ये

‘वेदिकोनेहां मतस्यपुरात्’ ।—‘गर्भस्वोत्सद्गर्भस्वा विशिष्टाः प्रविस्तुताः । वप्रादेवयुतो वेदीं वितस्त्राप्त्वा वर्धयुताः । संख्यापनाय देवानांचतुरवत्तामुद्गत्वाणि । अप्रिप्रणयनं हृत्वा तस्वामावदेवं पुरात्’ । ‘गर्भस्व मण्डपण्डर्मस्व । मतस्यपुरात्’ ।—‘अथ एव भास्करः विद्यात् लोहितं दक्षिणेन च । उत्तरस्यां युरं विद्याहुं पूज्योत्तरेण इति । पूर्वेण भार्यावं विद्यात् लोभं दक्षिणामूर्खके । पश्चिमेन शनिं विद्याद्वाहुं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केषु स्थापयेत् शुक्लतम्बुलोः’ । अत्रैव आवाहयेद्वाहुतिमिरिति दर्शनादार्वाहनं व्याहुतिभिः शुक्लतम्बुलोः काम्यं । स्कन्दपुराते ।—‘जन्मभूगोत्रमेवेता वर्जस्थानमुखानि च । वीञ्छाला कुस्ते दान्ति ग्रहास्तेनावधानिताः । उत्तपश्चोऽक्षः कलिङ्गेषु चमुनाथात्र चन्द्रमाः । अङ्गारकस्त्वचन्त्राम्बुद्ध भगवान्वये द्विमात्रुषः । सैन्धवेतु शुक्लतम्बुलो भोजकटे तथा । शनैश्वरस्तु लोराष्ट्रे रात्रुष्वराटिकापुरे । अन्तर्घ्येषां तथा केषुरित्येता ग्रहभूमयः । आदित्यः काशयपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भक्षेत् । मरहाणो भक्षेद्वौमस्थात्रेवस्त्र लोभः । एवुः पूर्वेऽन्तिरोगोऽः शुक्लो वै भार्गवस्थाः । शनिः काशयपात्रावं रात्रुः वैठीनसिस्तथा । केतशो जैमिनेयात्र यद्युक्तोऽहिते रत्नाः’ । मतस्यपुरात् ।—‘आदित्याभिमुखाः सर्वे साक्षिपत्वविदेवताः । स्वापनीया मुनिभेष्ट नान्तरा च पराक्षमुखाः’ । आदित्यान्त्यान्तस्व च । स्वापितग्रहस्यात्करातेऽन्यैषाहो न स्वापनीयः नाभ्यादित्य-पराक्षमुखाः काम्याः । अविदेवतपूजा अपुत इमाहो काम्याः । कात्यायाः ।—‘तद्वाणीश्वात्मीरकात्वा होमं यः कुस्ते नरः । न तस्य कलमासीति नवः तुष्टमिति देवताः । न हुतं नवं संस्कारो नवं यज्ञात्तं नमेत्’ । विशिष्टाभिमिश्रकात्वावनाः—‘ब्राह्मणो भार्गवाचार्यां वित्रियावर्धलोहिती । वेश्यो लोभकुषी चैव शेषान् शादान् विनिहीतेत्’ । वलवस्तु मतस्यपुराते ।—‘एषीत्

रत्नेभात् । लोभाय वृक्षायसु । उंयाकं कुञ्जे द्वात् शीरामं
सोमसूर्ये । दण्डोदनज्ञ बीकाय हुकाय तु पूजेदनं । शब्देक्षवाय
हुक्षं आजं मालज्ञ राहे । चित्रोदनज्ञ केहुमः उम्बेहोः
समर्चेत् । सर्वभग्नेस्तु तत्तद्व्याख्यामे यक्षालाभोऽपन्ने ।
मन्त्रकल्पः ओम् सर्वायत्वायुहं निर्जपामीति मन्त्रयुक्ताः । यक्षाणा
यहनिर्जपायप्रोक्षणमन्त्रयुक्ताः । अग्नेदिनान्तु निर्जपायप्रोक्षण मन्त्रयुक्ताः ।
चक्रव्यमाह गोमिलः ।—‘वश इविनिर्बैष्टि श्रीहीन् यवान् वेति’
उदसामे शालिगोद्भूमावधि शास्त्री । यदोक्तस्त्वदम्पत्तौ श्राव्यं
उद्युक्तारि कर् । यवानामिव गोधूमा श्रीहीनामिव शालवः’ इति
कृन्दोगपरिशिष्टात् । समित् प्रमाणन्तु मत्स्वपुराणे ।—‘प्रावेश
मात्राः सशिखाः सख्तकाः सपलाशिनीः । समिथः कल्पयेत् प्राकः
सर्वंकर्मसु सर्वंदा’ । तत्तद्विदलामे पैठोनसिः । काष्ठमूल-
फलपुष्पग्रोहरसगम्भादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुम्हात् सम्भालामे
यथः प्रतिनिधिर्भवतीति काण्डं नालं प्ररोहोऽङ्गुरः । यथ इति
कल्पतद पाठः । अवश्य इति नादायणोषाध्यायाः । वाहूमे-
नेत्रादयः कमेष सूर्यादिमन्त्राः । एकेकस्येति स्वाक्षारुसारेण ।
चक्रमूर्हेनाभ्यमागं हृत्वा चक्राणं प्रत्येकमेकोक्तुरिमकौविक्षमेकाकौदि-
भन्नेहुंत्वा पश्चात् स्वस्त्रमन्त्रैरेव यथोक्तसंस्था होतस्या इति
शङ्खपाणिनिर्वामहोपाभ्यायाः । दूर्घारोमे दूर्घारवं श्राव्यं ।
साददातिलके हैमद्रव्यपरिमाणे तुर्घारक्तसङ्कुरितिं द्वाहनात् ।
नूरं पक्षं तिलतण्डुलूचूर्णं कृषरसं पृश्नेश्वराय कृषरविति
मत्स्वपुराणात् । मालमाजं ‘आजं मालज्ञ राहे’ इति मत्स्वपुराणात् ।
चित्राजं अजाहीरेण संस्तिक्षा यक्षाश्च तिलतण्डुलाः । अजाकर्ष्य
रक्षेन रक्षाभित्राजहंकिताः’ । इति दीपिकोक्तं । यक्षालाभ-
गित्वनेन तत्तद्व्याख्यामे भक्षणान्तरं देयं । सर्वभग्नेः सर्वंवेदिति
मत्स्वपुराणात् । सत्तद्वत्य पादादिना पूजनित्वा चेन्वादिविहिता

देया । तदभावे ह मत्स्यपुराण ॥—‘मुख्यमयका दणात् गुरुर्भावे न दुष्टति’ । तथाच मत्स्यपुराण ॥—‘यजमानः सप्तीक श्रुतिव्यवस्थान् समाहितः । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेदगतविस्मयः’ इत्युपक्रमात् गुरुर्भावे न दुष्टतीत्युपसंहारात् । तत्रैवलक्षणोमे ॥—‘दातव्या यजमानेन पूर्ववक्षिणा पृथक् । त्वरत्क्रोबविहीनेन श्रुतिव्यवस्थाः शान्तचेतवा इत्युक्त्वात् श्रुतिव्यवस्थएव दक्षिणा । ‘सूर्योदय कपिलां वेनुं दद्याच्छङ्कं तदेवन्देवे’ । इत्यादित्युत्तराद्येव चतुर्थी । तेन सूर्यवागप्रतिष्ठायां कपिलां वेनुं श्रुतिव्यवस्थात् । गुरुदानादिभोजनमणि तस्यैव उपस्थितत्वात् । एता दक्षिणा भोजित-व्राह्मणानामिति शूलपाणिव्यास्यानाक्षः । ‘समन्त्रेज प्रदातव्याः सम्बादः सर्वत्र दक्षिणा’ इति मत्स्यपुराणात् । वेम्बादिदाने कपिले सर्वदेवानामित्यादि तत्त्वमन्त्राः पाठ्याः । ते च प्रयोगे वक्षते । श्रुतिव्यवस्थाइत्युत्तरादिहोमविधयः । अस्यहोमेऽशकायेकोऽपि श्रुतिव्यवस्थः अतएव गुरुर्भावे न दुष्टतीत्युक्तं यस्त्वेति पूज्वोक्तादतिरिक्तोपचारेण । अतएव दीपिकायाः ॥—‘एकैकस्याद्युतमहाविंशतिरेव वा । होतव्यमधुसर्पिंभ्यां दशा कीरेण वा युरं’ । पूजयित्यव्य त्वमीडवरदानेन अतो दुस्थः ग्रहो यज्ञतः पूजनीयः । यथा मत्स्यपुराणे ॥—‘मुस्थः स्वल्पोपचारेण दुस्थः शक्तादपेक्षया । यज्ञतः पूजनीयास्ते पूजिताश्चेत् शुभावहाः’ । तथा ‘यस्तु पीडाकरो नित्य मल्पविक्षस्य वा यहः । स तं यत्नेन संपूर्ज्य शोषानप्यच्च येन्नारः । तस्मात् पीडाकरो नित्य वा एव मवति ग्रहः । तमेव पूजयेद्ग्रक्षा हौ वा शीन वा यथाविधि । एकमप्यच्च येद्ग्रक्षा व्राह्मणं वेदपारगं’ । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन न वहूनल्पविचकान् । इति वन्दगदोयहरिहरमहाचार्यात्मज श्रीसुनन्दनभद्राचार्यविरचित् संस्कारतत्त्वं समाप्तं ।

बोर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल नं. ३४५ AS

लेखक Sastri, Hemamba Chatterjee

पीरंक Studies in Some Aspects of
Hindu Samskaras . . .

संपह कम संस्कार १७३२